

Студентски историко-археологически клуб
„Проф. Велизар Велков“
при Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

НАЦИОНАЛНИ
СТУДЕНТСКИ
НАУЧНИ
ЧЕТЕНИЯ

ЕВРОПЕЙСКО КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО

Доклади от студентската
конференция в гр. Пловдив

28 – 29 ноември 2020 година

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО
„ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

НАЦИОНАЛНИ
СТУДЕНТСКИ
НАУЧНИ
ЧЕТЕНИЯ

ЕВРОПЕЙСКО КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО

Доклади от студентската
конференция в гр. Пловдив

28 – 29 ноември 2020 година

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО
„ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

Сборникът се издава с любезното съдействие на Фонд „Научни изследвания“ при ПУ „Паисий Хилендарски“ по Проект № ЧФ20-ФИФ-004, на тема: „XVI-ти национални студентски четения Европейско културно-историческо наследство“, с ръководител доц. д-р Георги Митрев.

СИАК „Проф. Велизар Велков“ благодари на ръководството на ПУ „Паисий Хилендарски“, на Поделение „Научна и проектна дейност“, на Философско-историческия факултет и на катедра „История и археология“, за оказаната подкрепа при провеждането на конференцията.

Редакционна колегия

Председател: доц. д-р Георги Митрев

Членове: проф. дфн Мирена Славова,
доц. д-р Димитър Димитров,
доц. д-р Румяна Комсалова,
доц. д-р Стоян Попов,
доц. д-р Симеон Кацаров,
доц. д-р Тодор Радев,
доц. д-р Русалена Пенджекова-Христева,
гл.ас. д-р Божидар Драганов,
гл.ас. д-р Станислав Боянов,
гл.ас. д-р Мина Маринова,
хон.ас. Кристиян Лъсков

© Авторски колектив, 2021

© Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2021

ISSN 2367-5160

ВЪЖЕ ЗА ИЗ ПЪТ	7
-----------------------------	----------

Хованес САЧЛИЯН

ГЕМИ С ИЗОБРАЖЕНИЯ НА ВИКТОРИЯ-НИКЕ ОТ ПРОВИНЦИИ МИЗИЯ И ТРАКИЯ	10
--	-----------

Виктория ВИДЕВСКА

НЯКОИ БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ РЕФОРМИТЕ НА ФИЛИП II.....	29
---	-----------

Камен ХРИСТОСКОВ

РИМСКИТЕ ВИЛИ В ПЕРНИШКА ОБЛАСТ	35
--	-----------

Лилия РАДУЛОВА

НОВ ПРОЧИТ НА СЕМАНТИКАТА НА НЯКОИ ОТ ПРЕДМЕТИТЕ, ОТКРИТИ В МОГИЛАНСКАТА МОГИЛА.....	53
---	-----------

Росен Г. ИВАНОВ

САРМАТИТЕ В БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЧЕСКА НАУКА	60
---	-----------

Иля ШИБАЕВ

БЪЛГАРО-СРЪБСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПО ВРЕМЕТО НА ЦАР СИМЕОН (893 – 927)	84
---	-----------

Доника ПЕНКОВА

МЕЖДУ ЛИМОЖ И ОХРИД: ПЪТЯТ НА ЕДНА ГЪЛЪБИЦА	102
--	------------

Кристиян КОВАЧЕВ

ВЛАДЕТЕЛСКИЯТ ИНСТИТУТ ПРЕЗ ВТОРАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА.....	108
---	------------

Радослав СМАИЛОВ

**1235 г.: „ВТОРО“ ИЛИ „ПРЕПОТВЪРДЕНО“
ПАТРИАРШЕСКО ДОСТОЙНСТВО
НА ПРАВОСЛАВНАТА БЪЛГАРСКА ЦЪРКВА?
ЕДИН ПО-РАЗЛИЧЕН ПРОЧИТ
НА ИСТОРИЧЕСКИТЕ СВЕДЕНИЯ..... 114**

Гинка ЧЕРВЕНКОВА

**КРЪСТО СТОЯНОВ ПИШУРКА –
КНИЖОВНО НАСЛЕДСТВО 158**

Александър АЛЕКСАНДРОВ

**ПЪТЕПИСИ И ПРОЕКТИ НА ИВАН БОГОРОВ
ПО ПЪТЯ НА МОДЕРНОСТТА..... 174**

Пламен ХАДЖИЕВ

**ТУРСКАТА ПОЛИТИКА ПО КИПЪРСКИЯ ВЪПРОС
(КРАЯ НА ХХ – НАЧАЛОТО НА ХХІ ВЕК) 183**

Петя ПАВЛОВА

НАГРАДЕНИ ЕСЕТА

**„ИСТИНСКИ СВОБОДЕН Е ОНЗИ НАРОД,
ОНАЗИ ДЪРЖАВА, ГДЕТО ИМА ГРАЖДАНИ
С ХАРАКТЕР, ГДЕТО ИМА ГРАЖДАНИ
С УБЕЖДЕНИЯ, ГОТОВИ ДА ПОЛОЖАТ
КОСТИТЕ СИ ЗА ТЕЗИ УБЕЖДЕНИЯ!“ 201**

Ева-Йоана СТАМАТОВА

**„ИСТИНСКИ СВОБОДЕН Е ОНЗИ НАРОД,
ОНАЗИ ДЪРЖАВА, ГДЕТО ИМА ГРАЖДАНИ
С ХАРАКТЕР, ГДЕТО ИМА ГРАЖДАНИ
С УБЕЖДЕНИЯ, ГОТОВИ ДА ПОЛОЖАТ
КОСТИТЕ СИ ЗА ТЕЗИ УБЕЖДЕНИЯ!“ 203**

Александър ГЕОРГИЕВ

В ПАМЕТ НА НАШИЯ ПРИЯТЕЛ И КОЛЕГА ХОВАНЕС САЧЛИЯН

В края на 2020 година след кратко боледуване неочаквано почина нашият колега, приятел и брат Хованес Сачлиян. В последните години Хованес беше неизменна част от СИАК „Проф. Велизар Велков“ и стоеше в основата на всяка една инициатива, организирана от клуба.

Той бе страстен изследовател, участник в студентските разкопки до с. Драгойново, Източната порта на Филипопол и с. Ветрино, обл. Варна, а през настоящата година трябваше успешно да завърши своето образование в специалност „Археология“.

Хованес ще бъде запомнен от колегите и преподавателите си като достоен, сърцат и усмихнат човек, винаги в помощ на своите по-неопитни колеги.

Светъл път и мир на душата му!

Хованес САЧЛИЯН

Сигурно светулките са виновни! Не успях да закарфича светлината им! Нито върху кибритена кутийка от детството, нито в някой усмихнат ъгъл на спомените – ония, детските. В тях още тичам с големите приятели от малките си години към бабината къща. Скътана между планината с боровете и ливадата със светулките. През стихийните дни на летните ваканции там провокирахме издръжливостта на родопската тишина. Накъсвахме я на парчета с нашите детски викове, а тя с мъдра усмивка ни гледаше отгоре, в прегръдката на небе и слънце. Накрая боровете го отнасяха! По кората им дълбаехме разкривени букви и правилно прободени от стрели сърца, а боровете търпяха с нахално самочувствие. То идваше от мириса на вечност и увереността, че сълзите им от ранените кори ни даряват с борина. Даровете на планината и детството продължаваха и вечер. Лягахме върху дъхавите треви на ливадата, а светлината на светулки и звезди се сливаше в златна монета. Тя разливаше границата между небето и земята и сякаш плащаше таксата за живота, който ни чакаше. Чакаха ни бабите и дядовците за вечеря, а сигурността, че те и къщичките са там заради нас, ни правеха богати, щастливи и специални! След вкусотиите на бабините родопски гозби излизахме навън, слушайки мажорната песен на щурците. Тя аранжираше внезапните дядови легенди за инатливи хайдуги и красиви невести. Едните загинали с мъжка чест от ятаган, а другите – скочили заради женската си чест от родопските скали. След всичко това имахме планове за утре, подкрепени от мълчаливото бабино съгласие – отиваме на скалите... Животът се набразди от планове, скали и пътувания: напред, завой, спирка! Бутам съдбата си като сизифов камък към уж някакви успехи и уж някакъв връх, а оттам някой вече натиска обратно. Не можем да надскочим себе си, защото почти никой от нас не иска! Истината пари като настъпана главня с босо ходило, а от болката бабината къща се смалява, смалява

¹ Разказът на Хованес беше отличен с първа награда през 2018 г. в литературния конкурс на вестник „Пловдивски университет“ и публикуван на страниците на същия (в. Пловдивски университет, година XXXVI, брой 8 – 9 (482 – 483), 2018, с. 26.

и остава там, някъде назад... За да не се стопи съвсем, решавам да пътувам. Към планината, боровеите, ливадата и светулките, за да ме стоплят отново с мириса и светлината си. И няма значение, че пътуването ми е занимание за самотници – ще взема със себе си спомените и надеждата, че самотата ще избяга, когато тръгна към детството заедно с една наша тайна – моя и на дядо... Сигурно светулките са виновни! Те и тайната ме държат буден и жив – напук на животовите спирки. А топлината им, не е запокитена някъде във време и амбиции, а е все толкова истинска – като онази лятна вечер, когато дядо разказа за Дяволския мост. Той стои като страж край селото още от римляните, а каменната му гърбица събира хора, съдби и предания. Неслучайно едно от тях е, че ако застанеш по средата му и се огледаш в реката точно на обяд, ще видиш във водата не собственото си отражение, а... това на дявола! Още на другия ден след този разказ реших да видя колко черен е този дявол и хукнах към моста. Застанах точно по средата на гърбицата му и се огледах. Отсреща, почти висящ сред огромен наклон на една ливада, чичо Момчил косеше трева. Отгоре, на равното, стоеше баща му – дядо Стоил, и държеше въже. С него бе вързал чичо Момчил, за да може той да стои прав по наклона на хълма и да работи. Между силата, издръжливостта и ината на бащата и сина въжетото се бе обтегнало като струна и сякаш пеше... Отклоних погледа си надолу към водата, а там наистина започна да се откроява силует, който не беше моят! За да виждам по-добре, се наведох над перилата на моста, подхлъзнах се и... вече бях във водата! Не можех да плувам, а реката бе бърза и пълноводна от дъждовете това лято. Течението ме грабна към дъното, от което все по-голям и тъмен се очертаваше чуждият силует! Точно в този миг едно въже цопна във водата до мен и аз инстинктивно стиснах края му. Усетих как се издигам с него над реката, а горе, на моста, дядо, заедно с чичо Момчил ме дърпаха към тях. Другият край на въжетото още стоеше завързан за кръста му. В бързината, когато хукнали да ме спасяват, той не бе успял да го развърже... Случката остана нашата тайна с дядо. Баба и родителите ми не узнаха нищо. В края на ваканцията, когато ме изпращаха пред къщичката, дядо ми подаде сгънато въже – същото, с което ме измъкна от реката: – Това е за теб, моето момче! Пази го, както то те опази, а тръгнеш ли на път, носи го винаги със себе си! – Но, дядо, защо ми е, като пътувам? Та нали по пътищата няма вода? – учудих се аз тогава. – Нека да е с теб, защото не се знае какво те чака по твоя път – я води, я стръмноти всякакви. Все ще се наложи или да се вържеш, или да издърпаш някого – знае ли човек? Важното е да го усещаш около кръста си... Сигурно не само светулките са виновни! Тръгвам на път, докато бабината къща не се е смалила съвсем. Дано я видя отново заедно с моста, ливадата,

боровете и планината. А там някъде, край пътя, дано срещна децата и внуците на чичо Момчил – едните на равното, а другите – увиснали по склона, вързани с въже като пееща струна. Стъпили здраво на земята, че ако ги няма, тя ще се превърне от добра за живеене в добра за напускане! Пък ако липсва въже, ще им дам моето! Аз го нося винаги! Сигурно светулките са виновни...

ГЕМИ С ИЗОБРАЖЕНИЯ НА ВИКТОРИЯ-НИКЕ ОТ ПРОВИНЦИИ МИЗИЯ И ТРАКИЯ

Виктория ВИДЕВСКА

Специалност „Археология“, IV курс, ПУ „Паисий Хилендарски“

Глиптиката – гравирването върху полускъпоценни, или по-рядко, върху скъпоценни камъни, се е зародила вероятно в Мала Азия, откъдето произхождат най-ранните открити археологически материали, под формата на шумерските цилиндрични печати¹. Като всяко друго изкуство и това е тясно свързано, и зависимо, от социалните промени и техническите постижения на епохата, а темите, които са изобразени върху камъните, са огледало на бита, религиозността и вълненията на човешката душа. Съответно, периоди на възход (V в. пр. Хр.; епохата на Елинизма) се редуват с периоди на упадък. От особена важност било установяването на търговски връзки с Изтока, благодарение на походите на Александър Македонски, и възможността за работа с повече и по-висок клас камъни². Докато през републиканската и имперската епоха изкуството на глиптиката е изцяло запазено за нуждите на аристокрацията, то през I в. пр. Хр., то успява да стигне до широката маса от хора, но с това неминуемо запада и качеството на произвежданите геми и камеи.

Паметниците на глиптиката могат да бъдат два вида – геми или инталия (когато изображението е вдлъбнато) и камеи (когато изображението е изпъкнало), които се появяват за първи път в епохата на Елинизма. Те са предимно използвани като печати, украшения (най-често пръстени и медальони) и амулети, с магически и предпазващи функции. Функцията на гемите се обуславя главно от изобразената тема, но преди всичко те служат за „отличителен“ знак на носещия ги.

Глиптиката придобива широко разпространение в днешните български земи едва, когато те попадат във властта на Римската империя

¹ **Gray, L. F.** Engraved Gems: A Historical Perspective. – In: *Gems & Gemology*, Volume 19, Number 4. Gemological Institute of America, Carlsbad, p. 191.

² **Димитрова-Милчева, А.** Антични геми и камеи от Националния археологически музей в София, София, 1980, с. 8.

като провинции – Мизия около 15 г., (която през 86 г. е разделена на две части – Горна и Долна) и Тракия през 46 г. Показателен за това е и фактът, че най-много геми и камеи са намерени в градовете, до които са ситuirани римските военни части.

Глиптиката, от Горна и Долна Мизия, и Тракия, отговаря на характеристиката на провинциалната глиптика – по-груба резба, по-опростено и стилизирано, почти схематично изображение, фигурите обикновено са със скъсени и набити пропорции. Естествено, се появяват и местни особености, но не и в сюжетите, които просто се копират от вече съществуващи такива. Като най-близки в стилистично отношение са гемите, открити в Румъния, Сърбия, Хърватия и Унгария³, като специфично се говори за голяма прилика между част от гемите по днешните български земи и тези от гравьорското ателие в Ромула, най-големият производствен център за геми в провинция Дакия⁴.

Най-ранните открити паметници на глиптиката в Горна и Долна Мизия, и Тракия са датирани през I в., а възходът на изкуството (II в.) съвпада с всеобщото развитие на занаятите и търговията в провинциите⁵. През III в. се забелязва намаляване на изработката и разпространението на геми, (което обаче не важи с пълна сила за гемите с Виктория, както ще видим по-нататък), а през следващия век, откритите камъни са незначителен брой⁶. Най-голям процент от откритите геми на териториите на днешните български земи, са с изображения на божества, част от тях вероятно, пресъздаващи статуи на прочути майстори. Открити са и множество геми с животински изображения и т.нар. грили – геми с гротескни, карикатурни изображения. По-малък брой са гемите с гностически и християнски символи.

Освен импортните геми, се предполага, че са съществували и гравьорски ателиета в балканските провинции през Античността – те най-вероятно са били ситuirани в *Novae* (заради важността на града и откритите там незавършени геми) и *Ratiaria* (един от най-важните културни и търговски центрове, където се предполага, че е бил и най-големият център за златообработване в Горна Мизия). Възможно е вносът да

³ Пак там, с. 11.

⁴ **Filip, G.** Some Considerations About the Engraved Gems From Romula. – In: *Oltenia Journal for Studies in Archaeology – History*, XX – XXI, 2013 – 2014, p. 28.

⁵ **Димитрова, А. Димитрова, А.** Паметници на глиптиката от римската епоха в България. – В: *Векове*, IV, 1973, 3, с. 72.

⁶ **Димитрова-Милчева, А.** Антични геми и камеи от Националния археологически музей в София, с. 10.

не е могъл да задоволи търсенето им и по този начин да се е подтикнало създаването на ателиета в границите на провинциите⁷.

Съществува известно несъгласие в научните среди дали Виктория е самостоятелна богиня или просто еманация на божествената сила. Истината, вероятно, е по средата. Цицерон, например, я посочва като „сила, която не може да се управлява без божество, затова самата тя става божество“⁸ и я нарежда до останалите от т.нар. персонификации на добродетели. Интересни наблюдения върху тази група има Н. Mattingly, който свързва добродетелите с типичната за римляните *numina* (божествена сила, представена не чрез образ, а чрез действие). Същността на тези божества е много по-различна от тази на Юпитер, Юнона, Минерва, Венера, Марс и т.н. Те нямат нужда от физически образ, не се женят помежду си, нямат никакви отношения и връзки с други богове, нямат дори свои митове⁹.

Виктория е възприемана не точно като носителка на победата, а по-скоро като ознаменуваща я. Богинята се възприема от римляните главно като военно божество (затова често е сродявана с Марс), но освен символ на победите на полесражението, тя е символ на победите въобще – например завладяване на граждански привилегии¹⁰.

Предполага се, че е съществувал по-ранен вариант, етруски или италиански (на свой ред заимстван от древногръцката богиня Нике), на богинята Виктория¹¹. За разлика от древногръцката Нике, на Виктория са посвещавани множество храмове, а фестивал, в нейна чест, се е състоял ежегодно на първия ден от месец август. Документирано е и съществуването на нейни лични жреци¹².

На много от божествата (например Юпитер, Марс и Венера), но предимно такива, които са свързани с войната, се приписват епитети, свързани с победата – *Victor* и *Victrix*. В научната литература, култа към

⁷ Пак там, с. 24.

⁸ Cic. De nat. deor. II, 23.

⁹ **Mattingly, H.** The Roman “Virtues” – In: The Harvard Theological Review, Vol. 30, No. 2, Cambridge, 1937, p. 107.

¹⁰ **Тодоров, Я.** Паганизъмът в Долна Мизия през първите три века след Христа, София, 1928, с. 93.

¹¹ **Miano, D.** How Roman was Victory? The Goddess Victoria in Republican Italy. – In: APEX. Studi Storico-Religiosi In Onore Di Enrico Montanari, Roma, 2016, p. 121.

¹² **Töpfer, K. M.** The Goddess of Victory in Greek and Roman Art. – In: Spirits in transcultural skies. Auspicious and Protective Spirits in Artefacts and Architecture Between East and West, Manhattan, pp. 6 – 8.

римската богиня, дори се разглежда като разклонение на култа към Iuppiter Victor¹³.

В Долна Мизия култът към богинята на победата Виктория се локализира предимно по лимеса. Две нейни статуетки са открити в Ulpia Oescus¹⁴, а от Novae е известен пиедестал за статуя, с посвещение към богинята, наречена в него – Victoria Augusta Panthea Sanctissima, бронзова статуетка¹⁵ и каменна статуя¹⁶. От Tomis знаем за фрагментиран мраморен релеф, изобразяващ богинята в квадрига¹⁷. Няколко паметника са известни и от Черноморието: една бронзова ръка от Vuzone, с изображение на Iuppiter Dolichenus върху дланта, и изправената богиня Виктория, стъпила върху топче (глобус?), държано от палеца и показалеца¹⁸. От Odessos са публикувани една бронзова статуетка¹⁹ и една каменна балюстрадна статуя от римските терми²⁰.

В Тракия култът към Виктория, изглежда, не е бил толкова разпространен, поради липсата на военни части в провинцията. Известна е една каменна статуя от Nicopolis ad Nestum²¹, като се предполага, че в града е имало и нейно светилище. От Augusta Traiana са известни две мраморни изображения на богинята, част от плоча²². Важно е да се отбележи възможността паметниците, изобразяващи крилатата богиня на победата от Тракия, да представят всъщност елинския ѝ корелат – Нике, чието име всъщност откриваме в името на града Nicopolis ad Nestum. Информация за точното идентифициране на изобразената богиня може да се извлече

¹³ **Wissowa, G.** Religion und Kultus der Römer, Munchen, 1902, p. 127

¹⁴ **Иванов, Т.** Разкопки и проучвания, том XXXIV. Улпия Ескус. Римски, късноримски и ранносредновековен град. Том II. Гражданска базилика и храм на Фортуна, София, 2005, с. 167, обр. № 128.

¹⁵ **Лунгарова, П.** Римските култове в провинция Долна Мизия, Велико Търново, 2011, с. 240.

¹⁶ **Стефанов, С.** Антични паметници от Свищовско. Археологически вести. – В: Известия на Българския археологически институт, V. София, 1929, с. 322, обр. № 187.

¹⁷ **Tudor, D.** Antichități din Scythia Minor. Colecția Maria Istrati-Capsa. Istrati Capsa din Muzeul din Constanța – In: Analele Dobrogei, XVI, Cernăuți, 1935, p. 24.

¹⁸ **Тачева-Хитова, М.** За бронзовата ръка на Долихен от Бизоне. – В: Археология, 2, 1974, с. 23.

¹⁹ **Reinach, S.** Statuettes de Bronze du Musée de Sofia (Bulgarie). – In: Revue Archéologique, Troisième Série, Paris, 1897, p. 233.

²⁰ **Георгиев, П.** Статуи от римските терми във Варна. – В: Известия на народния музей – Варна, XI (XXVI), Варна, 1975, с. 142.

²¹ **Petrova, S.** Cults and Cult Sculpture from Nicopolis Ad Nestum and its Vicinity. – In: Acta Musei Tiberiopolitani, 3, Strumica, 2020, pp. 211 – 212.

²² **Кожухаров, А.** Новооткрити римски старини в Ст. Загора. Археологически вести – В: Известия на Българското археологическо дружество, IV, София, 1914, с. 268.

преди всичко от контекста на откриване, от стилистични и иконографски особености.

На територията на провинции Долна Мизия и Тракия, гемите с изображения на божества, носещи статуетка на Виктория, т.нар. тип *Νικηφόρος*, са много (№№ 7, 8, 10, 14, 20, 21, 26, 30). Иконографията им е сравнително еднообразна, а ролята на богинята е второстепенна, тя е атрибут на главното божество, проявление на неговите качества, затова по-голям интерес за нас представляват гемите със самостоятелни изображения на Виктория или тези, в които тя е изобразена в компанията на нетипично божество – напр. Зевс-Сарапис.

В Археологическия музей в София и Историческия музей в Свищов, които имат най-богатите колекции от гравирани камъни²³, са събрани съответно двадесет и три геми в първия и четири във втория, изобразяващи богинята Виктория. Най-много от гемите произхождат от *Novae* – девет геми (№№ 12 – 20) и *Ratiaria* – пет геми (№№ 1 – 5), което е напълно очаквано, предвид важността на тези два града за провинциите Горна и Долна Мизия, (а след 272 г. и *Dacia Ripensis*, чиято столица става именно *Ratiaria*), засиленото присъствие на войскови части и хипотетичното съществуване на занаятчийски и гравьорски ателиета в тях²⁴.

От откритите в *Ratiaria* геми, особено впечатление правят единствената гема, изобразяваща Виктория, теглеща бига (№ 1) от българските земи (тази иконография води началото си от една бронзова статуя от Олимпия, представяща древногръцката богиня Нике, издигната от Кратистен от Кирена, в чест на собствената му победа в състезание с колесници²⁵) и гемата, изобразяваща Венера Победителка (№ 2), сходна на тези, открити в Нове (№№ 15, 16, 18), *Philippopolis* (№ 28) и една с неизвестно местонахождение (№ 37). Предполага се, че този тип изображение на Венера представлява копие на гръцка статуя на Афродита²⁶. Другите три геми, произхождащи от *Ratiaria* (№№ 3, 4, 5), са датирани през III и III – IV в., когато военното присъствие в града е особено силно²⁷. Забелязва се, че с увеличаването на количеството геми, през този

²³ **Dimitrova-Milceva, A.** Gemme e cammei del Museo Storico Comunale di Svistov. – In: *Ratiariensia*, 3 – 4. Studi e materiali Mesici e Danubiani. Atti del Convegno internazionale sul Limes (Decennalia Ratiariensia, Vidin, 1985), Bologna, 1987, p. 193.

²⁴ **Димитрова, А.** Паметници на глиптиката от римската епоха в България, с. 70; **Dimitrova-Milceva, A.** Gemme e cammei del Museo Storico Comunale di Svistov, p. 195

²⁵ Paus. 6.18.1

²⁶ **Димитрова-Милчева, А.** Антични геми и камеи от Националния археологически музей в София, с. 38.

²⁷ **Динчев, В.** Рациария. – В: Римски и ранновизантийски селища в България. Том I. София, 2002, с. 15.

по-късен период, запада качеството им – резбите стават по-схематични и груби. Това може да бъде обяснено с по-голямото търсене, породено именно от засиленото присъствие на войски, при които култа към богинята е най-широко разпространен.

Докато в *Ratiaria* преобладават гемите с изображение само на богинята, без сродени божества, то в *Novae* наблюдаваме обратната тенденция – едва в две от гемите богинята е изобразена самостоятелно. В четирите, Виктория не е единственото изобразено божество, а е в компанията на Атина (№ 14), Изида-Фортуна (№ 12), Артемида Ефеска (№ 19) и Зевс (№ 20). Останалите три геми представят Венера Победителка (*Victrix*), като двете, датирани през I – II в., са по-детайлни и по-внимателно изработени. Вземайки предвид факта, че повечето геми, изобразяващи Виктория от *Novae* са датирани през този период, и информацията, която ни предоставя един посветителен надпис на Виктория *Augusta*²⁸, датиран през 184 г., може да се предположи, че именно през II в. интереса към богинята на победата е бил най-силен.

Докато в *Novae* хронологическата рамка на откритите геми с Виктория е от I в. до III в., то в *Ratiaria* тя продължава до IV в., когато градът е вече част от провинция *Dacia Ripensis*. Култът към крилатата богиня на победата, обаче, не изчезва в *Novae* след III в., тъй като е известно, че през 386 г. е издигната нейна статуя²⁹. Всъщност тази статуя е и най-късно датираната статуя на римско божество открита там, което показва, че култът към Виктория в *Novae* е бил доста продължителен.

Особено интересна е една гема, изобразяваща Виктория в компанията на бог Марс, открита в Айтоските бани (№ 22), където над пласта на два басейна от римската баня са открити множество геми, монети, фибули и украшения³⁰. Към гемата е прибавен текст (за съжаление, вече нечетим), който ѝ придава вече магическо значение³¹.

Общо три от гемите с Виктория (една от тях вече споменатата от Айтоските бани) съдържат гностически елементи. В двете случайни находки (№№ 39, 40) Виктория е изобразена в компанията на синкретичния образ на Зевс-Сарапис, който бил особено популярен в Долна Мизия

²⁸ **Sarnowski, T.** *Novae in Lower Moesia. Building the early Christian episcopal complex with inscribed pagan stones from the Roman legionary headquarters.* – In: *Novae. Studies and Materials VI. Sacrum et Profanum. Haec studia amici et collegae Andrei B. Biernacki septuagennio dicant*, Poznan, 2018, p. 80.

²⁹ **Ibid.**, p. 40.

³⁰ **Филов, Б.** Находки в Айтоските бани (*Aquae Calidae*). Археологически вестн. – В: *Известия на Българското археологическо дружество*, том I, София, 1910, с. 216 – 217.

³¹ **Димитрова-Милчева, А.** Антични геми и камеи от Националния археологически музей в София, с. 38.

и Тракия по времето на Антонин Пий и Марк Аврелий като символ на войската³². Според R. Veumiers³³ още през II в. сл. Хр. Виктория-Нике става чест спътник на божеството, като символ на космическия му триумф, подчертавайки пантеистичния му характер. Паралелите на гемата, изобразяваща Сарапис над орел (№ 39), са изключително многобройни³⁴. Аналози на тази, представяща бога между скорпион и лъв, не са ми известни. На нея Сарапис е изобразен с лъчиста корона – тази негова идентификация с бог Хелиос е характерна за Тракия³⁵. Като предназначени за масова употреба, тези геми-амулетите с магически (главно предпазващи) функции не целят да впечатляват с художествените си качества – те често са грубо и схематично направени, тъй като залагат на семантично въздействие³⁶.

От музея в град Лом са известни три геми (№№ 6, 7, 8) с изображения на богинята Виктория, открити случайно на територията на града, което затруднява опита за датиране и обвързването им с определена археологическа среда. Специално внимание заслужава една от гемите (№ 6), изработена от стъклена паста с изображение на Виктория-Нике стъпила върху глобус. Предполага се, че този иконографски тип води началото си от статуя на богинята, издигната от Август след победата му при Акциум³⁷. Гемите от стъклена паста са незначителен брой на териториите на Горна Мизия, Долна Мизия и Тракия³⁸, но в музея в Лом се откриват цели пет такива. И трите геми, произхождащи от *Almus*, са датирани през I – II в. сл. Хр., когато кастела все още е принадлежал към територията на *colonia Ulpia Ratiaria*, Горна Мизия. Може да се предположи, че те са продукт именно на работилниците в *Ratiaria*, тъй като ар-

³² **Димитрова-Милчева, А.** Гръко-египетски геми и магически амулетите от Тракия и Долна Мизия (I – III в.). – Известия на Старозагорския Исторически Музей, II, 2007, с. 166.

³³ **Veumiers, R.** Ἰλεως τῷ φοροῦντι. Sérapis sur les gemmes et les bijoux antiques, Bruxelles, 2009, p. 38 – 39.

³⁴ *Ibid.*, pp. 326 – 330, V. BAD 1 – 34.

³⁵ **Атанасова, В.** Египетските култове: от Египет до Сердика. – В: Египетските култове в Сердика, София, 2020, с. 44.

³⁶ **Димитрова, А.** Геми-амулетите с гностически изображения. – Археология, X, 1968, 3, с. 26.

³⁷ **Димитрова-Милчева, А.** Колекция от антични геми в историческия музей на гр. Лом. – In: *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis. Supplementum VI. Stephanos Archaeologicos ad 80 Annum Professoris Ludmili Getov*, София, 2018, с. 398

³⁸ **Димитрова-Милчева, А.** Антични геми и камеи от Националния археологически музей в София, с. 10

хеологическите данни за занаятчийски дейности в Almus³⁹ са свързани единствено с керамично производство.

От музея в Плевен е известна една гема (№ 11), произхождаща от Oescus, датирана през I – II в. пр. Хр, изобразяваща коронясването на Минерва-Атина от Виктория-Нике, вероятно заимстван като типология от женските седнали фигури от IV в. пр. Хр.⁴⁰

От Археологическия музей в Пловдив са известни шест гема с изображения на Виктория. Четири от гемите са открити на територията на Philippopolis (№ 27 – 30), като никоя от тях не представя богинята самостоятелно. Интересна е гемата, открита при спасителни проучвания на бул. „Мария Луиза“, представяща Виктория, обърната към Фортуна-Тюхе и коронясваща я с лавров венец. Впечатление прави разликата в техниката на изобразяване на двете богини – докато по-популярната сред обществото Фортуна⁴¹ като покровителка на късмета и просперитетата е по-детайлно предадена, то при фигурата на Виктория се забелязва схематично изпълнение, което подчертава второстепенния ѝ характер.

От сбирката на Регионалния исторически музей в Кърджали е известна една гема (№ 34), инкрустирана в златен пръстен, произхождаща от с. Пчеларово⁴², намиращо се на северните склонове на Източните Родопи. Точният контекст на откриването ѝ не е известен.

Тази гема следва да се свърже аналогично с други две (№№ 32 – 33), почти перфектни нейни двойници, открити в гроб № 1 на могила Рошава Драгана, в местността Чаталка, Стара Загора. Те са инкрустирани в златна огърлица⁴³.

Докато при гемата от с. Пчеларово, датирана през III в. сл. Хр., можем с по-голяма сигурност да заявим, че изобразената богиня е именно Виктория, тъй като датировката ѝ съвпада с цялостния разцвет на глуптиката в Тракия по времето на Северите⁴⁴, то при двете гема от могила Рошава Драгана с необичайно ранна хронология от I в. сл. Хр. може да

³⁹ **Иванов, М.** Алмус. – В: Римски и ранновизантийски селища в България, том II, София, 2003, с. 23.

⁴⁰ **Димитрова-Милчева, А.** Гема и камеи от Историческия музей в град Плевен. – In: Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis. Supplementum IV. Stephanos Archaeologicos in Honorem Professoris Ludmili Getov, София, 2005, с. 265.

⁴¹ **Милчева, А.** Гема в регионалния археологически музей – Пловдив. – В: Годишник на Регионален Археологически Музей – Пловдив, XII, 2014, с. 190.

⁴² **Димитров, З.** Златен пръстен с гема, изобразяваща Виктория, от с. Пчеларово, Кърджалийско. – В: Василка Герасимова-Томова. IN MEMORIAM, София, 2012, с. 201.

⁴³ **Буюклиев, Х.** Разкопки и проучвания. Том XVI. Тракийският могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг, София, 1986, с. 66.

⁴⁴ **Димитрова, Ал.** Антични гема и камеи от Тракия и Мизия. – В: Изкуство, 19, 4, София, 1969, с. 39 – 40.

става въпрос за древногръцката Нике, която е често присъстваща в погребенията на местното население още от VI в. пр. Хр.

Паралели между изображенията върху гемите могат да се направят с част от монетните емисии, сечени от I до III в., където Виктория, както и всички други римски абстрактни божества, са най-силно засвидетелствани⁴⁵. Най-рано се появява в монета на Клавдий (41 – 54 г.) от Tomis, където е изобразена стъпила върху глобус и държаща венец⁴⁶, което е и един от най-често използваните иконографски типове, както при гемите, така и при монетите. Най-голямо иконографско разнообразие в Долна Мизия има при монетите от Nicopolis ad Istrum. От времето на Антоний Пий (138 – 161 г.) е известна монетна емисия⁴⁷, представляваща богинята Виктория, пишеща върху щит (често срещана иконография върху монети и геми⁴⁸) – единствен аналог при гемите е тази от Врачанска област, съхраняваща се в Софийския музей (№ 9). Докато при реверсния тип се наблюдават сравнително правилни пропорции и добро, детайлно предаване на формата, то при гемата, тялото е предадено грубо и схематично, главата е твърде голяма. В случая не би могло да се говори за първообраз или влияние от изображенията върху монетите върху глиптиката. През епохата на Септимий Север (193 – 211 г.) се открива най-голямото разнообразие: четири различни иконографски типа⁴⁹, като два от тях представят Виктория в колесница – с два⁵⁰ или с четири коня⁵¹. Намира се един-единствен аналог на тези типове при гемите, открит в Ratiaria (№ 1), в който Виктория препуска на бига с два коня, които за разлика от богинята са предадени сравнително пластично и анатомично правилни. От времето на Диадумениан (217 – 218 г.), син на Маркиан, е известна монета с изображение на богинята, извършваща жертвоприношение⁵² – най-близко до този тип е една гема с неизвестно местонахождение (№ 38), върху която Виктория е представена стояща пред жертвеник с патера в ръка (за сравнение – в монетната емисия тя държи рог на изобилието).

⁴⁵ **Тодоров, Я.** Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа, с. 91.

⁴⁶ **Мушмов, Н.** Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе, София, 1912, кат. № 1792.

⁴⁷ Пак там, кат. № 876.

⁴⁸ **Richter, G.** Catalogue of Engraved Gems of the Classical Style, New York, 1920, 117.

⁴⁹ **Мушмов, Н.** Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе, кат. №№ 917 – 920.

⁵⁰ Пак там, кат. № 919.

⁵¹ Пак там, кат. № 918.

⁵² Пак там, кат. № 1311.

В количествено отношение гемите, изобразяващи Виктория-Нике са изключително разпространени (около четиридесет паметника) в разгледаните тук провинции, наред с тези, на които са представени Зевс-Юпитер, Хермес-Меркурий и Тюхе-Фортуна⁵³. Тази количествена констатация, би трябвало да се обвърже, както с връзката между култа към богинята на победата и Императорския култ, така и със силната политика на пропаганда, характерна за римляните. Тенденциите на разпространение са сходни с тези в *Trium Daciarum*⁵⁴, където Виктория е едно от най-често срещаните божества, наред отново с Юпитер, Меркурий, Фортуна, Минерва и Марс.

Най-често използваният камък за изработката на гемите с Виктория-Нике, в трите провинции, е червеният карнеол, който е и най-предпочитаният камък за обработка в тях като цяло. Други предпочитани са ясписа и николото. Открита е и гема от стъклена паста.

Най-разпространената иконографска група с изображение на Виктория определено е тази, в която богинята е изобразена с крила, в профил, държаща венец и/палмова клонка в ръцете си (понякога стъпила върху глобус) – гемите от този тип се характеризират преди всичко със скъсени пропорции, цялостно схематично и обрано, лишено от много детайли, представяне. Възможно е големият пазар да е довел до още по-занижени художествени стандарти. Този иконографски модел е установен още през елинистическата епоха и се запазва като един от най-издръжливите, не само в глиптиката, но и при другите антични изкуства. Особено популярни са и гемите от типа *Νικηφόρος*. Известни са ни общо седем гемите от него, като в пет божеството, което държи статуетката е Зевс, а в две – Атина. И двата варианта водят началото си от известните хризоеленфантинни статуи на Фидий. С по една гема са представени други популярни иконографски типове, водещи началото си също от класическата епоха: богинята в бига (№ 1), богинята пишеща върху щит (№ 9) и богинята, извършваща либацио пред олтар (№ 38). Като иконографска група, спокойно могат да се отделят и гемите с изображения на Венера Победителка – три от *Novae*, една от *Ratiaria*, една от *Philippopolis* – всяка от тях, следваща един първообраз. За разлика от групата на Крилатата Виктория с клонче и венец, тук се забелязва неложен опит за по-детайлна трактовка на изображението, с изключение на една от по-късните, открити в *Novae* (№ 18). От тези иконографски модели като характерно римски могат да се посочат единствено тези на Венера

⁵³ Драганов, Б. Гемите с изображения на Хермес-Меркурий от провинции Долна Мизия и Тракия. – В: Пловдивски исторически форум, I, 2017, с. 22.

⁵⁴ Gramatopol, M. Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l'Académie Roumaine, Collection Latomus, Bruxelles, 1974, pp. 45 – 65.

Победителка и този, в който Виктория стъпва върху глобус, всички останали следват класически или елинистически типове.

Най-много от гемите с изображения на Виктория от Горна и Долна Мизия, и Тракия, са датирани през II – III в. сл. Хр. Най-добрите като изработка и най-интересните образци спадат по-скоро към I – II в. сл. Хр. При тях все още съществува известен стремеж за правдоподобно предаване на човешките пропорции и анатомия, и известен афинитет към детайла, въпреки грубостта на резбата. Голяма част от изображенията върху гемите, датирани през III в. са изключително сумарно и схематично предадени, забелязва се упадък при така или иначе грубите произведения на провинциалната глиптика. Причините за това може да са много – по-голямото търсене на пазара и/или цялостното западане на провинциите в търговски, икономически и културен аспект.

Забелязва се, още, че най-голямото съсредоточаване на геми с изображения на Виктория съвпада с тези градове от провинциите, в които романизацията е била най-силна, респективно *Novae* и *Ratiaria*. Изглежда, че на фона на много други римски култове, които се адаптират спрямо религиозните разбирания на местното население, култа към крилатата богиня остава характерно римски. Като изключение, може да посочим единствено *Novae*, където се предполага, че култа към нея е бил в известна степен ориентализиран, но през II в. тази ориентализация при римските култове е всеобща.

Изказаната хипотеза⁵⁵, че култът към Виктория се обезличава около III в., не се подкрепя от материала от гемите – освен голяма част от гемите, представящи типове Зевс *Νικηφόρος* и Атина *Νικηφόρος*, много от самостоятелните изображения на богинята, също се датират през този период. Може да се приеме, че изображенията на божества, носещи статуетката ѝ и тези, в които Виктория е изобразена самостоятелно, съжителстват през всички периоди, в които се откриват геми с нейното изображение – от I до IV в. На базата на откритите досега геми може да се отбележат донякъде единствено местни предпочитания, вероятно продиктувани от самия характер на култа ѝ в определен регион. Едно задълбочено изследване на наличния археологически материал от даден ареал, представящ богинята, би могъл да хвърли допълнително светлина върху този въпрос.

В заключение, може да кажем, че популярността на енигматично божество като Виктория, което може както да съществува само, така и да допълва други, не спада през вековете. Гъвкавият характер на култа ѝ, както и централната роля на богинята в императорския култ и римската пропаганда, позволява широкото му разпространение, доказано

⁵⁵ Лунгарова, П. Римските култове в провинция Долна Мизия, с. 238.

и чрез материала от гемите. Самите геми се доказват като важен извор за разбирането на култове, особено когато изводите от тях се комбинират с познанията от писмените извори, епиграфските паметници и други археологически материали. Техният личен характер ни позволява да излезем от сферата на т.нар. гражданска религия, която е административно регулирана и да навлезем в сферата на личната религия, където правила няма, а верските представи на индивида са на първо място. Именно при гемите откриваме такова свободно съчетание на Виктория с божества като Артемида Ефеска, Зевс-Сарапис, Изиди-Фортуна, което е от особена важност, защото ни дава допълнителна информация за притежателя, неговата етническа принадлежност, социален статут и т.н.

КАТАЛОГ

1. **Ratiaria**, случайна находка. I в. сл. Хр. (Табл. I.1.).

Полупрозрачен карнеол с оранжев оттенък. 12 x 9.5 x 3 мм. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 6230.

Крилата Виктория, с дълъг хитон, препуска с бига върху очертания терен, в ход наляво. Освен поводите, държи и палмово клонче. Богинята е грубо, схематично предадена, а конете по-детайлно и със сравнително правилни пропорции.

Димитрова-Милчева, А. Антични геми и камеи от Националния археологически музей в София. София, 1980, № 25.

2. **Ratiaria**, случайна находка. I – II в. сл. Хр. (Табл. I.2.). Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 4990.

Яспис с червен оттенък. 19 x 13 мм. Венера Победителка, гледаща наляво. В лявата си ръка държи шлем, а с дясната, обгърната в плащ, се е облегла на ниска колона. Пред нея, в краката ѝ – щит. Зад богинята диагонално е изобразено копие. Подробна, но груба резба.

Димитрова-Милчева 1980, № 28.

3. **Ratiaria**, случайна находка. III в. сл. Хр.

Карнеол с тъмночервен цвят. 16,5 x 12,5 x 3,5 мм. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 4909.

Крилата Виктория, гледаща наляво. На главата си носи шлем, а в ръка – венец. Облечена е в дълъг хитон. Над дясното ѝ рамо е праметнато палмово клонче.

Димитрова-Милчева 1980, № 32.

4. **Ratiaria**, случайна находка. III в. сл. Хр.

Полупрозрачен карнеол с оранжев оттенък. 16 x 10 x 2 мм. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 4993.

Крилата Виктория, гледаща наляво, облечена в дълъг хитон, гледаща наляво. Пред краката ѝ – палмово клонче. Държи венец в протегнатата си ръка.

Димитрова-Милчева 1980, № 35.

5. **Ratiaria**, случайна находка. III – IV в. сл. Хр.

Сивобял яспис. 27 x 18 мм. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 6292.

Крилата Виктория, гледаща надясно. Хитонът е развят. Стъпила е върху глобус с десния крак, а левият е изнесен назад. В протегнатата си напред дясна ръка държи венец.

Димитрова-Милчева 1980, № 36.

6. **Almus**, случайна находка. I – II в. сл. Хр.

Стъклена паста върху щита на античен бронзов пръстен. 20 x 22 мм. с пръстена. Съхранява се в ИМ – Лом. Инв. № 457.

Крилата Виктория, като № 5.

Димитрова-Милчева, А. Колекция от антични геми в историческия музей на гр. Лом. – In: Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis. Supplementum VI. Stephanos Archaeologicos ad 80 Annum Professoris Ludmili Getov. София, 2018, № 10.

7. **Almus**, случайна находка. I – II в. сл. Хр.

Хризопраз. 7 x 11 x 8, 5 мм. Съхранява се в ИМ – Лом. Инв. № 919.

Атина *Νικηφόρος*, гледаща наляво. Облечена е в пеплос, с шлем на главата. С лявата ръка държи статуетка на Виктория, а с дясната придържа щит и копие до краката си.

Димитрова-Милчева 2018, № 9.

8. **Almus**, случайна находка. II в. сл. Хр.

Оранжев карнеол. 10 x 14, 5 мм. Съхранява се в ИМ – Лом. Инв. № 919.

Зевс *Νικηφόρος*, гледащ наляво, на трон. В лявата, изпъната ръка, държи статуетка на Виктория. В лявата, която е повдигнал, държи скиптър, а в краката му има орел.

Димитрова-Милчева 2018, № 2.

9. **Врачанска област**, случайна находка. II – III в. сл. Хр.

Полупрозрачен карнеол с кафяво-червен оттенък. 13, 5 x 10 x 2 мм. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 5155.

Крилата Виктория, гледаща наляво. Облечена е в дълъг хитон. Пред нея ниска колона с щит. С едната си ръка държи щита, с другата пише върху него.

Димитрова-Милчева 1980, № 26.

10. **Врачанска област**, неизвестно местонахождение. III в. сл. Хр.

Жълт яспис. 14 x 11 мм. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 5162.

Зевс *Νικηφόρος*, като № 8.

Димитрова-Милчева 1980, № 15.

11. **Oescus**. I – II в. сл. Хр. /Табл. I.3./.

Полупрозрачен квадратен карнеол с червенооранжев оттенък. 16 x 15 x 2 мм. Съхранява се в ИМ – Плевен, Инв. № НМПл. 1206.

Седнала Атина отдясно, гледаща наляво. С пеплос и шлем на главата. С лявата ръка държи копие. Срещу нея

Виктория, с венец на главата, държаща друг венец в дясната си ръка.

Димитрова-Милчева, А. Гемии и камени от Историческия музей в град Плевен. – In: Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis. Supplementum IV. Stephanos Archaeologicos in Honorem Professoris Ludmili Getov. София, 2005, № 3.

12. **Novae**, случайна находка. I – II в. сл. Хр.

Червен карнеол с оранжев оттенък. 14 x 11 x 3 мм. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 8139.

Изида-Фортуна, гледаща надясно. С *modius*, държи рог на изобилието и кормилото. Пред нея е изобразена Виктория, облечена в хитон, стъпила върху глобус. Държи палмова клонка.

Димитрова-Милчева 1980, № 82.

13. **Novae**, случайна находка. I – II в. сл. Хр. Съхранява се в ИМ – Свищов. Инв. № 1979.

Сиво-кафяв карнеол, в модерен пръстен. 19 x 14 мм. Съхранява се в ИМ – Свищов. Инв. № 1979.

Крилата Виктория, като №№ 5, 6. *Dimitrova-Milceva, A. Gemme e cammei del Museo Storico Comunale di Svistov. – In: Ratiariensia, 3 – 4. Studi e materiali Mesici e Danubiani. Atti del Convegno internazionale sul Limes (Decennalia Ratiariensia, Vidin, 1985). Bologna, 1987, 199 – 200, № 10.*

14. **Novae**, случайна находка. I – II в. сл. Хр.

Яспис с тъмнозелен цвят. 11 x 8 x 2,5 мм. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 4807.

Атина *Νικηφόρος* като № 7.

Димитрова-Милчева 1980, № 41.

15. **Novae**, случайна находка. I – II в. сл. Хр.

Сиво-синьо николо. 16 x 13 x 2 мм. Съхранява се в ИМ – Свищов. Инв. № 1995.

Венера Победителка, като № 2.
Dimitrova-Milceva 1987, 200, № 12

16. **Novae**, случайна находка. II в. сл. Хр.

Николо. 9,5 x 6,5 x 1,5 мм. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 8067.

Венера Победителка, като №№ 2, 15.

Димитрова-Милчева 1980, № 30.

17. **Novae**, случайна находка. II – III в. сл. Хр.

Червен карнеол, полупрозрачен. 18 x 8 мм. Съхранява се в ИМ – Свищов, Инв. № 1981.

Крилата Виктория, като № 13.
Dimitrova-Milceva 1987, 200, № 11.

18. **Novae**, случайна находка. II – III в. сл. Хр.

Полупрозрачен карнеол със светлочервен оттенък. 15 x 11,5 мм. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 8144.

Венера Победителка, като №№ 2, 15, 16.

Димитрова-Милчева 1980, № 31.

19. **Novae**, случайна находка. III в. сл. Хр. (Табл. I.4.).

Карнеол със светлочервен оттенък. 12,5 x 8 мм. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 8038.

Култова статуя на Артемида Ефеска в средата, с калатос на главата. От двете ѝ страни – по една Виктория, поднасяща венец. Двете богини гледат към статуята.

Димитрова-Милчева 1980 № 50.

20. **Novae**, случайна находка. III в. сл. Хр.

Червен карнеол с кафяв оттенък. 13,5 x 11 мм. Съхранява се в ИМ – Свищов, Инв. № 1991.

Зевс е представен прав, обърнат надясно, стъпил върху терен, маркиран с една хоризонтална линия. Главата е в профил. Върху раменете му е праметнат плащ. С дясната си ръка се обляга на копие, а в лявата държи статуетка на Виктория.

Dimitrova-Milceva 1987, 199, № 5

21. **Римското селище при с. Вардим, Свищовско.** II – III в. сл. Хр.

Бял халцедон. 14, 5 x 14 мм. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 4217.

Зевс *Νικηφόρος*, гледащ надясно. Седнал е върху трон, а през краката му е праметнат плащ. Силно подчертана мускулатура. В дясната си ръка държи копие, а в лявата патера, на която е кацнала Виктория. Пред краката му изображение на орел, извил глава към божеството.

Димитрова-Милчева 1980, № 13.

22. **Aquae Calidae.** II – III в. сл. Хр.

Николо с част от щита на златен пръстен. 21 x 7 мм., с пръстена. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 5130.

По средата – орел, между легионни знамена, гледащ наляво. Държи венец с човката си. Под хоризонталната линия, на която е стъпил – монограм. Отдясно – Виктория, с вдигната дясна ръка, държаща венец. Отляво – Марс, държащ с лявата си ръка копие.

Димитрова-Милчева 1980, № 281.

23. **Tomis**, Румъния. III в. сл. Хр.

Полупрозрачен карнеол с кафяво-червен оттенък. 14, 5 x 12 мм. Съх-

ранява се в РАМ – Пловдив. Инв. № 731.

Марс Победител, в движение наляво, гол, със шлем на главата. С дясната си ръка държи копие. Зад краката му е подпрян щит. Пред него олтар с култова статуя на орел.

Милчева, А. *Геми в регионалния археологически музей – Пловдив. – В: Годишник на Регионален Археологически Музей – Пловдив, XII, 2014, № 10.*

24. **Serdica**, случайна находка. III в. сл. Хр. (Табл. 1.5.).

Полупрозрачен карнеол с оранжев оттенък. 11 x 8, 5 мм. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 4216.

Крилата Виктория в ход наляво. Носи венец и палмово клонче в ръцете си, които са изпънати напред. Носи дълъг, развят хитон.

Димитрова-Милчева 1980, № 33.

25. **Местност Хисарджика**, Пазарджик. II в. сл. Хр.

Червен карнеол, в сребърен пръстен. 21 x 30 мм с пръстена. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 2302.

Марс Победител, като № 23, но без олтара. Високи ботуши на краката. Димитрова-Милчева 1980, № 21.

26. **Пещера**, случайна находка. III в. сл. Хр.

Тъмночервен яспис в щит на сребърен пръстен. 23 x 20 мм с пръстена. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 448.

Зевс *Νικηφόρος* на трон. Пред него седи Изиди-Фортуна, с калатос на главата и държаща в двете си ръце съответно рог на изобилието и кормило. Зад Зевс е изобразена Атина в дълъг хитон, с шлем на главата и копие и щит в ръцете.

Димитрова-Милчева 1980, № 14.

27. **Philippopolis**, случайна находка. II – III в. сл. Хр.

Тъмносив-зелен яспис. 10 x 12 x 2 мм. Съхранява се в РАМ – Пловдив, Инв. № II 1281.

Фортуна-Тюхе, гледаща надясно. Държи с едната ръка кормило, а с другата рог на изобилието. Пред нея, обърната наляво, Виктория-Нике, която я коронясва с венец. Облечена е в развяващ се хитон, а на челото си има лента.

Милчева 2014, № 17.

28. **Philippopolis**. Откупка. II – III в. сл. Хр.

Тъмен хризопраз, върху модерен златен пръстен. 10 x 12 мм. Съхранява се в РАМ – Пловдив, Инв. № 1062.

Венера Победителка като №№ 2, 15, 16, 18

Милчева 2014, № 12.

29. **Philippopolis**. III в. сл. Хр.

Червен карнеол с оранжев оттенък. 15 x 11 мм. Съхранява се в РАМ – Пловдив, Инв. № 785.

Минерва-Рома, седнала на трон и обърната надясно. На трона е опрян щит. В протегнатата напред ръка държи статуя на Виктория.

Милчева 2014, № 6.

30. **Philippopolis**. Обект „Музей“, през 2008 г. III – IV в. сл. Хр.

Медальон от жълтокафяво стъкло. Следи от корозия. 1,8 x 1,8 мм. Съхранява се в РАМ – Пловдив, Инв. № II 2548.

Атина, гледаща надясно. В дясната ръка държи копие, с лявата щит. Пред нея статуя на Виктория. Отляво полумесец, отдясно – звезда.

Милчева 2014, № 52.

31. **Казанлък**, случайна находка. III в. сл. Хр.

Кафяв яспис. 11 x 7 мм. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 552.

Крилата Виктория в ход наляво. В протегнатата си напред ръка държи венец. На главата си носи шлем, а в краката ѝ седи щит. Облечена е в дълъг пеплос.

Димитрова-Милчева 1980, № 34.

32. **Римска вила Чаталка**. Некропол. Гроб № 1 на могила Рошава Драгана. I в. сл. Хр.

Червен карнеол. Съхранява се в РИМ – Стара Загора, Инв. № 2С3 2433.

Крилата Виктория-Нике, облечена в препасан хитон. На главата си носи шлем, а в ръцете си – лавров венец и палмова клонка.

Буюклиев, Х. Разкопки и проучвания. Том XVI. Тракийският могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг. София, 1986, 66.

33. **Римска вила Чаталка**. Некропол. Гроб № 1 на могила Рошава Драгана. I в. сл. Хр.

Червен карнеол. Съхранява се в РИМ – Стара Загора, Инв. № 2С3 2433.

Крилата Виктория-Нике, като № 32. *Буюклиев 1986, 66.*

34. **с. Пчеларово, обл. Кърджали**. Откупка. Първа третина на III в. сл. Хр.

Червен карнеол. 8 x 7 мм. Съхранява се в РИМ – Кърджали.

Крилата Виктория, като № 32. Тук, обаче, лявата ръка е свита пред гърдите а с дясната държи венец.

Димитров, З. Златен пръстен с гема, изобразяваща Виктория, от с. Пчеларово, Кърджалийско. – В:

Василка Герасимова-Томова. IN MEMORIAM. София, 2012, 201.

35. **Неизвестно местонахождение**, откупка. II в. сл. Хр.

Тъмнозелен яспис. 12 x 14, 5 x 4 мм. Съхранява се в РАМ – Пловдив, Инв. № 303.

Крилата Виктория, обърната надясно. Носи дълъг хитон. Носи палмово клонче в протегнатите си ръце, а на лявото ѝ рамо са облепени трофеи. *Милчева 2014, № 13.*

36. **Неизвестно местонахождение**. II – III в. сл. Хр.

Тъмнозелен яспис. 14 x 12 мм. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 4714 а.

Гол Хелиос, гледащ наляво. На главата му лъчиста корона. Носи високи обувки. Лявата му ръка е протегната нагоре и напред, а с дясната държи жезъл. До него крилата Виктория, гледаща наляво, с развяващ се хитон. Във вдигната си ръка носи венец.

Димитрова-Милчева 1980, № 58.

37. **Неизвестно местонахождение**. II – III в. сл. Хр.

Жълтозелен яспис. 12, 5 x 9 мм. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 8141.

Венера Победителка, като №№ 2, 15, 16, 18, 28.

Димитрова-Милчева 1980, № 29.

38. **Неизвестно местонахождение**. III в. сл. Хр.

Червенокафяв карнеол. 17 x 12 x 3 мм. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 5124.

Виктория, без крила, гледаща наляво. С шлем на главата. Облечена в двойно препасан хитон. В протегна-

тата си ръка държи патера над олтар. С дясната ръка придържа копие. *Димитрова-Милчева 1980, № 27.*

39. Неизвестно местонахождение.

III в. сл. Хр. (Табл. I.б.).

Полупрозрачен карнеол с червенокафяв оттенък. 14 x 13 x 2 мм. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 1784.

Орел с широко разперени крила. Над него глава на Зевс-Сарапис. Фланкирани от двете страни с трофейни знамена, на върха, на които са изобразени статуи на крилатата Виктория.

Димитрова-Милчева 1980, № 283; Атанасова, В., С. Василева. Изображения на египетски божества с неизвестен произход от НАИМ-БАН и частни колекции. – В: Египетските

култове в Сердика. София, 2020, 132 – 133, № 23.

40. Неизвестно местонахождение.

III – IV в. сл. Хр.

Сивочерен яспис. 15 x 11 x 2 мм. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 7970.

По средата глава на Зевс-Сарапис в профил, гледащ наляво. На главата му – калатос и лъчиста корона. Върху калатоса – Виктория в хоризонтално положение. Отляво – скорпион, отдясно – разкрячен лъв, гледащ наляво. На опаката страна – изображение на разкрячен лъв, с вдигната нагоре опашка.

Димитрова-Милчева 1980, № 285; Атанасова, Василева 2020, 134 – 134, № 24.

Табло I

НЯКОИ БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ РЕФОРМИТЕ НА ФИЛИП II

Камен ХРИСТОСКОВ

МП „История и цивилизации на Стария и Новия свят“,
ПУ „Паисий Хилендарски“

*Сред пълководците най-войнствените,
най-хитроумните и най-решителните
са били еднооките, а именно:
Филип Македонски, Антигон и Ханибал.¹*

Плутарх

Историята на Древна Македония е интригуваща както за историците, така и за хората, които обичат историята. Днес има редица интерпретации за произхода на македоните и за развитието им през вековете, но безспорно умелото управление на античното царство (Древна Македония) е в основата на процъфтяващото им развитие през последните векове преди новата ера (IX – II пр. Хр.) Смята се, че Древна Македония възниква през 808 г. пр. Хр. и съществува до 148 г. пр. Хр.² В тази връзка интерес представлява и историята на владетелите на Древна Македония, един от най-значимите, от които е Филип II Македонски.

Личността и реформите на Филип II са изключително интересни за изследователите – историци, като повечето от тях дават положителни и възторжени оценки. Така например Ж.-Н. Корвизие определя Филип II като най-великия владетел и държавник в Европа по времето, в което управлява Древна Македония³. Някои изследователи го сравняват дори с известни римски владетели като Октавиан Август, а други правят задълбочени сравнения между Филип II и сина му Александър III. Всички положителни оценки за Филип II са напълно основателни, тъй като реформите, които предприема, превръщат Древна Македония в една от

¹ **Plutarch.** „The Parallel Lives“, 28.10.2017, <https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Lives/Sertorius*.html > (04.03.2021).

² **Wallenfeldt, J.** „Macedonia“, 23.10.2015 <<https://www.britannica.com/place/Macedonia-ancient-kingdom-Europe> > (02.01.2021).

³ **Корвизие, Ж.-Н.** Филип II Македонски, София, 2005, с. 7.

най-успешните и процъфтяващи нации в Европа в периода 359 – 336 г. пр. Хр.

Изворовата информация за Филип II не е голяма по обем и по-скоро може да се определи като оскъдна, което обаче не е основание за липсата на интерес към личността и реформите на Филип II в Древна Македония. Целта на статията е именно да представи в най-общи линии личността на Филип II и в конкретика да се фокусира върху реформите, които предприема и които имат съществено значение за развитието на Древна Македония.

Основният стремеж на Филип по време на властването му е да наложи силата и властта на Аргеадите, особено след като става стратег автократор на Елада след конгреса в Коринт (338/337 г. пр. Хр.)⁴. Това предполага непрекъснатия му стремеж към разширяване на Македонското царство с всички средства на политиката, военното дело и дипломацията.

В съвременната историография липсват достатъчно данни за изграждането на плътен и цялостен образ на Филип II Македонски. Факт е обаче, че реформите, които прави, са изключително значими за развитието на Древна Македония.

Филип II Македонски е известен като владетел-реформатор, тъй като успява да превърне Македония в централизирана държава. Действията, обуславящи приносите, които има за развитието на античното царство накратко могат да се определят по следния начин:

- успява да завладее от траките Пангей с нейните златоносни рудници и гръцката колония Амфиполис;
- завладява Егейска Тракия, където провел широка колонизационна дейност, възползвайки се от отслабването на Одриското царство след смъртта на Котис I;
- сече златни монети, с което подрива персийските интереси и значението на Атинските сребърни емисии;
- използва отслабването на Втория Атински морски съюз и се намесил в Свещената война в помощ на Фокида срещу Тива и Атина – 352 г. пр. Хр.;
- налага македонската хегемония в Елада;
- на Коринтския конгрес провъзгласява всеобщ мир за Елада и свещена война на Персия⁵.

⁴ **Йорданов, К.** Филип II Македонски, София, 2018, с. 10.

⁵ „Филип II Македонски“ <<http://trakite.info/drevna-istoria-spravochnik/filip-makedonski.html>> (02.01.2021).

Всички изброени действия са предпоставка за развитието на Древна Македония до силна империя за известен период от време под управлението на Филип II. Той прави съществени реформи в развитието на армията, очевидно се изявява като далновиден политик и добър финансист чрез решението, което взима да се секат монети, обезценяващи стойността на наличните към този момент. Той успява да натрупа значителни финансови ресурси, с които подпомага армията си, а тя от своя страна покорява всички земи, които Филип II Македонски решава да присъедини към македонското царство.

Сребърна тетрадрахма на Филип II.⁶

Филип II учи военна стратегия и тактика, докато е пленник в Тива, при великия воин и политик по това време тиванеца Епаминонд, на когото помага приятеля му Пелопид. Както твърдят изследователите, чрез военното си обучение Филип II усъвършенствал действията на прочутата македонска фаланга и комбинираното ѝ използване с тежката конница, включително хетайрите, леко въоръжената пехота и прашниците, които светкавично преследвали разколебания и почти разбит противник⁷. Едно от най-значимите действия на Филип II е създаването на военно-политическата мощ на Македония. Целта му е да разшири античното македонско царство, но не като печели врагове, а съюзници чрез присъединяването на завзетите от него територии, поради което сключва със силните гръцки полиси т.нар. Коринтски съюз. По този начин Филип получава необходимата му помощ при похода си срещу Персия. Така по времето на неговото управление Македонското царство има следните граници: на Север то стига до Дунав, на Изток до Византион, бъдещият Константинопол, на Запад обхваща Илирия или днешна Албания, на Юг – цяла Елада,

⁶ <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/ru/c/c6/Silver_tetradrachm_Philip_II.jpg>

⁷ **Йорданов, К.** Филип II Македонски, с. 10.

без Спарта⁸. Постиженията на Филип в завладяването на територии са свързани с реформите, които прави в армията. Сред най-съществените реформи в македонската армия, превърнала я в непобедима сила за десетилетия, са:

- наемането на професионални войници на заплата – фалангити (копиеносци от македонската фаланга). Техните умения се различават значително от гражданите – войници, които съставлявали армиите на гръцките полиси;
- удвояване на бойните редици на фалангата от стандартните 8 човека на 16, а понякога и на 24 души;
- двойно увеличаване на бойното копие (сариса), като на първите 6 реда фалангити, копията били насочени напред, а на останалите редици били насочени нагоре. Според изчисленията на военните специалисти максималната дължина достигала до 5,5 метра, като варирала в зависимост от това дали копията се носят от членовете на по-задните редици, или от членове на по-предните редици, чиито копия били по-къси. Във всички случаи издръжливостта на войника, който носи сариса, била от голямо значение, тъй като тежестта на копието била около 6 килограма⁹;
- намалява разходите за бронзови нагръдници и хоплони (щитове), без това да се отразява на ефикасността на армията;
- създава бойна конница (хетайри), която нанасяла решителния удар по време на битка и нямала еквивалент по това време по цялото европейско Средиземноморие;
- въвежда придружаваща кавалерия (пезетайри), която била съставена основно от благородници и представлявала тежка ударна сила по време на военните действия;
- фалангата и конницата трябвало да се бият едновременно, докато пехотата нанасяла и поемала най-тежкия удар в битка¹⁰.

Освен изброените конкретни действия, свързани с военно административната реформа на Филип II, от съществено значение е и фактът, че прецизно налаганата дисциплина в съчетание с издръжливостта дават възможност на владетеля да води активни военни действия през цялата година, дори и през зимата. До този момент е било прието военните действия да се осъществяват само от пролетта до есента. Освен това ар-

⁸ **Асенов, П.** „Великите европейци – Александър Македонски, първа част“, 16.08. 2017 < <https://bnr.bg/plovdiv/post/100863488/velikite-evropeici-aleksandar-makedonski> > (01.01.2021).

⁹ **Йорданов, К.** Политикът и държавникът Филип II в първите години на своето управление (359 – 357 г. пр. Хр.). – В: Thracia XX, София, 2012, с. 94.

¹⁰ **Lakonian,** „Филип II Македонски – Едноокият владетел на Македония“, 08.03.2015 г. <<https://abritvs.com/филип-ii-македонски-македония>> (04.01.2021).

мията била високомобилна, тъй като всички войници имали задължение-то да носят със себе си запас от храна, достатъчна за 30 дни¹¹.

Всички тези реформи, предприети основно с цел превръщането на армията в непобедима сила за завладяване на територии и превръщането им в част от македонското царство, са предпоставка за значителното разширяване на границите на Древна Македония. Както е известно от изворите, в 338 г. пр. Хр. след битката при Херонея, където македонската армия побеждава обединените военни сили на Елада, Филип II подчинява на влиянието на Македония цяла Гърция¹². Съществен принос в тази посока имат успешните военни действия на Филип II в Тракия, като един от първите сериозни външнополитически ходове на македонския владетел, довел до поредица от успешни боеве и установяването на македонското царство като върховна сила на Балканския полуостров.

Най-ранните военни действия на Филип II в Тракия датират към 357 – 356 г. пр. Хр., когато е превзет Амфиполис, а след това още няколко града по брега на Егейско море. След сблъсък на Филип II с траките около планината Пангей се основава Филипи и се установява македонски контрол над богатите на руда находища в планината¹³. По-късно, при последващи военни действия в период от няколко години, били превзети и много гръцки градове. След установяването на контрол от страна на Филип II по крайбрежието на Тракия, а след това и в равнинните области, става ясно, че целта на владетеля не е политическа власт, а развитието на възможността за икономически контрол, което се отразява благоприятно на икономиката на Македония. Благодарение на завладяването на Пангейските рудници Филип II започва да получава по 1 000 таланта приход на година, което е огромна за времето си сума¹⁴.

Съществен принос за успехите на Филип II Македонски на бойното поле има разгърнатата от него мащабна мрежа от дипломати и шпиони. С тяхна помощ владетелят успява внимателно да следи външнополитическата обстановка и да се възползва при всеки удобен случай, като например свещената война между Фокида и Тива, когато Филип взема страната на Тива под претекст, че защитава религиозните традиции.

Той провежда управленски, военни, финансови и други реформи, с които засилва централизацията в държавата и постепенно я превръща в първостепенна балканска сила¹⁵. Несъмнено политическите, дипло-

¹¹ **Йорданов, К.** Политикът и държавникът Филип II в първите години на своето управление, с. 94.

¹² **Порожанов, К.** Македония и македоните през Античността (културно-исторически бележки). – В: Известия по история, III, 2005, с. 4.

¹³ **Илиев, Й.** Родопите и кризата в Тракия по времето на Филип II (359 – 336 г. пр. Хр.). – В: Докторантски изследвания по социални и хуманитарни науки. Том 2, София, 2010, с. 16.

¹⁴ **Порожанов, К.** Македония и македоните през Античността, с. 4.

¹⁵ Пак там, с. 4.

матическите и икономическите реформи дават основание Филип II Македонски да се смята за един от най-великите владетели на Балканския полуостров в Античността. Военната реформа, която предприема обаче е най-съществена от всички реформи на македонския владетел. Очевидно Филип още в началото на своето царуване осъзнава значимата роля на непрекъснатата връзка с армията, която в случая е в основата на неговото неоспоримо властване. Военната реформа, която прави е безпрецедентна за времето си и, както личи от историческите извори – изключително успешна. Трябва да се има предвид обаче, че по това време властта на царя не е абсолютна. В по-голяма или по-малка степен тя зависела от функциониращите магистрати и широкото градско самоуправление, което допринасяло и за обединението, особено при външна опасност, на Горна и Долна Македония¹⁶. В тази връзка първото нещо, което Филип съобразително предприема, е консолидирането на властта му срещу другите претенденти за трона и отблъскването на нахлуващите в царството вражески племена. Като цяло владетелят успява да усъвършеества държавния апарат в своя полза, като се фокусира върху усъвършенстването в конкретика на институционалната и административната система. Така Филип II Македонски бързо се откроява като далновиден владетел на македонските земи. Според изследователите той се отличава и като отличен демагог и психолог, като един от ходовете му е да остави племенника си в двореца, в случай на нужда от използването му в дипломатически операции¹⁷.

Всичко казано дотук представя Филип II като реформатор не само по отношение на армията. Военните качества, които притежава, дават възможност на Филип II Македонски да създаде професионална войска, която сам предвождал, показвайки сила и безстрашие. Освен това е изключително практичен, сражавайки се с врага с изравнени сили. Най-общо казано Филип II е ненадминат майстор на политическите и дипломатическите игри, като много рядко е поставял на карта пътя към крайния успех¹⁸. В заключение можем да кажем, че настоящата статия постигна целта си, а именно да представи, както личността, така и реформаторската дейност на Филип II Македонски. Въпреки оскъдните извори за неговото царуване, факт е, че Македонското царство е най-обширното към IV в. пр. Хр. Освен това Филип II полага основите за последващото развитие на Древна Македония под ръководството на своя син Александър III Велики.

¹⁶ **Йорданов, К.** Политикът и държавникът Филип II в първите години на своето управление, с. 87.

¹⁷ Пак там, стр. 88.

¹⁸ **Порожанов, К.** Македония и македоните през Античността, с. 11.

РИМСКИТЕ ВИЛИ В ПЕРНИШКА ОБЛАСТ

Лилия РАДУЛОВА

МП „Археология и археологическо културно наследство“,
ПУ „Паисий Хилендарски“

С утвърждаване на властта си над днешните български територии през I в. сл. Хр., Римската империя въвежда нови форми на стопанска дейност и селищна структура в провинциите Мизия и Тракия. Основните аграрни и производствени функции в тези провинции са поети от селата и вилите. Така установената структура поставя вилите в центъра на самостоятелно организирани поземлени имения с автономно производство и стопанство. Собствениците на тези вили – предимно римски граждани (градски куриали и военни ветерани), в някои случаи и самата римска държава, организират производствения процес еднолично или с помощта на назначени управители¹.

Въпреки различията в социалните и организационните параметри, за римските вили по българските земи е характерна една обобщаваща ги същност. Те са стопанства с автономна организация и реализация на производствения процес и самостоятелни селищни единици със самостоятелна форма на живот. Селищната обособеност дава основание спрямо тези вили да се приложи терминът² – *villa rustica* или *селска вила*. В зависимост от мащаба на вилното стопанство и ранга на жилището на собственика, вилите *rustica* са класифицирани от В. Динчев в няколко групи³.

На територията на Пернишка област са разкрити почти половината от проучените римски вили в днешните български територии⁴. Цялостно или частично са проучени вила-разиденция, укрепена римска вила, три вили без представителна жилищна част, три вили *rustica* (обр. 1), класифицирани по В. Динчев както следва:

¹ Динчев, В. Римските вили в днешната българска територия, София, 1997, с. 5 – 12.

² Наложен в научната литература под влиянието на съчинения от римските автори по време на Републиката и Ранната римска империя.

³ Пак там, с. 17.

⁴ Пак там, с. 133.

Римска вила-резиденция при с. Забел, община Трън, област Перник

Обектът се намира над селото, по южните склонове на Руй планина, в м. *Над Попови*. Изграден е над долина с голям извор.

Археологически разкопки на комплекса се провеждат под научно-то ръководство на Димитрина Митова-Джонова през 1983 г. Сградата е изследвана частично чрез сондажни проучвания. Видът на разкритата постройка е от типа вили-резиденции според класификацията на В. Динчев.

Това, което е запазено от комплекса, е само в субструкцията (Табл. 1, обр. 1). Регистрирано е монументално строителство, което превъзхожда много градски, военни и обществени строежи от епохата. На терена е разкрита бетонна площадка от хоросан и едър чакъл, върху която е разгърнато цялото пространство на вилата, заедно с хипокатустните ѝ инсталации. Техниката е съобразена с терена, но не е характерна за античното строителство.

Архитектурният комплекс на вилата-резиденция е организиран около вътрешен двор. Източното му крило е с дължина около 50 м. От него са проучени основите на тринадесет помещения с различни, но винаги с много големи размери 12 x 12 м, 10 x 12 м. Не е изяснена връзката между отделните помещения, както и връзката между тях и двора. Не е открито и мястото на входа към вилата.

Цялостно разкрита е само баня, която е разположена в южното крило на комплекса. Общата площ на банската постройка е 35 x 25 м. Проучен е просторен аподитериум, фригидариум с басейн, размерите на който са 10,30 x 2,20 м, калдариум и лаконикум.

Разкрити са хипокаустните инсталации на калдариума и лаконикума, в които са регистрирани поправки. При разкопките на банята са открити – „П“-образни керамични улуци, „непознати в досегашната строителна антична керамика“. Липсата на археологически материали не позволява да се направят по-конкретни изводи за цялостното изграждане и оформление на банята, но размерите ѝ предполагат собственост с особено обществено положение и икономическо състояние⁵.

Вилата е ситуирана на нездрав терен и в днешно време стените ѝ са отнесени от поройните води по ската на Руй. Подпочвените води са предизвикали подхлъзване на пластове и са разкъсали югоизточния и югозападния ъгъл на сградата.

⁵ **Митова-Джонова, Д.** Археологически паметници в Пернишки окръг, София, 1983, с. 81 – 82.

При сондажните проучвания по цялата дължина на вилата, в източния ѝ дял са разкрити останки от по-стара сграда. Стената е с дебелина 2,20 м в посока изток-запад. Културният пласт от предхождащото вилата здание е с дебелина 0,40 м.

Изграждането на комплекса в трудно достъпен планински район и в близост до големите рудници на Руй планина, се приема от проучвателя като указание за връзката на собствениците ѝ с рудодобива и металодобива.

На около 2 км от вилата е открит посветителен надпис на донатор от фамилията Aufidius – фамилия на едри концесионери⁶. Това дава основание на някои изследователи да свържат вилата с фамилията Aufidius и да датират постройката към II век⁷. Д. Митова-Джонова я отнася към по-късната античност. Това прави връзката с Ауфидиите невъзможна, поради по-ранната датировка на епиграфските паметници. Според В. Динчев наличието на по-стара сграда дава основание резиденцията на богатата фамилия да се търси там, а разкритите постройки от късната античност да се свържат с резиденция на comes metallorum⁸ – длъжност, характерна за префектура Илирик, в чиято територия като част от провинция Вътрешна Дакия попада в това време и районът на днешния град Трън.

Укрепена римска вила при кв. „Бела вода“, гр. Перник

Обектът е разположен при един от завоите на десния бряг на р. Струма. Мястото се проучва през 1977 г. под научното ръководство на Венеция Любенова. След края на разкопките сградата е определена като типичен представител на късноантичните укрепени вили, а класификацията на В. Динчев подрежда комплекса между вилите с представителна жилищна част.

Обектът възниква в края на III – началото на IV век и е изоставен между IV – началото на V век или най-късно първата половина на V век⁹. Основание за поставянето на тази хронологична рамка е разкритият нумизматичен материал.

Сградата е с квадратен план, разгърната на площ от 2,5 дка (Табл. 1, обр. 2). Външните ѝ стени са изградени със смесена зидария opus mixtum и са с дебелина 0,95 м. Четири правоъгълни кули в ъглите и една

⁶ Засвидетелствана е и с други епиграфски паметници от днешните български земи от втората половина на II век.

⁷ **Динчев, В.** Римските вили в днешната българска територия, с. 80.

⁸ Висш административен чиновник или висша административна длъжност, свързана с рудодобива и металодобива.

⁹ **Динчев, В.** Римските вили в днешната българска територия, с. 54.

при входа засилват фортификацията ѝ. Комплексът разполага с още два входа със стопанско предназначение, ориентирани към полето и пътни-те връзки. Помещенията са ситуирани до крепостните стени, оформяйки в средата перистилен двор с размери 20 x 20 м. В средата на двора е разкрит имплувиум с размери 3,80 x 3,80 м с изградена водопроводна и канализационна система и самостоятелен кладенец встрани от него.

Помещенията в западното и югозападното крило са с жилищно предназначение и най-вероятно са развити на два етажа. В хода на разкопките – в югозападния край са открити фрагменти от украсена стенна мазилка (червени ленти на бял фон), бази от подпорни конструкции, бифор с декорация (най-вероятно стоящ между двуделен остъклен прозорец). Тези и други луксозни находки (накити, военен знак, бронзови светилници и др.), водят проучвателя до заключението, че именно там се разполага жилището на собственика на вилата.

Останалите части на вилата са определени като складови помещения и помещения със стопански функции. Северното крило е разделено на две помещения с размери 18 x 8 м, които според Любенова са били предназначени за обори с разположени над тях хамбари. Проучени са помещения около входовете на укрепената вила, които най-вероятно са предназначени за охраната на комплекса.

В северозападното крило, пристроена до западните постройки, е разкрита неголяма баня с кладенец пред нея. Градежът е тухлен. Състои се от фригидариум и тепидариум. В хода на проучването е открита част от хипокауст и префурниум¹⁰.

Археологическият материал показва, че на мястото е имало значително стопанство, основната дейност на което е земеделието и търговията със зърнени храни. Паралелно с това – намерените калъпи (Табл. 2, обр. 1), заготовки и готови еднотипни изделия от бронзови, стъклени и медни предмети, водят проучвателя към предположението, че в комплекса са развивани занаяти, чиято продукция най-вероятно е била с промишлена насоченост.

Между находките от вилата интерес представлява римски военен знак – фалера (Табл. 2, обр. 2), изработена от мед. Върху меден лист с дебелина 0,1 см релефно са изобразени стоящ надясно елен, змия, завит в кръг с изтеглена нагоре глава (пред елена) и растителен мотив (в задните крака на елена). Според В. Любенова използваният сюжет е почерпан от легенда, разказвана от Св. Амвросий: „Еленът, олицетворява Христа, стъпкал змията-изкушението“. Иконографското съдържание,

¹⁰ Любенова, В. Антични и ранновизантийски селищни структури от района на Горна Струма. – В: Иванов, Р. Римски и ранновизантийски селища в България, Т. II, София, 2003, с. 194 – 195.

свързано с християнските символи и стратиграфията датират фалерата не по-рано от IV век¹¹.

В границите на комплекса, са намерени още: изделия за бита (от бронз: паници, светилници, медицински инструменти, кантар, теглилки, нож; от стъкло; от мед и керамика), части от облеклото и накити (от бронз и стъкло: обици, фибули, копчета, гривни) и предмети, свързани с култови практики (бронзови и железни вотивни пръчки (хурки)). Християнските знаци (кръст) върху някои от вотивните пръчки и наличието на такава пръчица в раннохристиянско погребение, дават основание на В. Любенова да ги тълкувани като предмети, свързани с култовите практики в християнството¹².

В околностите до вилния комплекс е регистрирана голяма стопанска постройка и некропол със засводени гробници.

През втората половина на V век животът във вилния комплекс се възобновява, но характерът на обекта е променен в поствилно селище.

Римска вила без представителна жилищна част на хълма Кракра, гр. Перник

Обектът е разположен на хълма Кракра, в централната част на Пернишкото поле. Проучването на хълма започва през 1960 г. под научното ръководство на Й. Чангова.

В североизточната част на хълма са регистрирани останки от обширна сграда с размери 22 x 9,70 м. Постройката е установена стратиграфски като най-ранната сграда от римската епоха на хълма и е датирана във II в. Разположена е под основите на раннохристиянска църква и е частично съхранена само в субструкция¹³ (Табл. 1, обр. 3).

В запазената западна част на сградата се разграничават четири помещения с различна големина, последователно разположени от север на юг. Общата им площ е около 60 – 70 кв. м. Основите са изградени от ломени камъни, споени с глинен разтвор.

Намерената в близост римска военна диплома на Sitalis Cultra (Табл. 2, обр. 3) – от първата четвърт на II век¹⁴, дава основание на проучвател-

¹¹ Любенова, В. Бронзови предмети от късноантичната вила при рудник „Бела вода“, Перник. – Археология, XXXVII, 3, 1995, с. 10 – 12.

¹² Пак там, с. 14.

¹³ Любенова, В. Антични и ранновизантийски селищни структури от района на Горна Струма, с. 185.

¹⁴ Чангова, Й. Перник, Т.1. Поселищен живот на хълма Кракра от V хил. пр. н. е до VI век, София, 1981, с. 264.

лите да предположат, че са попаднали на жилище от среден тип – villa rustica, без представителна жилищна част¹⁵ и да датират сградата във II век .

При разкопките на хълма са намерени и други антични материали от II век, които може да се свържат с вилата. Това са статуетка на Меркурий, камей (Табл. 2, обр. 4) и част от парадна ризница¹⁶.

Хипотезата на проучвателите е, че животът на платото е възобновен със заселването и оземляването на военния ветеран и в по-късно време е прераснал в селищна структура. От късноантична керамика, намерена около сградата и църквата върху вилата, може да се каже времето, в което постройката е престанала да функционира, но и да се определи със сигурност характера ѝ.

Анализът на монетния материал показва, че обектът претърпява силен пожар през първата половина на III в. Възможно е именно той да бележи границата между двата етапа в развитието на обекта – вилата и собствено селищна структура¹⁷.

Римска вила без представителна жилищна част при с. Конска, Брезнишко

Обектът са намира на около 1 км северозападно от селото, в м. Черемидарник. На мястото не са провеждани разкопки, но през първата половина на XX в. ясно се е очертавал планът на монументална сграда (Табл. 1, обр. 4), определена от откривателя ѝ като римска вила и датирана от разкритата на терена керамика във II в. В. Динчев приема аргументите на Ив. Велков и допуска, че обектът е villa rustica, без представителна жилищна част¹⁸.

В днешно време все още се очертават ниски валове, маркиращи плана на вилата. Намират се фрагменти от антична битова и строителна керамика.

Вила без представителна жилищна част при с. Кралев дол, Пернишко

Обектът се намира в центъра на селото. Изграден е в подножието на източните склонове на Голо бърдо, върху малка речна тераса, защи-

¹⁵ Динчев, В. Римските вили в днешната българска територия, с. 26.

¹⁶ Любенова, В. Антични и ранновизантийски селищни структури от района на Горна Струма, с. 186.

¹⁷ Динчев, В. Римските вили в днешната българска територия, с. 28.

¹⁸ Пак там, с. 32.

тена от юг и запад от планината. През този район в античността минава основната пътна артерия Сердика – Пауталия – Стоби.

Сградата е цялостно проучена в периода 1966 – 1972 г. под ръководството на Върбинка Найденова. Разположена е на площ от около 2 600 кв. м и е от среден тип постройка, без представителна жилищна част – *vila rustica*¹⁹. Строена е в края на II – началото на III в.

Комплексът има правоъгълен план с външни размери 65 x 42,5 м, ориентиран в посока север – юг, с леки отклонения (Табл. 1, обр. 5). Състои се от четири крила и перистилен двор с размери 42,5 x 27,5 м²⁰.

Северната и източната част на вилата са слабо запазени. Липсват данни за североизточния ѝ ъгъл, който е изцяло разрушен от съвременна сграда. Предполага се, че постройките в тези крила най-вероятно са били обори.

Другите две крила – южното и западното, са изцяло запазени.

Разграничени по функционален принцип са два основни блока, които по всяка вероятност са имали и втори етаж. Помещенията в източната половина на южното крило се интерпретират като помещения с домакинско-стопанско предназначение, базирани на намерените в тях находки (гърнета и делви с останки от храни, фрагменти от хромел, тежести за стан, прешлени за вретена, трапезни съдове, различни сечива, огнище). Помещение №7 – кухня, №1 и 2 – складови помещения, помещение №8 – ковашка работилница, №4 и 6 – помещения за обработка на продукти, №3 – коридор, №5 – помещение на пазача.

В частта на складовете и кухненските помещения, от външната страна на южното крило, са изградени пет контрафорса на разстояние 3,70 м един от друг, а западната половина на южното крило е издадена навън на ширината на контрафорсите, която е 0,50 м.

Помещенията в западната половина на южното крило и част от западното крило са обособени като два апартамента. Помещения №12, 13 и 15 оформят апартамента, разположен в западната част на южното крило, а помещения №14, 16 и 17, оформят апартамента в югозападния ъгъл на вилата. Между частта с апартаментите и битово-стопанската част е разположено Помещение №10, което според проучвателя е предназначено за прислугата. Поради липсата на находки не са определени характерът и предназначението на останалите помещения от западното крило – най-вероятно зали с по-специални функции. За представителния им характер се съди по изложението и по разположените пред тях коридори с колонада.

¹⁹ Пак там, с. 30.

²⁰ **Найденова, В.** Римската вила в село Кралев дол, Пернишки окръг. – В: Разкопки и проучвания, XIV, 1985, с. 9.

Вътрешният двор е елементът, който обединява различните части на вилата. От вътрешната страна на южното и западното крило се предполага, че е имало покрит коридор – широк 3,30 м, с колонада към двора. По южното крило той е оформен по два начина. Източната му половина, която се намира пред помещенията с домакинско-стопанско предназначение, е отделена със стена, от западната му половина (между помещения №8 и №10). Намерените останки от прозоречно стъкло – сочат, че този коридор е бил покрит, остъклен и че стълбището или стълбищата (проучвателят допуска, че може да са били повече от едно) за горния етаж тръгват от него. Останалата част от южното крило е оформена като коридора пред западното. Стилобатът на колонадата по южното крило представлява ниска каменна стена (0,40 м) с легла за базите на колоните на разстояние 3,50 м една от друга, а пред западното крило е изграден от тухли, споени с жълт хоросан. В югозападния ъгъл на колонадата са запазени две мраморни профилирани бази. Между една от базите и стената, която отделя коридора, пред помещенията за стопанска и домакинска дейност, е разкрит вход от двора към западната част на вилата с ширина 4 м.

Капителите и базите на колоните са в дорийски стил, изработени от некачествен мрамор.

Преходът от помещенията към двора се е осъществявал посредством двата коридора.

В хода на проучването е разкрит и входът към вилата. Той е изграден до северната страна на южното крило, непосредствено до помещението на пазача. Отворът е широк 2,60 м, затварял се е с двукрила врата, водеща към проход с дължина 4,40 м и от него се е влизало в двора²¹.

Планът на сградата и строителната ѝ техника показват приложение на теоретичните новости в жилищно-стопанската архитектура за епохата. Архитектурният замисъл е осъществен с еднакъв строителен материал. За градежа на вилата са използвани основи, фундирани на дълбочина 1 м и запълнени с ломени камъни, споени с бял хоросан, примесен с глина и пясък. Цокълът на стените също е изграден от ломени камъни, бял хоросан, глина и пясък. Разлика се наблюдава при изграждането на стените: в западната половина на вилата преобладава белият хоросан, а в източната половина – глината. Височината на каменния цокъл в долната част на стените е запазена до 1,00 – 1,20 м. От малкото количество нападал каменен строителен материал се съди, че той не е надвишавал 1,60 м. Дебелината на стените в цялата сграда е 0,55 – 0,60 м. Липсата на тухли и голямото количество железни гвоздеи с различни размери, водят до заключението, че над каменната зидария стените са изградени

²¹ **Найденова, В.** Римската вила в село Кралев дол, Пернишки окръг, с. 11 – 15.

от кирпич и дървени конструкции. В подкрепа на това предположение е еднаквата височина на цоклите във цялата вила.

В някои ъгли, при входовете, при праговете на някои помещения, за изграждане стилобата на колонадата пред западното крило на вилата, за основата на пещ, олтар, площадка и дъно на отточния канал, минаващ при източната половина на двора са използвани тухли.

Останки от срутен, добре запазен покрив в помещенията, са доказателство, че може да се говори за двускатен покрив с дървена конструкция, покрита с тегули и имбрици и едноскатен покрив над коридорите²².

Подовете са от трамбована пръст. Няма наличие на масивна и представителна подова настилка в нито едно от помещенията.

Огнища и пещ са открити в помещения: №7 – квадратна основа на пещ с размери 1 x 1,20 м, изградена в средата на помещението; №8 – огнище (проста глинена площадка на 0,30 м от нивото на пода, с диаметър 1 м); в североизточния ъгъл на помещение №14 – огнище с подковообразна форма 1,20 x 1,20 м.

Открит е водопровод, който не се различава от характерния за селищата в римската и ранно-византийската епоха в Долна Мизия и Тракия. Изграден е от глинени тръби с дължина 0,50 м и диаметър 0,18 м. Проследен е пътят на водопровода, който идва от запад и преминава под северозападната част на сградата към кухненското помещение.

Разкрита е канализационна система с правоъгълно сечение с дълбочина и ширина 0,40 см. Стените ѝ са дебели 0,30 – 0,40 м и са изградени от дребни ломени камъни, споени с бял хоросан, а дъното е покрито с един ред тухли. Каналът идва от запад, пресича източната половина на двора и преминава под входа на вилата към близката река.

Няма наличие на хипокаустна система за отопление и баня, но е възможно да е имало такава в някое от разрушените крила, например в западната половина на северното крило, която е най-близо до жилищната част.

Солидните основи и цоклите на стените дават основание на проучвателите да изградят хипотезата, че вилата е имала и втори етаж. Намерените глинени тежести за стан и прешлени за вретено, струпани в помещение, предназначено за приготвяне заготовки за храни, и в другите помещения с доказани различни от предачество и тъкачество функции, също клонят към възможността находките да са попаднали там при разрушаването на втория етаж²³.

При проучването на вилата е намерен богат инвентар: трапезна керамика (паници, купи, чашки, подноси (Табл. 2, обр. 5), кани, „македон-

²² Пак там, с. 10.

²³ **Найденова, В.** Римската вила в село Кралев дол, Пернишки окръг, с. 16 – 17.

ска“ сива тера сигилата, кипърска керамика, цедки, конусовидни съдове, стомни, мортарии, гърнета, капачета, подставки, долий, лампи и други); култови съдове (керноси); тежести за стан; графити; селскостопански сечива (коси, сърпове); предмети от желязо – домакински предмети (гладилки, халки, ножове, огрибки); селскостопански сечива (косери, сърп, брадви); части от конско снаряжение; оръжие (части от копие, меч); строителни и битови предмети (гвоздеи, скоби); стъклени съдове и монети²⁴.

Интерес представляват намерените в помещение №2 керноси и малък алтар, използвани в различни култове и мистерии. Наличието на съдове, свързани с култа към мъртвите, с Елевзинските мистерии и култа към Атис и Кибела, подсказва, че обитателите на вилата практикуват и езическите ритуали, наред с християнските. Това е свидетелство за трако-елинистическото наследство във вече християнския свят.

От находките и инвентара на проучените помещения се правят изводи, че в стопанството на вилата е било организирано производство на земеделска продукция: зърнопроизводство, овощарство и градинарство, скотовъдство и млекообработване, тъкачество и предачество.

Намерената керамика доказва, че обитателите на вилата са имали връзка с голям керамичен център, който ги е снабдявал с многобройните керамични изделия.

Съкровище от 61 римски сребърни монети, намерено в помещение №16, датира вилата в края на II в. и първата половина на III в. – периодът съвпада с доброто икономическо развитие на тези земи.

По време на разкопките в различни части на вилата са намерени още 41 римски бронзови монети, някои от които приблизително датират времето, в което вилата е била изоставена, а именно в края на IV в., когато в провинция Вътрешна Дакия започват варварски опустошения и политически размирици.

Стратиграфията не е нарушена след изоставяне на вилата, доказателство, че други обитатели, след IV в. тя няма.

Вила при кв. „Даскалово“, Перник

Обектът се намира в двора на бившето Държавното земеделско стопанство в кв. „Даскалово“. Спасителни археологически разкопки се провеждат през 1972 – 1973 г. под ръководството на Венеция Любенова.

²⁴ Пак там, с. 27 – 52.

Регистрирани са останки от антична постройка, голяма част от която попада под съвременните сгради на стопанството. Проучената площ е силно ограничена от съвременното строителство.

От комплекса, съществувал на посоченото място, е проучена само баня (Табл. 1, обр. 6). Сградата е разположена в северозападната част на стопанския двор. Ориентирана е по дългата си ос в посока север – юг. Състои се от три помещения, изпълняващи функциите на аподитериум и фригидариум, тепидариум с лаконикум и калдариум с басейн²⁵. Общата им площ е около 8 x 6 м. Стените са изградени със смесена зидария – *opus mixtum*, запазени в суперструкция около 0,50 м. Дебелината на зида е около 0,50 – 0,60 м. Естеството на терена е наложило леко удебеление на зида на източната страна на банята и издигането на симетрични пиластри в началото на екседра при едно от помещенията²⁶.

Помещението, което е съчетавало функциите на аподитериум с фригидариум е с правоъгълен план. Намира се западно от останалите помещения, ориентирано по дългата ос север – юг с размери 2,30 x 3,00 м. Стените му са измазани с розов хидрофобен хоросан. Няма наличие на отоплителна система. В южната част през цялата ширина е изградена правоъгълна вана за студена вода с вътрешни размери 1,50 x 0,70 м и запазена дълбочина 0,35 м. В средата на ваната, до южната стена има отвор на отточен канал с диаметър 0,05 м. Изработена е от тухли, споени с розов хоросан, измазана също с розов хидрофобен хоросан. В по-късен етап ваната е наполовина зазидана и замазана отгоре с хидрофобен розов хоросан. Първоначално пода в аподитериума е представлявал чакълеста подложка с дебелина 0,7 – 0,8 м, измазана като стените и ваната. На по-късен етап върху нея е поставен розов хоросанов пласт, в който са залепени с лицето надолу оброчни плочки. Установено е, че плочките са от намиращото се наблизо светилище. Намереният монетен материал (монети на Констанс (333 – 350 г.), Валенс (364 – 378 г.) и Лъв (457 – 474 г.)), определят времето на ремонта, което е около края на IV или самото начало на V век.

Второ помещение – тепидариум с лаконикум е разположено източно от входното. Има квадратен план с размери 2,35 x 2,35 м. В него е регистриран хипокауст и само в една от стените – стенна отоплителна инсталация – тубулацио. За изграждането ѝ са използвани „Т“-образни железни клинове, с помощта на които са захващани тръбите (Табл. 2, обр. 6 и 7). Суспензурата е изградена върху глинени тръби, а не над зи-

²⁵ Любенова, В. Разкопки на баня от римската епоха в кв. „Даскалово (Църква)“, Перник. – Известия на РИМ – Перник, II, 2014, с. 101.

²⁶ Пак там, с. 96 – 97.

дани колонки – заключение, до което са стигнали проучвателите от разкритото количество тръби и кръгли отпечатъци в подложките на пода.

Южно от второто помещение е проучен калдариум. Това е най-голямото помещение в банската постройка, завършващо в южната си част със силно извита екседра. В субструкция при извивката на екседрата е разкрит отвор с ширина 0,45 м (най-вероятно през него е подавано гориво). Там, под самата суспензура е разкрит и фурниумът на банската постройка. От него към вътрешността е проучен подподов канал с ширина 0,40 м, по който са придвижвани горещите газове към съседното помещение. В уредбата на калдариума са проучени две симетрични съоръжения подобни на корита. Около нивото на суспензурата са разкрити техните „висящи“ дъна. В самата екседра, над фурниума са открити фрагменти от широки глинени подпорни тръби със следи от прорези и късове от тухли. Тези податки насочват Любенова към предположението, че на мястото е съществувал полукръгъл басейн (*alveus*)²⁷.

Поправки от по-късно време са регистрирани и в подовете на второто и третото помещение, в суспензурата и в хипокауста. Проучвателите предполагат, че е възможно причините да са от тектонично естество.

Водата в банята е довеждана от север, където е разкрит и водопровод. Пред входа на банята водопроводът се разклонява, като част от него е отведена към друг обект на комплекса. Водопроводната инсталация е изградена от тръби, споени с розов хидрофобен хоросан.

Налице са и останки от зид извън плана на банята, който би могъл да бъде свързан с банската постройка. Зидът е в същата техника *opus mixtum*, с аналогична дебелина и външен вид. Най-вероятно той е от сграда, съседна на банята и строена едновременно с нея, или свързана с банската постройка, подобно на градежа на вилата при с. Забел (Вж. Табл. 1, обр. 1). Това дава основание на археолога В. Любенова да причисли банята към ранен жилищно-стопански комплекс от типа на *vila rustica*. Според В. Динчев²⁸ на този етап от проучванията е трудно да се класифицира вида ѝ.

Разкритият керамичен материал – чернолакова и сивочерна керамика с щемпелувана украса, аналогична по вид и направа на керамиката, разкрита във вилата при с. Кралев дол²⁹, дава основание на В. Любенова да датира изграждането на банята в края на II – първата половина на III век³⁰. През втората половина на IV век банската постройка

²⁷ Пак там, с. 98 – 100.

²⁸ **Динчев, В.** Римските вили в днешната българска територия, с. 105 – 106.

²⁹ **Найденова, В.** Римската вила в село Кралев дол, Пернишки окръг, с. 27 – 52.

³⁰ **Любенова, В.** Разкопки на баня от римската епоха в кв. „Даскалово (Църква)“, Перник, с. 103.

и предполагаемата вилна сграда са изоставени и ареалът е наследен от нови обитатели.

Вила при с. Червена могила, Радомирско

Вилата е разположена в равнинната част на Радомирското поле, в западния край на селото. Частично проучвана е през 1976 г. и 1978 г. под научното ръководство на Венеция Любенова.

Съществувала е през III – IV в., извод направен от намерената чернолакова и сивочерна фина керамика, но на етапа на проучванията, не може да се определи времето на изграждането ѝ³¹.

Според класификацията на В. Динчев вилата при с. Червена могила е „без представителна жилищна част“ или „стопанска част на вила с представителна жилищна част“ от I група ~ II група³².

От постройката със значителни размери са проучени около десет помещения, разположени около вътрешен двор (Табл. 1, обр. 7). Проучените помещения са разкрити в част от северния и част от южния сектор и в целия западен сектор с дължина на стената му 63 м. Останалата част от сградата попада под съвременните сгради на селото³³.

Отвън до обиколния зид, по цялата дължина на западния сектор, на различно разстояние един от друг са изградени контрафорси (разкрити са девет на брой).

Зидовете са с дебелина 0,65 – 0,70 м. Стените на вилата в суперструкцията са изградени от ломен камък, споен с бял и розов хоросан, а основите са от ломени камъни с кал. В градежа има два вида тухли. Останки от тегули и имбрици дават основание да се предположи, че са изграждали покрива на сградата³⁴.

В северозападната част са разположени три обширни помещения без изяснено предназначение.

В югозападната част помещенията са по-малки. От намерено огнище в едно от помещенията и скъпия розов хоросан, вложен в тухлената настилка, В. Любенова изказва предположение, че може би това е жилищната част на имението.

Планът на вилата и функционалното ѝ разпределение донякъде приличат на вилата в с. Кралев дол и почти се припокрива с плана на

³¹ **Любенова, В.** Разкопки на римска вила рустика при с. Червена могила, Пернишки окръг. – В: АОР за 1978, София, 1979, с. 88 – 89.

³² **Динчев, В.** Римските вили в днешната българска територия, с. 72.

³³ **Любенова, В.** Разкопки на римска вила рустика при с. Червена могила, Пернишки окръг, с. 89.

³⁴ **Любенова, В.** Разкопки на римска вила в с. Червена могила, Пернишки окръг. – В: АОР за 1976, София, 1977, с. 64.

жилището от кв. „Бела вода“³⁵ (Вж. Табл. 1, обр. 2 и обр. 5), но разкритата малка площ не дава ясна и конкретна информация.

Единствената известна датираща находка от сградата е монета от IV век.

На 30 м западно от вилата е разкрита друга постройка с размери 16 x 9,50 м, състояща се от три помещения със сходен градеж, но по-тънки стени. Предполага се, че най-вероятно е била предназначена за склад на зърнени храни³⁶.

В късната античност върху развалините ѝ се настаняват нови обитатели.

Римска вила край с. Негованци, Радомирско

Обектът се намира в околностите на селото. Разкрити са находки от римската епоха. Проучена е част от сграда и огнища от късноантичната епоха³⁷. Обектът е идентифициран от В. Любенова като villa rustica. Според В. Динчев на този етап от проучванията постройката прибързано е определена като такава³⁸. Ново археологическо проучване на терена би могло да донесе повече информация за вида на сградата и да внесе яснота относно нейната функционалност.

В „Археологическите паметници в Пернишки окръг“ Д. Митова-Джонова дава сведения³⁹ за наличие на предполагаеми римски вили в селата (обр. 1): Богданов дол, Велковци, Видрица, Главановци, Горочевци, Гълъбник, Гърло, Драгичево, Красава, Кожинци, Кондофрей, Лешниковци, Поцърненци, Стефаново – две вили, Студена, Туроковци, Чепино – две вили, Чуковец и гр. Брезник. Част от тях са регистрирани от нея, а други са на база по-стари обходи. Последно регистрирана е вилата при с. Студена⁴⁰. Тя е ситуирана северно от некропол, в близост до естествен извор и крепост. Състоянието на комплекса е много лошо поради иманярска намеса. От запазените строителни деструкции се вижда, че стените са изградени в техника opus mixtum. Керамичният материал е от периода III – IV век. Бъдещи археологически проучвания

³⁵ Любенова, В. Антични и ранновизантийски селищни структури от района на Горна Струма, с. 193.

³⁶ Любенова, В. Разкопки на римска вила в с. Червена могила, Пернишки окръг, с. 64.

³⁷ Любенова, В. Антични и ранновизантийски селищни структури от района на Горна Струма, с. 194.

³⁸ Динчев, В. Римските вили в днешната българска територия, с. 107.

³⁹ Митова-Джонова, Д. Археологически паметници в Пернишки окръг, с. 26 – 176.

⁴⁰ С благодарност към археолога Василка Паунова от РИМ – Перник, за предоставената информация!

ще дадат по-ясна картина за обекта, при която ще може да се определи вида и неговата функционална характеристика.

Проучените римски вили на територията на Пернишка област, дават богата информация за икономическото състояние на региона в периода I – V век. От направения обзор се вижда, че водещият отрасъл в тези стопанства е земеделието (производството на зърнени храни) и животновъдството, а местата, на които се регистрира занаятчийско производство, са предимно на местно ниво и за собствени нужди. Изключение правят вилата-резиденция при с. Забел, изградена в близост до големите рудници на Руй планина (свързана с рудодобив и металодобив) и укрепената вила в кв. „Бела вода“, в която освен зърнодобив се регистрира и производство на изделия от бронз, мед и стъкло с пазарна насоченост.

В ареала на тези земи са разкрити почти половината от проучените римски вили в днешните български територии. Като част от провинция Тракия, а по-късно, след реформите на императорите Аврелиан и Диоклециан и като част от провинция Вътрешна Дакия с префектура Илирик, тези територии в края на III – началото на IV век имат важна политическа и стопанско-икономическа роля. Засвидетелстваното в изворите⁴¹ заселване на романизирано население в провинциите най-вероятно е повод за възход в развитието на вилните комплекси в периода III – IV век. Друга предпоставка за засилената концентрация на комплекси от типа *villa rustica* в тази част на Тракия и Вътрешна Дакия е стратегическият път Рациария – Монтанезиум – Сердика – Пауталия – Стоби, минаващ през района, където се намира пътна станция Елея⁴².

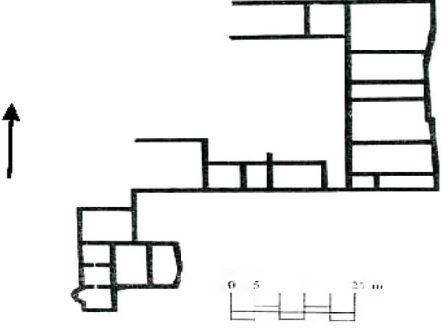
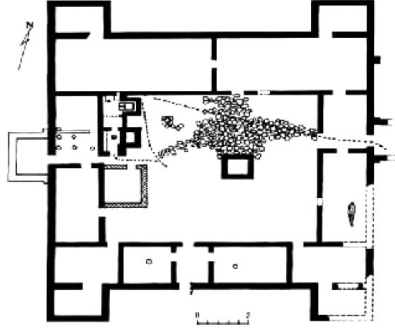
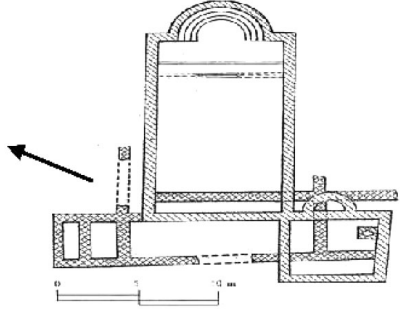
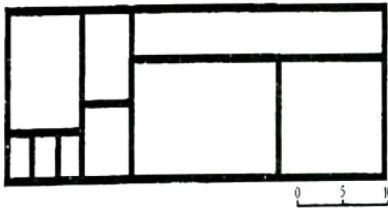
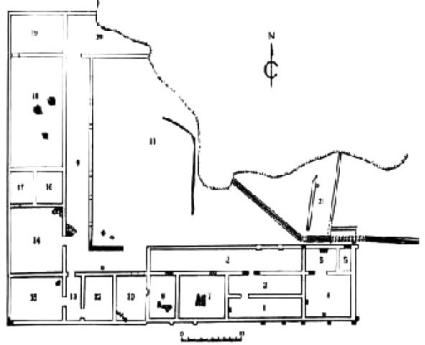
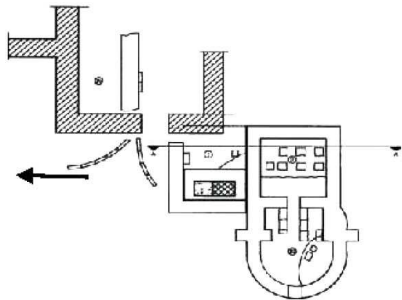
Характерна особеност за вилите от Пернишка област е, че те съществуват до края на IV – началото на V век без да бъдат особено засегнати от готските нашествия в периода 376 – 378 год. С нашествието на хуните се поставя край на вилните комплекси *rustica* на територията в градските територии на Пауталия и Сердика.

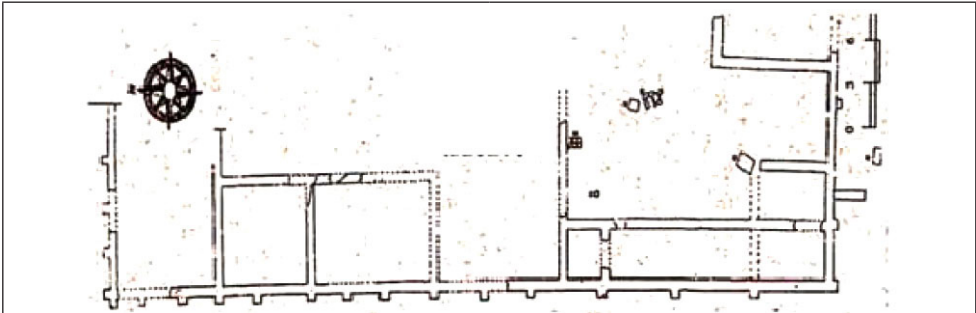
⁴¹ Динчев, В. Римските вили в днешната българска територия, с. 136.

⁴² До момента нелокализирана, но засвидетелствана в изворите в района между днешния град Перник и град Радомир.

Приложения

Таблица 1. Планове на проучените римски вили в Пернишка област

 <p>Обр. 1. План на вила при с. Забел (по: Митева-Джонова 1983, 82, 54 а)</p>	 <p>Обр. 2. План на вила в кв. „Бела вода“ (по: Любенова 1995, 6, обр. 1)</p>
 <p>Обр. 3. План на вила на хълма Кракра (по: Чангова и др. 1981, 108, обр. 1)</p>	 <p>Обр. 4. План на вила при с. Конска (по: Динчев 1997, 32, обр. 11)</p>
 <p>Обр. 5. План на вила в с. Кралев дол (по: Найденова 1985, 10, обр. 1)</p>	 <p>Обр. 6. План на баня в кв. „Даскало- во“ (по: Любенова 2014, 111, обр. 2а)</p>

Обр. 7. План на вила при с. Червена могила (по: Любенова 2003, 193, обр. 10)

Таблица 2. Находки от проучените вили в Пернишка област

<p>Обр. 1. Бронзов калъп за издухване на стъкло – вила при кв. „Бела вода“ (по: Любенова 1995, 7, обр. 2)</p>	<p>Обр. 2. Фалера – вила при кв. „Бела вода“ (по: Любенова 1995, 11, обр. 9 а)</p>
<p>Обр. 3. Военна диплома – вила на хълма Кракра (по: Чангова и др. 1981, 194, обр. 136)</p>	<p>Обр. 4. Камея – вила на хълма Кракра <10г1ге88рк.по11.еи/Пп68_1пГо.рбр?16=16>, (15.01.2021)</p>

Обр. 5. Поднос с растителни елементи – вила при с. Кралев дол (по: Найденова 1985, 99, обр. 157)

Обр. 6 и Обр. 7. Тръби от стенна инсталация на хипокауста и железен клин – баня при кв. „Даскалово“ (по: Любенова 2014, 115, обр. 9 и обр. 10)

Обр. 1. Карта на Пернишки окръг с разположените на нея проучени и непроучени римски вили

НОВ ПРОЧИТ НА СЕМАНТИКАТА НА НЯКОИ ОТ ПРЕДМЕТИТЕ, ОТКРИТИ В МОГИЛАНСКАТА МОГИЛА

Росен Г. ИВАНОВ

МП „Археология и археологическо културно наследство“,
ПУ „Паисий Хилендарски“

В статията се разглеждат група предмети от Могиланската могила, които са свързани с тракийската обредност. Град Враца се намира в северозападна България, на около 112 км северно от гр. София и на 40 км югоизточно от гр. Монтана. Целият регион е изключително богат и наситен с историческо културно наследство от ранноелинистическата епоха (края на IV в. пр. Хр. – началото на III в. пр. Хр.). Съществен принос за това има тракийското племе трибали. Този район е част от „Via militaris“, като културният обмен е циркулирал в двете посоки – на север и на юг, като този процес заема важна роля в историческото развитие на племената през ранноелинистическата епоха. За това можем да съдим по намерените редица съкровища от поменални ритуали в разкритите гробници, гробове или депонирани в земята по различни причини, както и съкровища – дар към Богинята - майка. Редица ценни предмети са откривани на необичайни места, заровени с цел укриване, вероятно поради нападение или друга неизяснена причина. Такова е и съкровището от село Рогозен, съкровището от Летница и др.

През миналия век в гр. Враца е съществувала „Могиланска махала“ наречена така поради близката могила. За това пише и Иван Венедиков в своя летопис¹. Именно тази могила е разкрита в средата на 60-те години на миналия век след започване на изграждането на жилищни блокове. На мястото, определено за строеж се е издигала не много висока могила, около която често децата от близките къщи на махалата са играели. Могилният насип е с диаметър на основата 60 метра и височина 7 метра. На 12 ноември 1965 г. изкопните работи започват. Багерът загребва метални предмети. На място са изпратени специалисти от местния музей. Археологът Иван Венедиков е избран

¹ **Венедиков, И.** Тайната на тракийските могили, София, 1968, с. 5.

за ръководител на проучването. Той констатира метални части от четирикола колесница². Работата започва със сондажно проучване като е отворен изкоп с дължина 14 метра и ширина 6 метра³. През месец ноември 1965 г. Иван Венедиков и Богдан Николов откриват общо три гробници, като само две не са били компрометирани от набези. В *Гробница № 1* е открит голям керамичен съд и фрагмент от други два съда. За съжаление не се разбира тяхното местоположение, а са дадени само инвентарни номера. Информацията за *Гробница № 3* е с по-голям обем във водените от археолозите дневници. Тя е дълга 13 метра и широка 5 метра. Ориентирана е ЮИ към СЗ. Покривът е бил дървен с ковани гвоздеи⁴.

Гробница № 2 е изцяло проучена през 1965 г. Няма планировка, а също така не са могли да определят и начина на градеж. През 1976 г. Б. Николов дава становище, че гробницата е с правоъгълен план и е изидана с необработени камъни. Покривът е дървен и плосък. Този вид гробници са характерни за траките от този район⁵.

Гробници № 2 и *№ 3* са идентични по архитектурен план – правоъгълни помещения, разделени на две и строени с необработени камъни. Като изследвачите датират и трите гробници от средата на IV в. пр. Хр. Строени са по един и същи начин, което означава, че се касае за династичен комплекс. Най-голям интерес предизвиква ситуираният скелет с погребален инвентар – въоръжение и снаряжение, върхове на стрели, съдове, фрагменти от битова керамика. В този комплекс, особено стилово и семантично внимание, трябва да бъде обърнато на кнемидата (*Обр. 1*), златните обеци (*Обр. 2*), и сребърната каничка с форма на шишарка (*Обр. 3*).

Кнемидата от *Гробница № 2* е изключително интересна от гледна точка, както на изработката, така и на златната и сребърна орнаментация. Какво е значението на благородните метали у тракийската обредност? Как древните майстори са успели да съединят двата материала? Най-вероятно това съединяване е било възможно чрез втриване на живак. Как древните майстори са извличали живак от минерала „цинобър“? Загадка е и фактът, че всъщност тази руда не може да бъде открита на територията на Балканския полуостров без съвременна техника, което

² **Торбов, Н.** Могиланската могила във Враца. Каталог, Враца, 2015, кат. №№ 10 – 15, табл. III/1 – 6.

³ **Венедиков, И.** Новооткрито тракийско могилено погребение във Враца. – В: Археология, VIII, 1, 1966, с. 7.

⁴ **Николов, Б.** От Искър до Огоста, София, 1967, с. 11 – 12; **Торбов, Н.** Могиланската могила във Враца, с. 13.

⁵ **Торбов, Н.** Могиланската могила във Враца, с. 12.

категорично от своя страна показва търговските връзки в този отрасъл с други съседни територии. Друг аспект, който предизвиква множество въпроси е как са съединявали златото и среброто. Спояването би могло да бъде осъществено чрез електролиза, за която са използвали оцет, а оцетът е вторичен продукт на виното и първичен от ябълки. Вероятно не им е оставало голямо количество, тъй като виното освен за ритуални практики е било употребявано и в ежедневието в не малки количества. С това ни запознава един старогръцки историк живял в царския двор на Филип II и Птолемей I, Теопомп⁶. Част от този цитат гласи: „Те пренебрегвали похвалните си обичаи и се отдали много на пирове, леност и голяма полова невъздържаност. Но всички тракийци са пияници...“. Електролизата е била позната в древността, както е видно и в писанията на Херодот за Глаукос от Хиос. Той успял да съедини две парчета желязо. Но като че ли по-достоверно би звучало, че майсторът е използвал технология за листово позлатяване на амалгама чрез живак за осъществяване на адхезията между двата благородни метала.

В могилата е открит и сребърен наколенник⁷ с дължина от 40 см. Приблизително толкова е дължината на подбедрицата на съвременния човек със стандартен ръст 180 см. Това е в разрез с общоприетото мнение, че траките са били с дребен ръст. Стои въпросът защо наколенникът е един – десен, а не са чифт, и защо е украсен с такава богата култова орнаментация. Защо лицето, съставляващо горната част на кнемидата, изобразено на наколенника е наполовина със своеобразна татуировка, само в дясната част. С каква семантика е натоварена тази образност. След като кнемидата е открита в погребален контекст, тогава и значението на символите ще бъде свързано със задгробния живот. Отговорите на горните въпроси ще бъдат търсени в тази посока. Най-ранните сведения за трибалите са на Хераклит Ефески⁸ (535 – 475 г. пр. Хр.) в свое писмо до Хермодор. Фактът, че са споменати от древногръцкия философ е белег за тяхната популярност още в онези времена. Най-прочутият техен цар е Сирм. Той е споменат от римският историк Квинт Курций Руф⁹ (43 г. сл. Хр.): „...След като завладял върха, Александър се отправил към земите на трибалите. Техен цар бил Сирм...“. По-надолу в тази история става ясно, че Сирм е бил в съюзнически отношения с германите, но Квинт Руф не споменава нищо друго за Сирм. Този наколенник би могъл да бъде

⁶ **Маразов, И.** Виното на траките, София, 2014, с. 7 – 8.

⁷ **Торбов, Н.** Могиланската могила във Враца, кат. № 59, табл. VIII, XXVIII/1 – 6, XXIX/1 – 6.

⁸ **Славова, М.** Древни литературни свидетелства за Трибалите. – В: Тракийската култура неразделна част от европейската цивилизация, Враца, 2013, с. 25.

⁹ **Руф, К.** История на Александър Велики Македонски, София, 1985, с. 16.

точно за цар Сирм. Така описаната от Квинт Руф близост на трибалите с германите, част от които са келтите, може да дава отговор на въпроса за символите, представени върху наколенника. Най-близката до нас келтска история е тази на средновековния историк Снори Стурлусон¹⁰ (1179 – 1241). Той описва богинята Хел в своята творба „Прозаичната Еда“ като богиня на смъртта и владетелка на подземния свят Хелхайм. Хел е с наполовина мъртво лице, и наполовина живо лице.

Друг отговор на въпроса за орнаментиката би могъл та се намери в мнението на Иван Маразов¹¹. Липсващият наколенник е левият, който не е сложен в гробницата, най-вероятно умишлено. Левият наколенник е в отвъдното, а десният е останал във видимия свят. По този начин се символизира връзката между двата свята, което е било много важен елемент във вярванията на траките. Проучванията в тази семантична образност доказват, а не противоречат на мнението, че траките са успели да обхванат хаоса и да го поставят в ред. Лявото е символ на женското начало и на невидимия свят, на отвъдното. Дясното – на видимия свят, а най-отгоре е божествената и митопоетична мисъл за космогонията.

Друг интересен елемент от орнаментиката на наколенника е изобразеният бръшлян на челото на лицето. Вечнозеленото растение е един от символите на Дионис-Загрей и осигурява живот в отвъдното за притежателя на наколенника. Друга символика, която можем да открием в бръшляна на лицето е свързана с музата на комедията и леката поезия Талия. В изворите тя е изобразявана също с бръшлян. За траките Херодот споменава в своята „История“, че при раждане на новородено, роднините го оплакват приживе:

...Нотраусите, които във всички друго изпълняват същото, каквото и останалите траки, постъпват по следния начин, когато някой се ражда или умира: близките сядат до него и го оплакват за това, колко беди трябва да изстрада, след като се е родило, и изброяват всички човешки страдания, а умрелият погребват сред игри и веселия¹².

Следователно инкрустиране на бръшлян върху наколенник на войн би могло да се тълкува като празнуване на смъртта му. Поради факта, че наколенника е един и божествените символи даряващи живот, може да се счита, че наколенника е имал само погребално значение.

Следващият семантичен елемент върху наколенника, който предизвиква интерес са змиите. Змията е част от образа на Сабазий. Богът е роден от змеева сватба¹³. Това не оспорва, а доказва тезата, че

¹⁰ **Стурлусон, С.** Митове и легенди на скандинавските народи, София, 1992, с. 71.

¹¹ **Маразов, И.** Митология на траките, София, 1994, с. 187 – 197.

¹² **Херодот.** История. Част втора, София, 1990, с. 71 – 72.

¹³ **Фол, Ал.** Тракийският Дионис. Книга 2. Сабазий, София, 1994, с. 78.

тук става въпрос за даване на принадлежност на личността и единението с Дионис-Загрей.

Друга находка от владетелската гробница във Враца са чифт златни обеци. Специалистите описват находките като част от трите основни типа – дисковидни, ладиевидни и спираловидни. Поради липсата на семантична връзка между диска, сфинкса, флоралните мотиви и ладията би могло да се допусне и друга хипотезата, че се касае за комплекс от символи, които трябва да се разглеждат като едно. От Терей на Софокъл четем: „...Хелиос, ти най-почитаното божество у конелюбивите траки...“. А от Есхил разбираме, че не са почитали Дионис, а са смятали за най-велик Хелиос. Затова дискът би могъл да символизира именно Хелиос или мъжкото начало. Отдолу под Хелиос, въпросната ладиевидна част от обецата заема мястото на Хеката. Хеката е в позиция, подобна на последната осма фаза на Луната – тънък полумесец обърнат надолу – изчезваща и готова за нов живот в отвъдното.

В пластиката на изображението между Хелиос и Хеката виждаме образа на крилато същество. В Древна Тракия изображението на сфинкс в комбинация с други елементи не се среща. Може да се счита, че това е единствен представител от този тип. В елинистическия митологичен свят сфинксът е чудовище, дете на Тифон и Ехидна. В гората до Тива сфинксът задавал въпрос на всеки, дръзнал да премине. А именно – кое е това същество, което сутрин върви на четири крака, денем на два и вечер на три. Ако не получавал верен отговор, сфинксът отнемал живота му. Правилният отговор е човекът – като се роди (сутрин) лази на четирите си крайника, през съзнателния си живот ходи на два крака, а в края (вечер) – ходи с двата си крака и с един помощен (бастун). Така сфинксът намира мястото си между Хелиос и Хеката като главен виновник за тяхната смърт, т.е. царят и спътницата му в отвъдното. Трябва да се отбележи, че едно от любимите растения на Хеката е шипката. Този храст е почитан изключително много от траките. Висулките наподобяват именно плодовете на този храст.

Всички тези находки дават интересна представа за живота на траките през средата на IV в. пр. Хр. Ариан от Никомедия е грък, живял в Римската империя. Историк, политик и философ. Смятан е за най-достоверен автор, що се отнася за живота на Александър Велики. Според него, трибалите през 339 г. пр. Хр. успешно отблъскват Филип Македонски, а голяма част от плячката, която той заграбил от одрисите попаднала в ръцете на трибалите. Съдим за това от няколко паметника, сред които сребърна фиала от Рогозенското съкровище, където се среща името ΚΟΤΥΟΣ. А в Могиланската могила виждаме надпис ΚΟΤΥΟΣ ΒΕΟΥ върху фиалите. Може да се предположи, че те са направени по

времето на Котис. Дали Филип Македонски, действително е заграбил съкровището от Котис, а трибалите съответно от Филип? Това остава предположение с множество въпросителни... Може би самият Котис е поднесъл скъпоценните дарове на трибалските царе...?!

Един от съдовете в Могиланската могила силно се откроява от останалите и се характеризира като съд с култово значение. Касае се за сребърна каничка-ритон във формата на шишарка – плодът на вечно зелено дърво и един от символите на Дионис-Загрей. Сребърната каничка има вероятно самостоятелно значение в гробния инвентар, тъй като е служила и в ежедневието. Но е поставена да служи в задгробния живот, тъй като пиенето на вино в сребърен съд ще осигури вечен живот в отвъдното.

Липсата на мъртвия владетел в гробницата говори единствено за орфизъм или че тялото му е било изгубено в битка и не е било възможно да бъде разпознато. Все пак кой би могъл да бъде това?

Единственият, който се вписва в контекста на датировката на находките от Могиланската могила (между 350 и 370 г. пр. Хр.) е цар Сирм...

ПРИЛОЖЕНИЕ

Обр. 1. Кнемида от Могиланската могила
<http://thracian-art.artstudies.bg/?p=item&id=332>
(последно видян 26.05.2021).

Обр. 2. Обеци от Могиланската могила
<http://thracian-art.artstudies.bg/?p=item&id=21>
(последно видян 26.05.2021).

Обр. 3. Каничка-ритон
от Могиланската могила
<http://thracian-art.artstudies.bg/?p=item&id=176>
(последно видян 26.05.2021).

САРМАТИТЕ В БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЧЕСКА НАУКА

Иля ШИБАЕВ

Докторант по археология, НАИМ – БАН

Увод

Етническото определяне е едно от големите предизвикателства в работата на археолога. Етническата интерпретация органично включва в себе си както антропологически изследвания, така и изследване на остатъци от материалната култура във всички аспекти – от технологии и материалознание до културна семантика и изкуствознание. Въз основа на материалните остатъци ние имаме възможност да реконструираме и нематериалната култура, т.е. човешката дейност – производствена, военна и общественна, обичаи, ритуали и вярвания. Наситеният с исторически събития и обществени промени XX век наложи своя отпечатък върху археологическите изследвания. Променящата се обществена ситуация последователно извади на преден план различни групи археологически паметници. Възстановената българска държава логично се интересува най-вече от паметниците на старите българи. След Втората световна война на свой ред се засилва изучаването на славяните под влияние на съветската парадигма. След 1989 г. в България се увеличават изследванията на германските паметници, най-вече готските, и вече съществува богата литература по въпроса. Засиленият интерес към германската тема е резултат на усилващ се евроцентризъм, а също така е и реакция на ограничаването на изследванията в тази област по времето на социализма. През всички тези периоди, разбира се, се работи и по античните паметници в България, както и по праисторическите. В случая говорим само за акценти в археологическите и историческите изследвания в България през XIX – XXI век.

Успоредно с готската вълна се надигна и иранската/сарматската. В обществото се появи интерес към сарматите, като се подчерта етническата близост на старите българи и иранците/сарматите. Засилването на вниманието към иранската хипотеза за произхода на прабългарите

няма само научна мотивация. След 1989 г. в резултат на отдалечаването от СССР/Русия, национализмът, иначе елемент на политиката и в социалистическата епоха, губи своята славянска ориентация и търси нова опора, която намира в иранската хипотеза за произхода на прабългарите. За щастие, иранската/сарматската хипотеза не е само някаква расистка или националистическа изкуствена конструкция, а има и реално историческо и археологическо съдържание. Който се интересува от тази тема, може да види книгите на П. Добрев, Г. Бакалов, Б. Димитров и Т. Чобанов¹.

В археологията сарматската хипотеза получи подкрепа от Р. Рашев. Още през 1993 г. той публикува статията „За произхода на прабългарите“². Неговата позиция е изразена и в монографията „Прабългарите през V – VII в.“: „Значително, ако не е преобладаващо, ще е било присъствието на източноевропейските ираноезични племена сармати и алани, взели участие във втората фаза на прабългарския етногенез.“ (под втората фаза Р. Рашев разбира живота на прабългарите в степите на Източна Европа)³. През 1995 г. излиза статията на Е. Ангелова „Сарматски елементи в езическите некрополи от Североизточна България и Северна Добруджа“⁴. Ние, разбира се, трябва да различаваме сарматите през античността на територията на съвременна България и сарматския/иранския принос в етногенезиса на българите в Източна Европа. Сарматите може би не са водещ акцент в съвременната българска археология, но в XXI век, за наше удоволствие, са се появили сериозни изследвания посветени на сарматските паметници в България⁵ или статии,

¹ **Добрев, П.** Прабългарите. Произход, език, култура (нов прочит), София, 1991; Добрев, П. Непознатата древна България. София, 2001; Бакалов, Г. Малко известни факти от историята на древните българи. – В: Сп. Наука, 2005, 1; Димитров, Б. 12 мита в българската история, 2006; Чобанов, Т. Изследвания върху културата на старите българи, София, 2010.

² **Рашев, Р.** За произхода на прабългарите. – В: *Studia protobulgarica mediaevalia europensia*. В чест на професор Веселин Бешевлиев, Велико Търново, 1993, с. 22 – 33.

³ Рашев, Р. Прабългарите през V – VII век. Второ допълнено издание, София, 2004, с. 26 – 27.

⁴ **Ангелова, Е.** Сарматски елементи в езическите некрополи от Североизточна България и Северна Добруджа. – *Археология*, 2, 1995, с. 5 – 17.

⁵ **Гатев, Й.** Погребален обред по западното черноморско крайбрежие през Късната античност (IV – VI век). Докторска дисертация. Научен консултант д-р Г. Кузманов. София, 2004; Прахов, Н. Сарматско присъствие южно от Долен Дунав. Магистърска теза. Научен ръководител доц. д-р С. Ангелова. София, 2007.

разглеждащи сарматите заедно с други народи, участници във Великото преселение на народите⁶.

В тази историографска работа аз искам да представя археологията на сарматите в България последователно от края на XIX век до наши дни. На места се налага да наруша последователното изложение, но това произтича от необходимостта да се покаже комуникацията между различните поколения изследователи. Сарматската археология в България можем да разделим на два периода. **Първият период** е откриването и изследването на паметниците, които сега приемаме за сарматски, в една или друга степен, но в миналото интерпретирани с други хипотези. Това са некрополи⁷, в които има следните гробни съоръжения: обикновени гробни ями – тип I, гробове с шахтовидно преддверие и ниша – тип V, гробници, вкопани във варовикова скала, мергел или лъос с преддверие и ниша – тип VI по типологията на Й. Гатев⁸. **Вторият период** е време, когато сарматската интерпретация на редица паметници в България вече е заявена и те се разглеждат, с известна вероятност, разбира се, като такива.

Аналитична част

Предполагам, няма да е изненада, че историографията на сарматската археология в България започва от братя Шкорпил. Те са в началото на археологическите изследвания в повечето региони на България и в много области от археологическото знание. Й. Гатев в своята дисертация пише: „Теренните проучвания започват в началото на XX век. Тласък за това дават както общото развитие на археологията като наука и идването в България на чуждестранни учени, така и създаването на достатъчно добре подготвени местни специалисти. Тук изрично трябва да споменем имената на чехите братя Херменгилд и Карел Шкорпил, които

⁶ **Борисов, Б.** Археологические данные на территории Болгарии о Великом переселении народов. – В: Дриновски сборник, том X, София-Харков, 2017, с. 59 – 82.

⁷ Нямаме сарматски селища по принцип, когато имаме предвид сармати-номади, макар че, когато имаме работа със сармати-федерати, още повече християнизирани, нещата се променят, например, вижте един комплекс – некропол Стражата и селище Градище (**Табакова-Цанова, Г.** Късноантичният некропол в местността „Стражата“ край град Плевен. – В: ИНИМ, 3, 1981, с. 164) и друг комплекс – местност Градище край г. Габрово (**Койчева, К.** Черква и некропол при укрепеното селище на м. Градище край г. Габрово. – В: Римският и късноантичният град (научна конференция). София, 2002, с. 178 – 183). За федератите вижте работа на Антоан Тонев (**Тонев, А.** Римските foederati – някои проблеми и наблюдения. – В: (Ред. **И. Попова и др.**) QUOD DEUS VULT! Сборник в чест на професор дин Красимира Гагова, София, 2013, с. 24 – 38).

⁸ **Гатев, Й.** Погребален обред по западното черноморско крайбрежие през Късната античност, с. 38 – 67.

правят първите задълбочени проучвания по черноморското крайбрежие⁹. През 1892 година излизат два тома – VII и VIII от Сборниците за народни умотворения, наука и книжнина. В тях се публикува творба на К. и Х. Шкорпил „Североизточна България в географическо и археологическо отношение“¹⁰. В резултат на пътуванията си по Българското Черноморско крайбрежие, братя Шкорпил са описали огромно количество природни и исторически обекти. Между тях, разбира се, има атрактивни, видими без разкопки, селища и некрополи, използващи естествени карстови образувания в мека варовикова скала, а също и изсечени в тази „сарматска“¹¹ скала от човека. В VII том има част, посветена на пещерния град Яйла¹², сега известен археологически резерват. Д. Топтанов през 1986 година ни подсеща, че братя Шкорпил са откриватели на археологическите паметници на Яйлата и в частност на късноантичния некропол, който ни интересува във връзка със сарматското присъствие в Малка Скития и Долна Мизия: „На север от крепостта, на около 50 м над местността Малката Яйла, по венеца на високото до 50 – 60 м над морското равнище Добруджанско плато се разкопава некропол № 1 от скални гробници. За него съобщава Карел Шкорпил, който при обхождането на терена в края на миналия век отбелязва наличието на 28 огра-

⁹ Пак там, с. 17.

¹⁰ **Шкорпил, К. и Х.** Североизточна България в географическо и археологическо отношение. – В: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, VII, София, 1892, с. 3 – 83; **Шкорпил, К. и Х.** Североизточна България в географическо и археологическо отношение. – В: СБНУНК, VIII, София, 1892, с. 3 – 58.

¹¹ Забавна игра на думи: Сарматското геологическо ниво е наречено така заради сарматите, обитавали някога земите, покрай Черно море. Най-много паметници на сарматите в България има в Добруджа, релефът на която в голяма степен е формиран от Сарматското геологическо ниво. „В естествения профил на Черноморието Сарматът се разкрива с трите си хоризонта – долен, среден и горен Сармат. Най-отдолу лежат фини глинесто-песъчливи прослойки с пепелив цвят, нагоре пясъкът намалява, а се увеличават варовитите вещества. Отгоре следват варовици, обагрени в жълто и червено от намиращите се в тях железни окиси.“ (**Тодорова, Х., Йорданов, К., Велков, В., Торбатов, С.** История на Добруджа. Том 1, 2011, с. 13). Също така преди 14 – 10 млн. г. е съществувало и Сарматско море, обединяващо Черно, Каспийско и Аралско море (<https://ru.wikipedia.org/wiki/Сарматское_море>). Тук можем да отбележим, че най-много известни сарматски паметници на юг от Дунав се срещат в Североизточна България, също така и в Румънска Добруджа, т.е. в римските провинции Малка Скития и Втора (Долна) Мизия. Това ние можем да обясним с общия, степен характер на ландшафта в Северното и Северозападното Черноморие, предразполагащ степните, сарматски племена, както преди тях и скитите, да мигрират в тази област. „Добруджа е типичен степен район, отворен на север и североизток. Тя заема най-североизточната част на Балканския полуостров и е част от Южноруския степен масив.“ (**Тодорова, Х., Йорданов, К., Велков, В., Торбатов, С.** История на Добруджа, с. 11).

¹² **Шкорпил, К. и Х.** Североизточна България в географическо и археологическо отношение. – В: СБНУНК, VII, с. 61 – 66.

бени гробници¹³.“ През ХХ в. при археологически проучвания броят на гробовете се увеличи до 123, но тогава, в края на ХІХ в., са се виждали 28.

Описвайки тези скални гробове К. Шкорпил, (макар че творбата е подписана от двамата братя, предполагаме, че археологическата част е на Карел, а естественонаучната е на Херменгилд) създава и първата им типология. Той разделя гробните паметници на няколко типа: гробове с предверие (три вида в зависимост от формата на гробната камера и разположението на входа), гробове с предверие покрити с каменна плоча (камерата им има отвор отгоре покрит с каменна плоча), гроб във вид на корито, гробни пещери (входът им е в самия морски бряг, а не на платото, както при другите скални гробници). Ето как К. Шкорпил характеризира тези скални гробници:

Скални гробове. На платото, въвн от пещерния град, се намират особенни вдлъбнатини; няма никакво съмнение, че те са служили като гробове на пещерното население. Околното население вярва, че в тях живеели някакви си исполински хора.

По общия си характер вдлъбнатините можем да оприличим на долмените в Тракия, особено на издълбания долмен до с. Гердеме. Тракийските долмени са съградени от няколко големи камъни, които заграждат едно пространство във вид на стаичка; пред тях се намира „преддолменена“ част. Нещо подобно срещаме у горните издълбнатини с тази разлика, че те са издълбани изцяло в камъка¹⁴.

Наистина рядка, долменоподобна камера, издълбана в скалата в местността Евджика в землището на село Хлябово в Сакар планина, наподобява скалните гробници в Североизточна България. По описание на братя Шкорпил¹⁵ камерата е имала предна плоча с отвор и преддверие, или коридор (останали са парчета от конструкцията), това се вижда и в публикацията на Г. Бончев¹⁶. Трябва да отбележим, че това е единственият подобен паметник в цялата мегалитна област Странджа – Сакар.

В края на описанието на скалните гробници в Яйлата К. Шкорпил прави интересно сравнение с гробната архитектура на Древен Египет: „С описанието на тези пещери свършваме любопитния вид паметници, които принадлежат, види се, на предисторическото време на човека. Че

¹³ **Топтанов, Д.** Проучване на скален некропол при село Камен бряг, Толбухински окръг. Откриване на гробници по растителни белези. – В: ИИ, 14 А, 1986, с. 199.

¹⁴ **Шкорпил, К. и Х.** Североизточна България в географическо и археологическо отношение. – В: СБНУНК, VII, София, 1892, с. 61.

¹⁵ **Бр. Шкорпилови.** Паметници из Българско. Част I. Тракия, София, 1888, с. 17.

¹⁶ **Бончев, Г.** Мегалитни паметници в Сакар планина. – В: СБНУНК, XVIII, 1901, с. 694 – 695.

тези последни пещери са гробни, е явно. Направата им ни напомнява паметници подобни на някои стари народи; у тях срещаме собственния гроб за тялото на мъртвеца и предгробието за жертвеника. Подобно нещо се среща у най-старите египетски паметници mastaba¹⁷ с тази разлика, че нашите паметници имат по-прост вид. Положението на предгробието откъм източната страна отговаря тъй също на египетското предгробие за жертвеници; то е било често открито и в някои случаи е било заместено с едно долапче, вън от гроба¹⁸."

Във втората част на „Североизточна България..." К. и Х. Шкопил описват „пещерни колонии" в Провадийска планина и, в частност, некропол от скални гробници близо до късноантичната и средновековната крепост Овеч (Пробатон)¹⁹. „Най-любопитните паметници на тази пещерна колония са един ред скални гробове, наречени „калугерски килии" (кишиш-одалар); те се намират на източния склон на Чифут-мезар, близо до латинските гробища, под самото крайще на скалистия склон на Джиздаркьойския дол. Наброихме около 18 отворени гробове и може да се предполага, че една значителна част от тях е още закрита. Самите гробове имат същия характер, както ония, които описахме в пещерния град Яйла (на крайчерноморския бряг) с единствена разлика, че там гробовете са издълбани в скалното възвишение (плато), а тука – в скалната стена. Няма съмнение, че предметните гробове принадлежат на един и същ народ."²⁰. В още една своя публикация К. Шкорпил изброява общо 22 гробници²¹. От тях братя Шкорпил дават описание на 12 гробници и планове на 7 от тях. Сега, след разкопките на А. Маргос през 1962 г., ние знаем за 27 гробници в некропола до Пробатон.

Ето какво Ара Маргос, археолог и историк към Варненския археологически музей, пише за откритията на братя Шкорпил: „Първото съобщение за „Калугерските дупки" е направено от братя Шкорпил. Те правилно са ги определили като гробници. Според тях обаче „Калугерските дупки" съответствуват на мегалитическите паметници – долмените в Сакар и Странджа планина, с тази разлика, че тук гробната камера е

¹⁷ **Mádl, K. B.** Dějiny umění výtvarných. Starý věk, Praha, 1891, с. 30.

¹⁸ **Шкорпил, К. и Х.** Североизточна България в географическо и археологическо отношение. – В: СБНУНК, VII, с. 65 – 66.

¹⁹ **Шкорпил, К. и Х.** Североизточна България в географическо и археологическо отношение. – В: СБНУНК, VIII, с. 28 – 31.

²⁰ **Шкорпил, К. и Х.** Североизточна България в географическо и археологическо отношение. – В: СБНУНК, с. 28.

²¹ **Шкорпил, К.** Паметници въ окрестностяхъ Абобской равнины: Стана, Провадийския горы, водораздѣльныя возвышенности и Шуменския горы. – В: ИРАИК, X, Варна, 1905, с. 416 – 417; Албум „Абоба-Плиска" към ИРАИК, X, Варна, 1905, Табл. LXXVIII, I, II, III.

издълбана в по-мека варовикова скала, докато долмените са изградени от плочи поради трудност да се издълбаят в твърдите вулканични скали, които преобладават в тия планини. Шкорпил отбелязват, че гробниците били отворени и разграбени, поради което не е било възможно вече да се определи как са били погребани мъртвите.

Описанието на гробниците, направено от Шкорпил, е обаче непълно, тъй като голяма част от камерите били отчасти или напълно запълнени с пръст²².”

В края на описанието на скалните гробници до крепостта Пробатон братя Шкорпил пак повтарят своята хипотеза за характера на скалните гробници в Североизточна България и тяхното родство с долмените: **„Няма никакво съмнение, че описаните гробове са подобни паметници, с които се срещнахме и в пещерния град Яйла. Тези паметници съответствуват напълно на мегалитическите паметници (долмени) в Сакар и Странджа Планина. Предгробие то отговаря на преддолмената част, а гробът (с вход) на собствен долмен²³.”** Така се появява първата хипотеза за скалните гробници в Североизточна България.

Нарушавайки последователността на историографския преглед, искам да цитирам А. Маргос, за да видим неговото обяснение на гробниците до Пробатон в статията от 1970 г.: „Ниските тавани на камерите изключват възможността „Калугерските дупки“ да са служили за калугерски килии. Близостта им до крепостта пък е в противоречие с предположението да са служили за убежище на монаси-пустинници. Тяхната ориентировка и издълбаните кръстове, както и намерените в някои от тях човешки кости потвърждават недвусмислено, че това са християнски гробници. Паралели намираме в съвсем подобните гробници в съседната Венчанска крепост, скалните гробници при с. Камен бряг, Балчишко²⁴, и на Хамбаркая при Мал Асар в Джебел – Източни Родопи²⁵, а до известна степен и в шахтовите гробници от западния римски некропол на Одесос²⁶.

²² **Маргос, А.** Раннохристиянски скални гробници при град Провадия. – В: ИНМВ, Кн. VI (XXI), 1970, с. 194.

²³ **Шкорпил, К. и Х.** Североизточна България в географическо и археологическо отношение. – В: СБНУНК, VIII, с. 31.

²⁴ **Шкорпил, К. и Х.** Североизточна България в географическо и археологическо отношение. – В: СБНУНК, VII, с. 61 – 63, обр. 10 – 13.

²⁵ **Велков, И.** Няколко тракийски и средновековни крепости по Средна Арда. – В: Сборникъ въ паметъ на проф. Петъръ Никовъ, ИБИД, XVI-XVIII, 1940, с. 75.

²⁶ **Шкорпил, Х. и К.** Двайсетгодишната дейност на Варненското Археологическо Дружество. 1901-1921 год. – В: ИВАД, VII, 1921, с. 25 – 26, обр. 6; Мирчев, М. Късно-римският некропол на Одесос. – В: ИВАД, 8, 1951, с. 92 – 93, обр. 139, също план на гробовете.

В заключение може да се каже, че скалните гробници при гр. Провадия са паметници от ранното християнство от втората половина на IV или първата половина на V век²⁷.”

За нас този текст е важен, тъй като се формулира **втора хипотеза** за скалните гробници в Североизточна България и те се датират вече в Късната античност. Също така се подчертава погребален и християнски характер на тези паметници (поне за некрополите Пробатон и Венчан, където има издълбани кръстове над входовете в гробниците) и не се коментира възможна етническа характеристика²⁸. След братя Шкорпил, Ара Маргос вижда паралели между некропола Пробатон и некропола Яйла. Също така дава паралели с некропола до близката до Овеч Венчанска крепост и „до известна степен“ с шахтовите гробници на Одесос. А. Маргос дава и още един паралел – гробница от Източни Родопи, за която ще пишем по-долу.

Некрополът до Венчанската крепост също е открит от братя Шкорпил²⁹. През 1897 г. те прочистват гробниците, като намират в тях силно повредени човешки кости. Те изброили 14 гробници в некропола, от които на 5 са направили описание и на 3 дават план. Също така правят и общ план на некропола.

Принос на братя Шкорпил към нашата тема също има и в изследвания на западния късноантичен некропол на Одесос, където намираме интересоващи ни гробни съоръжения. В статията си за този некропол Н. Русев³⁰ събира много публикации от братя Шкорпил на късноантичните гробове: „Най-ранните описания на късноантични гробове, дело на Х. Шкорпил и К. Шкорпил, са публикувани през първите десетилетия на миналия век.”³¹ В статията си от 1921 г. Х. и К. Шкорпил описват открити

²⁷ **Маргос, А.** Раннохристиянски скални гробници при град Провадия, с. 195 – 196.

²⁸ Пак там, с. 195.

²⁹ **Шкорпил, К.** Паметници въ окрестностяхъ Абобской равнины: Стана, Провадийскія горы, водораздѣльныя возвышенности и Шуменскія горы, с. 415 – 416; Албум „Абоба-Плиска“ към ИРАИК, X, Табл. LXXVIII, IV; Табл. LXXXVI, 2 и 3; Табл. LXXXVIII, 3.

³⁰ **Русев, Н.** Некрополите на Одесос през Късната античност. – В: Българско е-Списание за Археология, Supplementa 6, 2018, с. 133. <<http://be-ja.org>>

³¹ **Шкорпил, Х. Разни.** – В: Първи годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1906 г, Варна, 1907, с. 13 – 17; Шкорпил, Х. Разни съобщения. – В: Втори годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1907 г., Варна, 1908, 34 – 35; Шкорпил, Х. и К. Обяснения към плана на гр. Варна. – В: ИВАД, II, 1909, 56 – 58; Шкорпил, Х. Отчет за дейността на Настоятелството през изтеклата 1909 година. – В: Четвърти годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1909 г. Варна, 1910, 10; Шкорпил, Х. Отчет на Настоятелството за дейността му през изтеклата 1911 год. – В: Шести годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1911 г., Варна, 1912, с. 13 – 15; Шкорпил, Х. и К. Двайсетгодишната дейност на Варненското Археологическо Дружество. 1901–1921 год. – В: ИВАД, VII, 1921, с. 25 – 27.

във Варна шахтови гробници, смятайки ги за християнски, от времето на Константин Велики. Съвременните изследователи ги определят като варварски/сарматски³².

През 1948 и 1949 г. екип на Варненския музей разкопава една част на пазарния площад, свободна от строежи. В резултат на тези разкопки са разкрити 123 гробни съоръжения от различни типове³³. Ето изводите на Милко Мирчев, директор на музея от 1945 до 1973 г., който е разкопавал обекта: „Датирането на откритата част от тоя некропол може да стане въз основа на намерения, макар и оскъден, гробен инвентар, и на разположението на самите гробове. Във всички гробове, разположени с.-ю., се намери гробен инвентар, макар и беден, състоящ се от стъкленици, глинени съдчета, стъклени пръстени, бронзово огледало, груба теракота и глинени лампи, които заедно с намерените монети ги определят от края на II в. до началото на IV в. Всички те са останки от гробовете на римския некропол...

Гробовете и гробниците, ориентирани и.-з., са по-късни. Много от тях са пресекли отчасти или унищожили напълно гробовете, ориентирани с.-ю. По разположение и поставяне главата на трупа неизменно на запад можем с положителност да ги сметнем за ранно-християнски, но не по-късни от края на IV в., или началото на V в. Още едно доказателство за това са откритите в шахтовата гробница № 40а във втория парцел рисунки и надписи по тавана и стените... Този християнски некропол е започнал да се образува, изглежда, от към югозападната част на сегашния площад и постоянно се е разширявал на североизток. Доказателство за това са разните типове гробове, които по своя градеж можем да разделим и на три етапа по време. Най-стари са гробовете в югозападната част, защото по своето устройство – зидани гробници... или облицовани и покрити с плочи гробове – те се срещат само тук и ни сочат за все още силното влияние на антично-римския начин на по-богати погребения. Към втория етап по време можем да отнесем шахтовите гробници, които липсват в западната част на некропола, а се срещат все по-често, колкото се отива към сев. изток. Нишовите гробове можем да отнесем към най-късния тип гробове от тоя некропол. Те липсват в най-югозападната му част, липсват в първия парцел и западната половина на втория, а се срещат разположени в сев. изт. му част. Освен това като доказателство, че те по време са след шахтовите гробници, ни служи фактът, че при две шахтови гробници изкопаните

³² **Гатев, Й.** Погребален обред по западното черноморско крайбрежие през Късната античност, с. 54 – 56; Прахов, Н. Сарматско присъствие южно от Долен Дунав, с. 92 – 93.

³³ **Мирчев, М.** Късно-римският некропол на Одесос. – В: ИВАД, 8, 1951, с. 91 – 97, план на вложка.

по-рано шахти са били използвани по-късно за издълбаване в дългите им стени на нишови гробове³⁴.”

М. Мирчев обяснява разликите в гробните съоръжения и тяхното групиране в определени части на късноантичния некропол на Одесос като хронологически индикатор, т.е. всеки тип гробни съоръжения отговаря на някакъв етап от съществуването на некропола.

М. Мирчев заедно с други археолози провежда разкопки на античния град Бизоне през 50-те години (на нос Чиракман). Между обектите от различни епохи на нос Чиракман е разкопан и късноантичния некропол. Намерени са 21 гроба. „Откритите гробове... са ориентирани изток-запад и имат почти еднакво устройство – оградени и покрити с варовикови плочи...³⁵” „По своето ориентирание и гробен инвентар откритите гробове ще трябва да отнесем към късния некропол на Бизоне от IV до VI в.³⁶”

Във връзка с изследванията на нос Чиракман трябва да споменем още една статия от 1962 г., на Горана Тончева³⁷, тогава сътрудничка на Варненския археологически музей. В тази статия се описва един гроб с огледало, който се смята за сарматски³⁸. Ето какво пише за гроба Г. Тончева: „Огледалото и гривната показват, че в този гроб е била погребана жена, а ако се съди по малките размери на гривната, вероятно младо момиче. Единственият предмет сред тези находки, който се поддава на датирание, е лампичката, която може да се датира най-късно в III – IV в. на н.е. Към същото време можем да отнесем и цялото погребение³⁹.”

Тук описваме изследвания на късноантичните некрополи на Варна и Бизоне, защото много от гробовете, открити в тях, впоследствие се интерпретират като варварски/сарматски. Но засега можем да видим, че в лицето на М. Мирчев и А. Маргос имаме **интерпретирането както на шахтовите и нишовите, така и на скалните гробници в Североизточна България като раннохристиянски и късноантични.**

Една година преди публикациите за късноантичния некропол на Бизоне излиза статия на Ст. Станчев, Й. Чангова, Хр. Петков, посветена

³⁴ Пак там, с. 94 – 95.

³⁵ **Мирчев, М., Тончева, Г., Димитров, Д. Бизоне-Карвуна.** ИВАД, 13, 1962, с. 54.

³⁶ Пак там, с. 56.

³⁷ **Тончева, Г.** Римски некрополи в толбухинско и варненско. – В: Археология, 1962, 4, с. 55 – 60.

³⁸ **Гатев, Й.** Погребален обред по западното черноморско крайбрежие през Късната античност, с. 74; Прахов, Н. Сарматско присъствие южно от Долен Дунав, с. 100.

³⁹ **Тончева, Г.** Римски некрополи в толбухинско и варненско, с. 57.

на некропола в местността Кайлъка (Стражата) при Плевен⁴⁰. Разкопките там са били проведени през втората половина на 50-те години на ХХ век. Статията има характер на предварителна публикация с избрани гробове и находки. Нарушавайки реда на нашия обзор трябва да кажем, че пълна публикация на некропола прави Гергана Табакова-Цанова през 1981 г.⁴¹ **В тази статия (от 1961 г.) за пръв път** (поне аз не открих по-ранна работа) **се споменава за „сарматски материали“**. В частност, авторите намират коланните украси и гривни, „т. нар. сарматски тип“ или „свързани със сарматски материали“, като ни дават успоредици със сарматски паметници от Унгария, областта Дунав-Тиса⁴². Ето какво пишат те за целия некропол и за сарматския акцент в него: „... некрополът по характер е християнски от IV в. Изключение правят трите погребения, ориентирани юг-север. Подобни некрополи намираме в почти всички римски дунавски провинции. У нас досега некропол от тази епоха нямаме разкопан, макар че отделни гробове имаме. Най-добре проучени некрополи от тази епоха има в Унгария и затова прибягваме до паралели главно оттам. Както по ориентацията на гробовете, така и по материалите некрополът на „Кайлъка“ е съвсем близък до римския некропол от IV в. от Фенекпуста, разположен на западния бряг на Балатон в Унгария. Разликата е в това, че докато във Фенекпуста се забелязва едно по-чувствително проникване на влиянието на съседните германски племена и готско влияние, в нашия случай се забелязва слабо проникване на сарматски елементи⁴³.“ И така, още през далечната 1961 г. сарматите, макар и „слабо“, напомнят за себе си в археологическата общност в България. Пък и тези сарматски елементи се откриват вече не само в Североизточната България, но и в Централната Северна област. И това е първият варварски некропол от Късната античност разкопан в България! Г. Табакова-Цанова през 1981 г. допълва „сарматските материали“ в некропола с едно огледало, три звънчета и разширява времето на неговото съществуване до IV – V в. и може би началото на VI в. Тя прави едно много важно сравнение: „Най-точни паралели обаче тук

⁴⁰ **Станчев, Ст., Чангова, Й., Петков, Хр.** Некрополът в местността „Кайлъка“ при Плевен. – В: Археология, 1, 1961, с. 32 – 41.

⁴¹ **Табакова-Цанова, Г.** Късноантичният некропол в местността „Стражата“ край град Плевен. – В: ИНИМ, 3, 1981, с. 102 – 184.

⁴² **Станчев, Ст., Чангова, Й., Петков, Хр.** Некрополът в местността „Кайлъка“ при Плевен, с. 36 – 37.

⁴³ Пак там, с. 40 – 41.

публикуваният некропол намира в погребалния ритуал с некропола на Пятра Фрекецей в Малка Скития (Добруджа) от II – VII в.⁴⁴

За нашето изложение важна роля играе Михаил Лазаров. Той разширява още географията на гробните съоръжения, които ни интересуват и дава новото им тълкуване. М. Лазаров, тогава директор на Окръжния музей в Бургас, през 1967 г., публикува резултати от разкопки на един късноантичен некропол, открит случайно в Бургас през 1965 г. Анализирайки 14 разкопани гроба М. Лазаров пише:

Като най-близък паралел на некропола от Бургас може да се посочи късноримския некропол на Бизоне, а също така по начина на погребение близки паралели могат да се намерят в некрополите на разпространената на територията на Съветска Украйна и Румънска народна република, т.н. култура Сънтана де Муреш – Черняхов.

Определената ориентация изток-запад с положение на главата на запад в некропола от Бургас, което не е правило в некрополите в Румъния и Украйна от това време, може да се обясни с възприемането на християнството от населението на един район, така близко разположен до Константинопол⁴⁵.

М. Лазаров датира некропола в Бургас между началото и третата четвърт на IV в. и го свързва с некрополите в Североизточна България (през некропола Бизоне) и варварските некрополи в Румъния и Украйна. Без да дава етническо определение, М. Лазаров очевидно застъпва нова, вече **трета хипотеза** за една група некрополи през Късната античност: **това са некрополи на вече християнизирано, но варварско по произход население.** М. Лазаров вижда аналогия на бургаския късноримски некропол в късноантичния некропол от Бизоне, за който писахме по-горе.

Георги Кузманов, археолог от НАИМ при БАН, разкопава и публикува късноантичния некропол при кастела Акра⁴⁶. Разкрити са 13 гробни съоръжения (една засводена гробница и 12 гроба, между които има и гробни ями с плоско покритие и преддверие). Г. Кузманов датира некропола между началото и третата четвърт на IV в. и го обяснява като християнски, но принадлежащ на преселници от Мала Азия, заради липсата на гробния инвентар, който е характерен за християнските гробове от Долна Мизия и Тракия. Г. Кузманов описва засводената гробница и показва нейните паралели от Мала Азия, също така привлича епиграфски

⁴⁴ **Табакова-Цанова, Г.** Късноантичния некропол в местността „Стражата“ край град Плевен, с. 173.

⁴⁵ **Лазаров, М.** Некропол от IV в. на н. е. в Бургас. – В: Археология, 1967, 4, с. 49.

⁴⁶ **Кузманов, Г.** Късноантичен некропол на кастела Акра (нос Калиакра). – В: Thracia Antiqua 5, Sofia, 1979, с. 217 – 222, 253.

данни от Западнопонтийското крайбрежие за ориенталските заселници. Що се касае до гробовете с преддверие, ние можем да предположим тяхното родство с гробовете от м. Яйла и с. Камен бряг.

Хипотезата за родство между скалните гробници от Североизточна България и долмените от Странджа и Сакар на братя Шкорпил се възражда през 1982 г., в 4-та глава на „Проблеми на тракийските мегалитни паметници“ от колективната монография „Мегалитите в Тракия. Част 2: Тракия Понтика“, написана от Петър Делев, тогава асистент по Стара история в Софийския университет⁴⁷. Той пише: „Освен долмените в Тракия се срещат и друг вид монументални гробници, които също предшествуват градените тракийски могилни гробници и макар конструктивно да са напълно различни от долмените, имат с последните някои общи типологически белези, което обуславя и включването им в кръга на тракийските мегалитни паметници. Това са издълбани в скалите гробници със сравнително неголяма камера с четириъгълен или кръгъл план, тесен вход и открито малко преддверие.“

Без съмнение, наблюдавайки гробни съоръжения от най-различни епохи, ние виждаме прилика в една постоянно реализиращата се схема от преддверие (или дромос) и камера (или камери). Наличието на тези два елемента обаче не е достатъчно основание за синхронност или културна общност на подобни съоръжения. Приликата между сакарските долмени и скалните гробници от Североизточна България е добър пример на конвергенция в архитектурата.

Материалът, намерен и в двата вида конструкции ги прави разновременни. Долмените в Сакар се датират в ранножелезния век, XII – VI в.⁴⁸, а скалните гробници, например в Яйлата, се датират III – V век⁴⁹ и тази датировка се подкрепя от учени, изучаващи този некропол и подобни⁵⁰, като според тях некрополът се датира между края на III – средата на VI в. В интерес на истината, когато е работил върху мегалитите в Странджа и Сакар, П. Делев вероятно не е имал възможност да се запознае с материалите от разкопките в Яйлата и Камен бряг, тъй като информация за датирането на гробниците в Късната античност се появява

⁴⁷ **Делев, П.** Проблеми на тракийските мегалитни паметници. – В: (Ред. А. Фол). Мегалитите в Тракия, ч. 2, Тракия Понтика (Тракийски паметници, т. 3), София, 1982, с. 398 – 427.

⁴⁸ **Делев, П.** Проблеми на тракийските мегалитни паметници, с. 408.

⁴⁹ **Топтанов, Д.** Проучване на скален некропол при село Камен бряг, Толбухински окръг. Откриване на гробници по растителни белези. – В: ИИ, 14 А, 1986, с. 200.

⁵⁰ **Гатев, Й.** Погребален обред по западното черноморско крайбрежие през Късната античност, с. 25 – 26; Прахов, Н. Сарматско присъствие южно от Долен Дунав, с. 83.

за пръв път в АОР за 1982 и 1984 г.⁵¹ Търсейки успоредици на скалните гробници в Североизточна България, П. Делев съобщава за скалните гробници от Източни Родопи. Поради тази причина ще опитаме да проследим историографията за тези гробници. Преди П. Делев, А. Маргос споменава публикацията на Иван Велков „Няколко тракийски и средновековни крепости по Средна Арда“, в която се съобщава за три такива гробници⁵². Информацията за скалните гробници в Източните Родопи обобщава Васил Миков⁵³. Той успява да събере 13 такива паметници, като дава разрез и план на една такава гробница, изсечена в скала. Тук даваме описание на тази характерна гробница за Източнородопската област, за да покажем, че има пример за още едни съоръжения (след долмените), приличащи по организация на пространството с такива от Североизточна България, но все пак различни от тях. Тези гробници са кръгли по план и с куполовидни тавани за разлика от четвъртитите, с плоски или полуцилиндрични тавани гробници от Яйлата или Провадия. Ето какво мисли за датирането на тези гробници В. Миков: „Всички тези гробници са отваряни по-рано и затова по отношение на тяхното датуване не сме напълно сигурни. Като имаме предвид обаче, че тези гробници се намират в съседство с тракийски крепости и селища, обитавани от VI в., а възможно и по-рано, до към I в. пр. н. е., то следва да приемем, че и те са от същата епоха. Кога точно, в началото или към края на този период, са издълбани скалните гробници, мъчно може да се определи. Ние сме склонни да приемем, че те са работени по-скоро през началото, т. е. през V в. пр. н. е., отколкото по-късно. Това мнение се подкрепя и от материалите, открити случайно през 1932 г. в една от двете скални гробници до Широко поле, Кърджалийско. ...Въз основа на глинения съд и главно, на фибулата (обр. 6 и 7), гробницата може да се отнесе приблизително към VII – VI в. пр. н. е.“. И ние след В. Миков, можем да приемем, че скалните гробници от Източни Родопи по план, форма и открития материал са прототип на тракийски градени куполни гробници. За нас е важно, че те не са синхронни или културно близки към гробните паметници от Яйлата или Провадия, и подобни на тях.

От 1980 г. започват разкопки на късноантичните крепост и некропол в м. Яйла до с. Камен Бряг. През 1982 г. е открит втори некропол

⁵¹ **Лазаров, М.** (Варна), **Салкин, А.** (Каварна), **Топтанов, Д.** (София). Проучвания в м. „Яйла“ край с. Камен бряг, Толбухински окръг. – В: АОР през 1982 г. Плевен, 1983, с. 78; **Салкин, А.** (Каварна), **Топтанов, Д.** (София). Проучвания в м. „Яйлата“ при с. Камен бряг, Толбухински окръг. – В: АОР през 1984 г. Сливен, 1985, с. 155.

⁵² **Велков, И.** Няколко тракийски и средновековни крепости по Средна Арда, с. 74 – 75.

⁵³ **Миков, В.** Произход на куполните гробници в Тракия. – В: Сборник Гаврил Ил. Казаров по случай седемдесетгодишнината му, част II (ИАИ, XIX), София, 1955, с. 28 – 30.

по-близо до самото село Камен Бряг. Тези разкопки са ръководени от Асен Салкин (Исторически музей в Каварна) и Димитър Топтанов (НА-ИМ-София). Те публикуват малки статии за тези обекти⁵⁴. По отношение на скалните некрополи Яйла и Камен Бряг, също така и Калиакра, можем да цитираме последната им публикация за тези паметници: „Формално-типологическото сравнение между гореописаните гробници показва повече сходство с подобни съоръжения от северното Причерноморие на Съветския Съюз, отколкото с тези от Източните Родопи, района на Странджа – Сакар, Варненско и Шуменско. Това ни навежда на мисълта и за някои привнесени традиции при варварските нахлувания в първите векове на нашата ера⁵⁵.“ Както вече писах, според гробния инвентар, масовия керамичен материал и монети некрополите се датират от III до V в.

През 2000 г. в сборник „Добруджа“ излиза статия на Тодор Димов, археолог от Добрич, посветена на Античния некропол на западния бряг на Дуранкулашкото езеро⁵⁶. Той дава кратка характеристика на този некропол в доклада си от 2016 г.: „Античен некропол на западния бряг на Дуранкулашкото езеро (III в. пр. Хр. – IV в. сл. Хр.). Открити са 41 гробни съоръжения с различна типология, архитектура и културна определеност. Между тях подчертан интерес представляват съоръженията от катакомбен тип, характерни за погребалните практики на северно разположената скито-сарматска племенна общност, както и гробове от римско време.“⁵⁷ Така се очертава още един поддръжник на сарматската тема в българската археология. Неговите проучвания са важни за нас, тъй като вкарват в научно обръщение сарматските материали (гробове) не само от Късната античност, но и от елинистическата, и римската епоха. Иначе сарматските находки и паметници от тези епохи са малобройни в сравнение с Късната античност и са събрани от Н. Прахов⁵⁸. Може би от тях най-интересен е гроб, открит в известна могила „Рошава Драгана“, в който е намерен пълен комплект на сарматското нападателно

⁵⁴ **Топтанов, Д.** Проучване на скален некропол при село Камен бряг, Толбухински окръг. Откриване на гробници по растителни белези. – В: ИИ, 14 А, 1986, с. 199 – 206; Салкин, А., Топтанов, Д. Некрополи от скални гробници по Добруджанското Черноморско крайбрежие от нос Калиакра до с. Камен Бряг. – В: Terra Antiqua Balcanica, III, 1988, с. 195 – 198.

⁵⁵ Пак там, с. 198.

⁵⁶ **Димов, Т.** Античен некропол на западния бряг на Дуранкулашкото езеро. – В: Сб. Добруджа, кн. 17 – 18, 2000, с. 11 – 31 и 349 – 363 (приложенията).

⁵⁷ **Димов, Т.** Археологическият феномен „Дуранкулашко езеро“ в праисторията на Долния Дунав и Западното Черноморие. Култура Хаманджия в Добруджа. Текст на доклада на Историческа конференция Варна „България в световната история и цивилизации – дух и култура“, Варна, 2016. <<https://www.istor-konf-varna.com>>

⁵⁸ **Прахов, Н.** Сарматско присъствие южно от Долен Дунав, с. 73 – 78.

и защитно въоръжение. Един от мечовете, сарматски тип, е със златна апликация от дръжка, украсена с характерни сарматски знаци-тамги⁵⁹. Гробът се датира в I в.

През 2002 г. излиза статията на Кина Койчева, археолог в РИМ – Габрово, посветена на **най-късния сарматски паметник в България** от засега откритите – некропол с църква, от който са проучени 79 гроба, в м. Градище край Габрово⁶⁰. Некрополът функционира през VI и самото начало на VII в. Вероятно става дума за федерати, заселени в близкото укрепено селище на съществувалия там римски кастел. Сарматската принадлежност на това новодошло, но вече християнизирано население, се доказва с характерни за сарматите елементи на гробните съоръжения, в инвентара и погребалния обред. К. Койчева обръща внимание на гробните ями, вкопани в здравата материкова основа, като ги сравнява с подобни от некрополите на Бизоне, Одесос и от некропол, открит на територията на Бургас⁶¹.

През същата 2002 г. излиза монографията на Людмил Вагалински от НАИМ – БАН посветена на излъсканата керамика⁶², една категория археологически находки, която се явява като сравнително надежден **културно-етнически индикатор**. Хронологическо и картографско изучаване на варварските излъскани съдове дава резултати, които кореспондират със сведения от писмени извори за варварското присъствие през Късната античност на юг от Долен Дунав. Най-много такива съдове се откриват след средата на IV в. покрай Долнодунавския лимес и особено в източната половина на днешна България. Цитирам автора: „Заключението ми за етническата характеристика на втора хронологична група (късноантична – б. м.) е, че излъскване на глинени съдове е мода, донесена от варварите (източни германи, сармати)⁶³.” За съжаление в археологическата литература няма много подобни изследвания, посветени на групи предмети, явяващи се като културно-етнически индикатори. Ако някой от читателите знае за подобни съчинения, моля, да ми пише.

През 2004 г. Йордан Гатев от НАИМ-БАН защитава дисертация на тема „Погребален обред през късната античност (IV – VI век) по българ-

⁵⁹ **Буюклиев, Х.** Към въпроса за трако-сарматските отношения през първи и началото на втори век (по археологически данни). – В: Археология, 2, 1991, с. 11 – 20.

⁶⁰ **Койчева, К.** Черква и некропол при укрепеното селище на м. Градище край Габрово. – В: Римският и късноантичният град (научна конференция), София, 2002, с. 178 – 183.

⁶¹ Пак там, с. 179.

⁶² **Вагалински, Л.** Излъскана керамика от I - начало на VII в. южно от Долен Дунав (България), София, 2002.

⁶³ Пак там, с. 82.

ското Черноморие⁶⁴, в която събира изчерпателен каталог на късноантичните некрополи по Черноморието и предлага своя типология на гробните съоръжения от тези некрополи. Няколко типа (писахме за тях в началото на нашата статия) **той интерпретира като сарматски или вероятно сарматски, с голям брой паралели от Северното Черноморие**, както между типовете гробни съоръжения, така и между находките – фибули, гребени, звънчета, огледала, мъниста⁶⁵ и погребалния ритуал – най-вече позата на скелета⁶⁶. От некрополите, открити някога от братя Шкорпил, в дисертацията на Й. Гатев се разглежда некрополът Яйла. Заедно с него, като вероятно сарматски или варварски, изцяло или частично, се разглеждат некрополите до с. Камен Бряг, на гр. Бизоне, на кастел Акра, на Одесос, некропол, открит в гр. Бургас и др.

На Й. Гатев принадлежат още няколко публикации, свързани с археологията на сарматите. През 2004 г. излиза неговата публикация, посветена на разкопките в некропола на г. Бизоне (некрополът на нос Чиракман) от 2002 г., осъществени под ръководство на Иван Сотиров от НАИМ – БАН и Й. Гатев. Общият брой на проучените гробове в този некропол стига до 75. За 26 от тях документацията не е запазена. Ето какво пише Й. Гатев за характера на този некропол: „Откритите късноантични гробове дават нова светлина относно датирането и етническата принадлежност на погребаните в него. На база на находките и особеностите на погребалния обред некрополът трябва да се датира в IV – VI в. сл. Хр., а населението, на което принадлежи да се приеме за различното от местното и най-вероятно от варварски произход. ...Доколко населението, погребвало своите мъртви в късноантичния некропол на нос Чиракман може да има сарматски произход засега е трудно да се каже.“⁶⁷

Последователно, през 2008 и 2011 г., Й. Гатев публикува две статии на английски език в сборниците Ниш и Византия. Статията от 2008 г.⁶⁸ е един вид резюме на неговата дисертация от 2004 г., а статията от 2011 г.⁶⁹ е посветена на спасителни разкопки във втория късноантичен некропол

⁶⁴ **Гатев, Й.** Погребален обред по западното черноморско крайбрежие през Късната античност (IV – VI век). Докторска дисертация. Научен консултант д-р Г. Кузманов, София, 2004.

⁶⁵ Пак там, с. 68 – 85.

⁶⁶ Пак там, с. 86 – 98.

⁶⁷ **Гатев, Й.** Археологически разкопки на нос Чиракман край Каварна (античното Бизоне) през 2002 г. Проучвания на късноантичен некропол от IV – VI в. – В: Минало, 2, 2004, с. 12 – 13.

⁶⁸ **Gatev, I.** Burial rite along the bulgarian black sea coast during the Late Antiquity (4th – 6th centuries). – В: Ниш и Византия VI (Уредник М. Ракоција), Ниш, 2008, с. 113 – 124.

⁶⁹ **Gatev, I.** Rescue excavations of Roman and Early Christian cemetery in Kavarna (Ancient Bizone). – В: Ниш и Византия IX (Уредник М. Ракоција), Ниш, 2011, с. 227 – 236.

от Бизоне, известен още от разкопките на М. Мирчев, Д. Тончева, Д. Димитров⁷⁰ (виж горе нашето изложение), в който има сарматски белези.

Един уникален гроб е бил открит покрай строителни работи в град Силистра през 1968 г. В гроба са намерени: два меча в дървени ножници с украса от сребърни елементи и инкрустации от благородни камъни, колани от вида *cingulum* и *balteus*, украсени със сребърни апликации, златна луковична фибула, златен пръстен с гема с изображение на Фортуна, три железни върха от копия от различен вид, три кръгли щита с железни умбони и ръкохватки. Погребението е било извършено в ковчег и съпроводено от четириколесна колесница, и впряг от четири коня. Този паметник има трудна съдба. Въпреки своята ценност той е бил публикуван частично чак през 2001 г. в каталог на една изложба в Австрия⁷¹. След това, като част от описанието на некрополите на Дуросторум⁷², предметите са представени в том 1 на „История на Силистра“⁷³. За нашата (сарматска) историография са важни две статии на Боян Думанов, главен асистент в Департамент „Археология“ на Нов Български университет и един от най-добрите познавачи на късноантичното ювелирно изкуство⁷⁴. Статиите са посветени на мечовете от този представителен гроб. В статията на английски език от 2005 г. Б. Думанов се фокусира върху един от тях – този, който има украса с инкрустации. Оръжието е проучено заедно с целия комплект от гроба. След детайлен анализ и разглеждане на голямо количество аналогии Б. Думанов успява да направи изводи не само за датирането на меча (началото на IV в.) и за социалния статут на погребания (висш римски офицер), но и за възможния му етнически произход: този офицер е от варварски произход, вероятно сармат⁷⁵. Подобно предположение се обуславя от техниката на орнаментиране, от изработката и нейните елементи с многобройни аналогии между комплексите на алани и сармати в Севернопонтийската зона и Кавказ. Инкрустираната със скъпоценни камъни спата наистина

⁷⁰ Мирчев, М., Тончева, Г., Димитров, Д. Бизоне-Карвуна, с. 54 – 56.

⁷¹ Atanasov, G. Das römische Wagengrab von Silistra (Bulgarien). – In: Daim, F., Th. Kühtreiber (Hg.), Sein und Sinn – Burg und Mensch. Katalog der Niederösterreichischen Landesausstellung 2001. St. Pölten, 2001, s. 130 – 135.

⁷² Донеvски, П. Некрополите на Дуросторум. – В: Иванов, Р., Г. Атанасов, П. Донеvски. История на Силистра. Том 1. Античният Дуросторум. Силистра-София, 2006, с. 243 – 262.

⁷³ Пак там, с. 246 – 248, Табл. V, 1 – 7.

⁷⁴ Dumanov, B. The encrusted spatha from Durostorum. – In: Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis. Supplementum IV Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov, Sofia, 2005, pp. 310 – 323; Думанов, Б. „Вторият“ меч от гробната находка от Дуросторум. – В: Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis. Supplementum V. Stephanos Archaeologicos in honorem Stefkae Angelova. София, 2010, с. 361 – 374.

⁷⁵ Dumanov, B. The encrusted spatha from Durostorum, pp. 313 – 314.

насочва към варварски артефакти, но това не означава автоматично, че нейният собственик е бил варварин. По съвкупност на признаците на този гроб (датирането, географското положение, съчетанието и стилът на гробните дарове) бихме могли да се съгласим с това предположение, без да сме категорични. През 2013 г. Б. Думанов прави публикация на този воински гроб от Дуросторум на английски език⁷⁶.

През същата 2005 г. (тогава излиза първата статия на Б. Думанов за гроба от Дуросторум) Марио Иванов, тогава археолог в НИПК в София, публикува също на английски език информация за богат военен гроб (5/2002) от източния некропол на Сердика от същия период (краят на III – началото на IV в.)⁷⁷. Гробът е намерен през 2002 г. при реализацията на проект за проучване и експониране на подподовото пространство на базиликата „Св. София“.⁷⁸ В състава на гробния инвентар влизат няколко бронзови предмета: две катарамы, коланен накрайник, 12 коланни апликации, луковична фибула. Освен тях са открити: железен нож, желязна дръжка с халка (най-вероятно от меч), сребърен пръстен с аметист, 63 стъклени мъниста със син цвят. Веднага се усеща разлика между този гроб и други, открити в некропола по богатство и състава на инвентара, но също така и по други признаци. През следващата, 2003 г., работата под „Св. София“ продължава. Тогава е намерен още един гроб (12/2003), който демонстрира същите признаци, както и гроб 5/2002, но няма богат гробен инвентар. В него е намерена само желязна фибула с подвито краче. Гробът е публикуван от М. Иванов през 2008 г.⁷⁹ Ето какво забелязва М. Иванов за тези два гроба: те са ориентирани юг-север (главата на юг), гробното съоръжение представлява обикновена правоъгълна гробна яма, покрита с тегули. Гробовете се намират на 4,5 м един от друг с малка разлика в дълбочините и очевидно се различават по ориентацията и характера на гробните съоръжения от други (над 100) гроба, проучени в източния некропол на Сердика. Тези гробове си приличат и по инвентара (фибулите, открити до бедрените кости. При другите гробове в некропола фибули не са намерени). Всичко това позволява на М. Иванов да направи извод и за етническата идентификация на погребаните: „Съв-

⁷⁶ **Dumanov, B.** The burial of a high-ranking officer with a ceremonial carriage from Durostorum/Silistra. Силистра, 2013.

⁷⁷ **Ivanov, M.** A Late Roman Bronze Belt-Decoration from Serdica. - In: *Archaeologia Bulgarica*, IX, 2005, 2, pp. 73 – 82.

⁷⁸ **Шалганов, К., Иванов, М., Кирова, Н., Бояджиев, Г.** Археологическо проучване на подподовото пространство на базиликата „Св. София“ в София през 2002 г. – В: АОР през 2002 г. София, 2003, с. 98 – 99.

⁷⁹ **Иванов, М.** Археологически данни за чуждо етническо присъствие в Сердика през III – IV в. – В: Сердика – Средец – София, том 4, София, 2008, с. 23 – 27.

купността от гробните елементи като цяло намира най-голяма близост с белезите, характерни за сарматски гробове⁸⁰. Всичко в тях наистина отговаря на сарматските гробове, както ги познаваме: и самият начин на погребване, и гробният инвентар. Още в публикацията на гроб 5/2002, М. Иванов забелязва прилика между гробовете от Дуросторум и от Сердика. Те взаимно се допълват, дават ни по-обемна представа за присъствието на сарматите в римския свят. Разбира се винаги трябва да запазваме критичност при етническите оценки. Но що се касае до гробовете от Сердика съмненията за техния сарматски произход са излишни.

През 2007 г. Найден Прахов защитава магистърската си теза „Сарматско присъствие южно от Долен Дунав“.⁸¹ **Това е първото съчинение в българската археология и история изцяло посветено на сарматите**, като неговото голямо достойнство е съчетанието на анализа на огромно количество събрани от автора антични извори за сарматите по Долен Дунав и археологическите данни за тяхното присъствие през всички исторически епохи в този район. На практика е представен известният дотогава материал за цялата територия на България и Румънска Добруджа. Н. Прахов използва работите на братя Шкорпил и А. Маргос за изучаване и описание на скалните некрополи до крепостите Овеч (Пробатон) и Венчан. Ето какво пише той за тези некрополи: „Всички гробници от представените некрополи от Провадийската планина са ограбени в миналото, поради което е открит оскъден инвентар – фрагменти от късноантична керамика, което затруднява точната им датировка, определянето на продължителността на използването им и опитите за идентифициране на създателите им“⁸².“ Тук виждаме внимателен подход, който би трябвало да прилагаме всеки път при етнически и културен анализ, за **да избегнем свръхинтерпретация на един археологически паметник**. Действително по-точно обяснение за скалните некрополи от Провадийската планина от това, че са късноантични и християнски, засега ние не можем да дадем, въпреки известната прилика с некрополите Яйла и Камен Бряг.

През 2004 г., по инициатива на община Провадия е възобновено проучването на крепостта Пробатон – Овеч под ръководство на археолога от НАИМ – БАН Снежана Горянова. В най-високата част на хълма са разкрити 20 гроба на дълбочина до 0,30 м от съвременната повърхност. Всички индивиди са погребани по християнски ритуал, с ориентация

⁸⁰ **Иванов, М.** Археологически данни за чуждо етническо присъствие в Сердика през III – IV в., с. 26.

⁸¹ **Прахов, Н.** Сарматско присъствие южно от Долен Дунав. Магистърска теза. Научен ръководител доц. д-р С. Ангелова, София, 2007.

⁸² Пак там, с. 85.

изток-запад. Голяма част от гробовете са изцяло или частично унищожени при продължителното извличане на камък като строителен материал и при иманярски намеси. При повечето липсва инвентар и гробни дарове⁸³. Ние, обаче, ще се надяваме на нови проучвания, които ще разширят нашите знания за живота на хората през Късната античност, включително федерати, свързани най-вече с късноантичните крепости.

През 2017 г. на руски език в „Дриновски сборник“ том X излиза изследването на Борис Борисов, професор от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, което представя обобщено археологически данни за Великото преселение на народите на територия на България, най-вече за германските и сарматските паметници⁸⁴. Благодарение на него получаваме информация за последните публикации за сарматско присъствие. Не сме изненадани от намерените в Североизточна България нови сарматски некрополи до с. Александрия и с. Полковник Дяково, публикувани засега само в АОР⁸⁵. В некропол до с. Александрия са изследвани две катакомби с правоъгълни входни ями и овални камери, покрити с каменни плочи, а до с. Полковник Дяково са проучени два катакомбни и два нишови гроба.

Открити са сарматски/варварски некрополи и в Южна България. Б. Борисов проучва два такива некропола с базилики до с. Полски Градец в района „Марица-изток“. Засега са изследвани 37 гроба⁸⁶. Некрополите и базиликите датират от втората четвърт на IV век до началото на втората половина на V век. Анализът на погребалния обред и гробния инвентар показва типичните характеристики на сарматското население (нишови гробове и една катакомба, вар в гробната яма, изкуствена деформация на черепите на погребаните, обици с полиедър, бронзови гривни с краища под формата на стилизирани змийски глави, украшения от стъклени мъниста, биконични и многостенни)⁸⁷.

Освен некрополите до с. Полски Градец, в Южна България е открит още един некропол с подобен гробен инвентар и погребален обред.

⁸³ **Горянова, С.** Археологическо проучване на ранновизантийската и средновековна крепост Пробатон-Овеч при Провадия. – В: АОР през 2004 г. София, 2005, с. 289 – 292.

⁸⁴ **Борисов, Б.** Археологическите данни на територии Болгарии о Великом переселении народов. – В: Дриновски сборник, том X, София – Харков, 2017, с. 59 – 82.

⁸⁵ **Тотев, Б., Пелевина, О., Добрев, Д.** Спасителни разкопки на късноантичен некропол в м. Келисмаиловото при с. Александрия, област Добрич. – В: АОР през 2008 г. София, 2009, с. 522 – 525; Иванов, Б. Спасително археологическо проучване на късноантичен некропол при с. Полковник Дяково, община Крушари, област Добрич. – В: АОР през 2010 г. София, 2011, с. 305 – 307.

⁸⁶ **Борисов, Б.** Полски Градец. Археологически проучвания, Т. 1, Търново, 2013.

⁸⁷ Пак там, с. 142; Борисов, Б. Археологическите данни на територии Болгарии о Великом переселении народов, с. 71, 74.

Това са над 100 вторични гроба с трупополагане в могила № 1 от могилния некропол в м. Лагуна, южно от гр. Твърдица. Според Красимир Велков, директор на ИМ – Твърдица, тази могила е от бронзовата епоха и се свързва с Ямната култура. „Малко са примерите... за вторични погребения с инхумация през периода на късната античност във вече издигнати могилен насипи на територията на Втора Мизия и Западното Черноморско крайбрежие. В територията на разглеждания от нас регион, използването на по-рано издигнати могилен насипи за вторични погребения с инхумация е обичайна и широко разпространена практика.“⁸⁸ Тази гробна могила се проучва от 1994 година и изследванията са приключили през 2014 г.⁸⁹ Заради спецификата на този некропол, трябва да изчакаме подробна публикация, за да можем да направим по-сигурни изводи за неговия културен и етнически характер.

Последното от известните ми изследвания, засягащи сарматското присъствие на юг от Долен Дунав, е работата на Никола Русев (РИМ – Русе) върху некрополите на Одесос през Късната античност⁹⁰.

Заклучение

От самото начало на археологическите проучвания в България започва и изучаването на обектите, които сега се свързват със сарматите. Ние можем да разделим научните изследвания, касаещи сарматите, на два периода.

Първият период започва от братя Шкорпил в края на XIX в. и приключва през 60-те години на XX в. През този период се изказват две хипотези за интересуващите ни паметници. Едната е на братя Шкорпил и е свързана със скалните гробници в Североизточна България. Те са интерпретирани като близки към долмените от Странджа и Сакар по време и в културен контекст. Днес тази хипотеза се приема за неактуална, заради новите резултати от много по-късни разкопки, а самата прилика между тези два вида паметници е конвергентна. По-късно от мнозина

⁸⁸ **Велков, К.** Погребален обред в Североизточна Тракия, горното и средното течение на р. Тунджа през Късната античност. Автореферат на дисертация за получаване на образователна и научната степен „доктор“. Шумен, 2018, с. 9 – 10.

⁸⁹ **Велков, К., Кънчева-Русева, Т., Игнатов, В.** Спасителни археологически проучвания на надгробна могила в м. Лагуна, южно от гр. Твърдица. – В: АОР през 2007 г. София, 2008, с. 251; **Велков, К., Атанасова-Тимева, Н., Кънчева-Русева, Т.** Археологически проучвания на надгробна могила № 1 в м. Лагуна, южно от град Твърдица. – В: АОР през 2013 г. София, 2014, с. 200 – 202; **Велков, К., Кънчева-Русева, Т.** Редовни археологически разкопки на надгробна могила в м. Лагуна, южно от гр. Твърдица. – В: АОР през 2014 г. София, 2015, с. 260 – 261.

⁹⁰ **Русев, Н.** Некрополите на Одесос през Късната античност. – В: Българско е-Списание за Археология, Supplementa 6, 2018, с. 133 – 144. <<http://be-ja.org>>

изследователи (М. Мирчев, А. Маргос и др.) се формулира втора хипотеза. Тя обяснява множество от нашите паметници като късноантични и християнски. Тази хипотеза няма как да оспорваме, тъй като намерените материали в много от гробниците показват християнската принадлежност на погребаните и ги датират без съмнения в Късната античност. Тези интерпретации не включват в себе си етническата характеристика. Населението, оставило тези некрополи, се разглежда като едно цяло, късноантично.

Вторият период на изследванията започва през 60-те години на миналия век, когато много от тези паметници получават характеристика, изцяло или частично, като варварски, варварски/сарматски или сарматски. За първи път сарматската интерпретация се появява за материали от някои от гробовете в некропола в местността „Кайлъка“ край Плевен през 1961 г. (публикацията на Ст. Станчев, Й. Чангова, Хр. Петков), а варварската принадлежност за цял некропол (Бургас) се обявява от М. Лазаров през 1967 г. След тях известен брой български археолози застъпват тази хипотеза и я потвърждават с резултати от своята работа (А. Салкин, Д. Топтанов, К. Койчева, Т. Димов). Най-голямо развитие сарматската интерпретация получава в трудовете на Й. Гатев и Н. Прахов. В своите изследвания те разглеждат всички намерени материали от края на XIX в. до началото на XXI в. свързани със сарматите. През последните години има опити и за разширяване на географията на сарматската археология в България. В кръга на нашите интереси влизат обектите от Тракия, които публикуват Б. Борисов и К. Велков.

Съкращения:

АОР – Археологически открития и разкопки

ИАИ – Известия на Археологическия институт

ИБИД – Известия на Българското историческо дружество

ИВАД – Известия на Варненското археологическо дружество

ИИ – Интердисциплинарни изследвания

ИНИМ – Известия на Националния исторически музей

ИНМВ – Известия на народния музей – Варна

ИРАИК – Известия Руссаго Археологического Института въ Константинополѣ

НАИМ – БАН – Националният археологически институт с музей при Българската академия на науките

СБНУНК – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина

Приложение

Златна апликация от дръжка на меч със сарматски знаци.
Могилен некропол при Чаталка, Старозагорско. По **Буюклиев, Х.**
Към въпроса за трако-сарматските отношения през първи
и началото на втори век, с. 12, обр. 4.

БЪЛГАРО-СРЪБСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПО ВРЕМЕТО НА ЦАР СИМЕОН (893 – 927)

Доника ПЕНКОВА

Специалност „История“, IV курс, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

В настоящия текст се разглежда развитието на българо-сръбските отношения по времето на княз/цар Симеон (893 – 927). Предвид тяхната сложност и динамичност, под внимание са взети и събития от времето на предшествениците на Симеон – кан Пресиян (836 – 852) и кан/княз Борис Михаил (852 – 889). Целта на текста е чрез хронологичното представяне на отношенията между сърби и българи да се изясни, доколкото е възможно, в какво положение се намират едни спрямо други двата съседни народа.

Първите няколко десетилетия на VII век белязват историята на Византийската империя с чести славянски набези – добре известни са първоначално грабителските им акции, а по-късно и осъществените, заедно с авари, обсади на крепости, сред които Солун и дори Константинопол (626 г.). Сръбските племена също са част от славянските маси, които заливат балканските територии на империята. Те се заселват на Балканския полуостров, на територията на бившата римска провинция Далмация, през първата половина на VII век и стават федерати на Византийската империя.

Информация за българо-сръбските отношения в периода, който ни интересува, се съдържа в съчиненията на император Константин Багренородни (913 – 959). В съчинението си „За управлението на империята“ той представя сведения за заселването на сърбите върху византийски територии, като споменава и легендарната северна прародина на сърбите. Според него първоначално сърбите обитавали земи отвъд „Туркия“, отъждествявана с унгарските територии от по-късен период, и били съседи на франките и хърватите. Багренородни също потвърждава, че заселването им на Балканите се случва по времето на император Ираклий, като разяснява, че именно от него сръбските племена поискали разрешение за заселване. Те са заселени от императора в близост до Солун, но не след дълго решават да се изтеглят на север. Непосредстве-

но преди да пресекат река Дунав молят за нови земи и се преместват в опустошените от аварите по-северни земи, както Константин ги нарича „сегашна Сърбия“¹. Сима Чиркович локализира тези земи между река Сава и Динарските планини². През периода дълго след заемането на тези територии в никакъв случай не може да се говори за начало на държавност – за византийските хронисти сръбските поселения са част от многото „склавинии“³ – славянски племенни обединения.

Постепенно се оформят няколко протокняжества Сърбия, Травуния, Конавље, Захумље, Дукля и Пагания⁴. Начело на тези единици стоят местни управители, но те все още не притежават характерните особености на държавни обединения. Тенденции към политическо обединение на сърбите, започват да се проявяват едва през IX век, когато сръбските територии са заплашени от разширението на Българската държава⁵. Първите известни ни сръбски князе се появяват на историческата сцена именно в контекста на конфликтите с България.

Първият сръбски княз, за когото има известия, е Властимир (около 830 – 851)⁶. Първоначално местен жупан в областта Рашка, той обединява околните племена и се обявява се за княз. Константин Багренородни дава имената на трима предшественици на Властимир, но не споменава нищо за живота и делата им⁷. През първата половина на IX век Българската държава непрестанно увеличава териториите си. Границата между сръбските племена и Византия изчезва и на нейно място се появяват територии, подвластни на България.

¹ **Константин Багренородни.** За управлението на държавата. ГИБИ. Т. V. Съст. Ив. Дуйчев, М. Дойнов, Л. Йончев, П. Тивчев, В. Търкова-Заимова, Г. Цанкова-Петкова. София, 1964, с. 208.

² **Чиркович, С.** История сербов. Москва, 2009, с. 16.

³ Пак там, с. 16.

⁴ **Георгиева, С.** Брачната дипломация на българския владетел Симеон Велики. – В: Симеонова България в историята на европейския югоизток: 1100 години от битката при Ахелой. Под ред. А. Николов, Н. Кънев. София, 2018, с. 228.

⁵ Според някои учени окрупняването на сръбските владения е вследствие на заплахата от страна на България. Вж. **Коларов, Хр.** Средновековната българска държава (уредба, характеристика, отношения със съседните народи), с. 38. Според други, началото на обединяването на сърбите, предизвиква тревога и поражда агресия от българска страна: вж. **Георгиева, С.** Брачната дипломация на българския владетел Симеон Велики. – В: Симеонова България в историята на европейския югоизток: 1100 години от битката при Ахелой. Под ред. на А. Николов, Н. Кънев. София, 2018, с. 228.

⁶ **Живковић, Т.** Портрети владара Раног средњег века. Од Властимира до Бориђа. Београд, 2006, с. 24.

⁷ **Константин Багренородни.** За управлението на държавата. ГИБИ. Т. V, с. 209.

Властимир е съвременник на кан Пресиян (836 – 852) и осъществяването от него обединение на сръбските племена цели да противостои на българския стремеж за разширение на запад⁸.

Княз Борис I Михаил (852 – 889) също не остава безучастен по сръбския въпрос – той има както военни, така и дипломатически взаимоотношения със сърбите. По негово време начело на сърбите са вече тримата сина на Властимир – Мутимир, Стоймир и Гойник, които си поделват властта. Отново за българо-сръбския конфликт научаваме от Константин Багренородни. Според него войната започва кан Борис (датировката на тази война е спорна – В. Златарски поставя войната в периода след 854 и не-по-късно от 860 г.⁹, Пл. Павлов я отнася към 880 г.¹⁰, Т. Живкович също я поставя след 880 г.¹¹, В. Гюзелев отнася войната към 869 г.¹²), военните действия са неуспешни и българският престолонаследник Владимир е пленен.

Интересен е епизодът с „размяната“ на пленника, ако изобщо може да се нарече размяна. Синовете на сръбския княз Мутимир съпровождат Владимир до града Рас, който явно е граничен между България и сръбските територии¹³. Там сърбите получават подаръци за „услугата“¹⁴, а именно съпровождането на българския престолонаследник, по молба на Борис. От своя страна, те дават и „два роба, два сокола, също и две кучета и осемдесет кожуха. Това българите наричат споразумение (пакт)“¹⁵. Явно подаръците, които получават сърбите и тези които дават не бива да се разглеждат като равностойни. Прави впечатление, че Багренородни не описва какви подаръци са дадени на сърбите, докато е подробен относно тези, които получава българския владетел. По важно е споразумението или пактът, който е постигнат и неговото тъл-

⁸ **Чиркович, С.** История сербов, с. 20.

⁹ **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове. Т. I. Част 2. София, 1971, с. 38.

¹⁰ **Павлов, Пл.** Сърбия в политиката на княз Борис Михаил (852 – 889 г.) и цар Симеон Велики (893 – 927 г.). – В: Християнската култура в Средновековна България. Материали от Национална научна конференция, Шумен 2-4 май 2007 година, по случай 1100 години от смъртта на Св. Княз Борис-Михаил (ок. 835-907 г.). Велико Търново, 2008, с. 136.

¹¹ **Живковић, Т.** Портрети владара Раног средњег века. Од Властимира до Борића, с. 35.

¹² **Божилев, И., В. Гюзелев.** История на България в три тома. Т. I. История на Средновековна България VII – XIV век. София, 1999, с. 186.

¹³ **Чиркович, С.** История сербов, с. 20.

¹⁴ **Константин Багренородни.** За управлението на държавата. ГИБИ. Т. V, с. 209.

¹⁵ **Константин Багренородни.** За управлението на държавата. ГИБИ. Т. V, с. 209, Бел. 10.

куване. Използваната дума е заета от латински – *rustum* и се превежда като договор, нещо уговорено¹⁶. След като е налице това уточнение, не трябва подаръците на сърбите за кан Борис да се разглеждат само като проява на уважение. Най-вероятно става дума за изплащане на данък според постигнатия „пакт“ и изброените луксозни стоки не са подаръци, а изплатени задължения. Изплащането на този данък осигурява по-нататъшното спазване на сключения мир¹⁷. Според Константин Багренородни войната на българския кан е била неуспешна, но епизодът с „размяната на подаръци“ показва нещо друго. Макар България да не присъединява територии в следствие на тази война, нищо в разказа на византийския писател не подсказва, че има каквито и да било лоши последици за българите. Владимир-Расате е върнат невредим, постигнато е споразумение със сърбите, чиито условия не знаем, но знаем, че българският владетел получава не малко ценности от тях. Събитията от следващите години показват, че договореното в Рас продължава да се спазва и няма свидетелства за конфликти между българи и сърби.

Важен е въпросът за християнизацията на сърбите, тъй като предстои да се разгледат отношенията между българи и сърби по времето на княз/цар Симеон. Логично е тези отношения да се развиват в контекста на българо-византийските конфликти, които белязват цялото управление на Симеон. Също така, християнската религия и по-точно факта, че българите са в „християнското семейство“ често е използван от византийските дипломати, за да се разрешат определени разногласия. Затова е важно да уточним дали сърбите също се разглеждат като част от ойкумена, дали са поставяни в същата плоскост като българи.

Константин Багренородни приписва покръстването на сърбите и съседните им славянски племена най-вече на своя дядо Василий I Македонец (867 – 886). Ето какво разказва той:

Но във времето на христорлюбивия император Василий те проводили пратеници да искат и да го молят да бъдат кръстени тези от тях, които не са кръстени, и да бъдат подчинени на ромейската държава, както от самото начало. Блаженопочившият и славен император, като изслушал думите им, изпратил царски човек със свещеници и кръстил всички, които били некръстени измежду споменатите племена. След покръстването той им назначил князе, които те искали и избирали от оня род, който те обичали и почитали¹⁸.

¹⁶ Пак там, с. 209.

¹⁷ **Божилов, И., В. Гюзелев.** История на България в три тома. Т. I. История на Средновековна България VII – XIV век, с. 187.

¹⁸ **Константин Багренородни.** За управлението на държавата. ГИБИ. Т. V, с. 206 – 207.

Прави впечатление опитът на Константин Багренородни да подчертае ролята на своя дядо не само за покръстването на славянските племена, но и като цяло за стабилизирането на империята, които успехи са противопоставени на делата на император Михаил II Балба (820 – 829), поставил началото на предишната Аморийска династия. Нормално е Константин като автор да се стреми да представи Македонската династия, към която сам принадлежи, в най-добра светлина, като за сметка на това я противопостави на предишната Аморийска династия. Първите случаи на покръствания сред сърбите могат да се отнесат още след първите им заселвания на Балканския полуостров през VII век, но те нямат толкова сериозен и дълготраен ефект, какъвто се наблюдава по времето на император Василий I¹⁹, когато се води целенасочена политика за приобщаването на сърбите към Византия чрез християнизацията им.

По-важен е въпросът кога във времето може да се постави християнизацията на сръбските племена. По всяка вероятност дори и покръстване на по-малки сръбски групи да е имало още в 20-те години на IX век, то все пак е по-добре покръстването на сърбите да се постави във времето на управление на император Василий I. Добре обосновава това Т. Живкович, според когото през средните векове християнизацията не трябва да се измерва с броя на покръстените хора, а да се свързва с покръстването на управляващия елит и създаването на някаква църковна организация²⁰. Усилията, които полага Василий I за покръстването на сърбите, целят тяхното по-тясно обвързване с Константинопол чрез църковната йерархия. За самото покръстване не може да се посочи точна датировка, а и подобен процес задължително отнема време. Т. Живкович стига до заключението, че към 872/873 г. сърбите вече не само са покръстени, но е изградена и нова местна църковна организация (различна от по-рано съществувалата римска), пряко подчинена на византийската столица²¹. За датирването на покръстването на сърбите се привежда и друг аргумент – децата на сръбските князе Мутимир и Гойник, родени около или преди 870 г., са първите с християнски имена – Петър, син на Гойник и Стефан – син на Мутимир²².

В крайна сметка, сърбите не са част от „християнското семейство“ по начина, по-който се разглежда Българската държава от Византия²³.

¹⁹ **Чиркович, С.** История сербов, с. 22.

²⁰ **Zivcovic, T.** On the Baptism of the Serbs and Croats in the time of Basil I (867 – 886). *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, издание: 1(13)/2013, p. 36.

²¹ Пак там, с. 48.

²² **Чиркович, С.** История сербов, с. 22.

²³ **Дьолгер, Фр.** Средновековното „семейство на владетелите и народите“ и българският владетел. Списание на Българската академия на науките и изкуствата. Кн.

в църковно отношение, сръбските земи принадлежат към църковната администрация на Константинопол. А както споменава Константин Багренородни, Василий I им назначава князе, от техни родове – ясно е, че покръстителската акция на императора има за цел поставянето на сръбските племена в зависимост от Византия и може да се смята за успешна.

След покръстването на Сърбия, отношенията на Властимировите синове с България се запазват стабилни и приятелски, до края на управлението на княз Борис. Не много време минава от сключването на „пакта“ между Борис и сърбите, когато между тримата братя Мутимир, Стоимир и Гойник избухва междуособица. Надделява Мутимир, който лишава братята си от властта и решава да ги отпрати. Той се възползва от добрите отношения с българския владетел и изпраща в Плиска Стоимир и Гойник, а при себе си оставя само Гойниковия син Петър, който по-късно бяга в Хърватия²⁴. Това е още едно свидетелство за ефективността и дълготрайността на това, което постига кан Борис в Рас.

Дори след християнизацията е трудно сръбското обединение да се разглежда като държавно формиране. Князете от династията на Властимир се намират в напълно зависимо положение спрямо Византия, или поне такава е обяснението на Константин Багренородни. В отношенията с българите, които предстои да бъдат разгледани, често можем да видим сръбските князе като оръдия на византийския интерес. И все пак, колкото и авторитетно да звучат думите на византийския хронист и по-късно император, сключеният в Раса „пакт“ може да се тълкува като, макар и временно, преминаване на сърбите от византийска под българска зависимост. Само така може да се обясни изпращането на неудобните братя в Плиска²⁵. Ако наистина влиянието на Константинопол е толкова осезаемо сред сърбите, колкото се опитва да ни убеди Константин Багренородни, защо Мутимир не изпраща братята си във Византия? Проф Пламен Павлов изказва интересното предложение, че действията на Борис Михаил по сръбския въпрос и влиянието, което той придобива в сръбския двор трябва да се тълкуват и в контекста на духовната политика на княз Борис – възможно е българският владетел да е имал планове за културно и духовно влияние в новопокръстена Сърбия²⁶.

LXVI. Бр. 32. София, 1943, с. 203.

²⁴ **Константин Багренородни.** За управлението на държавата. ГИБИ. Т. V, с. 209.

²⁵ **Живковић, Т.** Портрети владара Раног средњег века. Од Властимира до Бориђа, с. 35.

²⁶ **Павлов, Пл.** Сърбия в политиката на княз Борис Михаил (852 – 889 г.) и цар Симеон Велики (893 – 927 г.), с. 138.

Тези добри и мирни отношения със западните български съседи се променят след заемането на българския престол от княз Симеон, който оценява сръбския въпрос като основна част на българската външна политика. Разбира се, българо-сръбските отношения се развиват в контекста на конфликта на Симеон с Византия. Отношението му към Сърбия цели окончателното ѝ ликвидиране като византийски съюзник и замяна на ромейското влияние с българско.

За времето на управление на княз Симеон информация за отношенията със сърбите отново се черпи от основния източник по въпроса – „За управлението на империята“ на Константин Багренородни. Към датата на встъпването на княз Симеон на престола се смята, че братята на Мутимир са в България²⁷. Докато за Гойник липсва повече информация, то за Стоимир се знае, че има син на име Клонимир, който се жени за българка по инициатива на княз Борис и има син Чеслав²⁸. Не е известен произходът на тази негова българска съпруга, но по всяка вероятност тя е принадлежала към върхушката на българската аристокрация. Според проф. Пламен Павлов може да се предположи, че ако приемем, че Чеслав е кръстен на дядо си по майчина линия, то българката е дъщеря именно на болярина Чеслав, известен от житието на св. Климент Охридски²⁹. Това твърдение се подкрепя и от липсата на името „Чеслав“ сред по-ранните представители на сръбската династия.

До смъртта на Мутимир (890/1) отношенията с България са гладки. Той има трима сина – Прибислав, Бран и споменатия вече Стефан. Наследява го най-възрастният – Прибислав, който управлява едва до 892 г..³⁰ Завърналият се от Хърватия, Петър, син на Гойник, сваля братовчед си, лишава и братята му от властта и сам заема престола³¹. Липсват известия за българска намеса. Според Константин Багренородни тримата сина на Мутимир бягат в Хърватия³². Разглеждайки тези събития Тибор Живкович смята, че тримата князе не бягат в Хърватия, а в България. Той подкрепя тази си хипотеза с друга част на разказа на Константин Багренородни, отнасяща се за по-късната 917 година, когато към сръбските земи се отправя българска армия, в която присъства и Павел, сина на

²⁷ Гойник най-вероятно вече не е сред живите, след като сина му Петър е претендент за сръбския престол. – Вж. **Павлов, Пл.** Сърбия в политиката на княз Борис Михаил (852 – 889 г.) и цар Симеон Велики (893 – 927 г.), с. 138.

²⁸ **Константин Багренородни.** За управлението на държавата. ГИБИ. Т. V, с. 210.

²⁹ **Павлов, Пл.** Сърбия в политиката на княз Борис Михаил (852 – 889 г.) и цар Симеон Велики (893 – 927 г.), с. 138.

³⁰ **Живковић, Т.** Портрети владара Раног средњег века. Од Властимира до Борића, с. 46.

³¹ Пак там, с. 44.

³² **Константин Багренородни.** За управлението на държавата. ГИБИ. Т. V, с. 210.

ослепления Бран³³. За Бран се знае, отново от Константин Багренородни, че опитва да си върне бащиното наследство около 894/895 г., но е победен от братовчед си Петър Гойникович и тогава е ослепен³⁴. Не е известно какво се случва с него след това, но е възможно той и братята му наистина да са разчитали на българска помощ, заради постигнатия съюз между техния баща и Борис, който по това време не е владетел, но едва ли пропуска ставащото.

Около 897 г. Клонимир, също братовчед на Петър, син на Стоимир, напада с войска и дори успява да превземе резиденцията на сръбския владетел Дастинака, но е заловен и убит³⁵. Възниква въпросът как един претендент за престола се сдобива с войска, достатъчна да превземе дори столицата на врага. Клонимир, както вече бе споменато, е изпратен в България още от чичо си Мутимир. Предвид това че е женен за българка от аристократичната върхушка той най-вероятно има някаква роля в България, не е изключено да заема административна или военна длъжност. Проф. Пламен Павлов предлага възможността Клонимир да е стоял начело на сръбски контингент, който е участвал в българските действия в посока Драч³⁶.

През 897 г. на българския престол вече е княз Симеон. Може би той се възползва от направеното от баща си и опита на Клонимир да овладее сръбското княжество е българска инициатива³⁷. Константин Багренородни, обаче, твърди обратното, че Клонимир избягал от България³⁸. Известието за войската, с която разполага претендента, все пак прави трудно за вярване „бягството“ от България. Възможно ли е все пак бъдещият византийски император да е прав? На първо място, бягството на Клонимир не е невъзможно. Такава възможност по всяка вероятност му се отдава, когато княз Симеон има неприятности с маджарите и е обсаден в Дръстър (894/895 г.)³⁹. Въпросът е, ако е избягал, възможно ли е да разполага с войска. Пл. Павлов изказва мнението, че Клонимир, като

³³ **Живковић, Т.** Портрети владара Раног средњег века. Од Властимира до Бориђа, с. 47.

³⁴ **Константин Багренородни.** За управлението на държавата. ГИБИ. Т. V, с. 210.

³⁵ **Коларов, Хр.** Средновековната българска държава (уредба, характеристика, отношения със съседните народи), с. 43.

³⁶ **Павлов, Пл.** Сърбия в политиката на княз Борис Михаил (852 – 889 г.) и цар Симеон Велики (893 – 927 г.), с. 141.

³⁷ **Георгиева, С.** Брачната дипломация на българския владетел Симеон Велики, с. 230.

³⁸ **Константин Багренородни.** За управлението на държавата. ГИБИ. Т. V., с. 210.

³⁹ **Божилков, Ив.** Цар Симеон Велики (893 – 927): Златният век на Средновековна България. София, 1983, с. 91.

знатен обитател на българската столица, може да е командвал някаква военна част⁴⁰.

От писмо на известния дипломат Лъв Магистър Хирсофакт до византийския император Лъв VI Философ (886 – 912), става ясно, че той по време на втората си мисия в България, урежда връщането на 30 крепости в областта на Драч, които по-рано княз Симеон е завладял⁴¹. Не е ясна датировката на това събитие. Въпреки това, ако поставим военните действия около Драч преди 897 г., не е невъзможно Клонимир да се намира в този край на Балканския полуостров с българската войска и самоволно или по идея на Симеон да използва момента, за да овладее дядовия си престол⁴². Независимо как Клонимир се сдобива с войска, неговият опит се проваля, а синът му Чеслав остава в България.

Интересно е какво съобщава Константин Багренородни за по-нататъшното управление на княз Петър: „Той управлявал при царуването на преблагения и свят император Лъв като проявявал към него повиновение и робска покорност. Петър се помирил и с българския княз Симеон, който дори му станал и кум“⁴³. С първата част на посочения откъс ясно е показано желанието на ромеите сърбите да останат все така зависими и използвани от Константинопол. И до този момент изглежда, че докато наследниците на Стоимир и Мутимир се намират под българско покровителство, то Петър, настоящия владетел би трябвало да се ползва със закрилата на Константинопол. Втората част е прецедент в историята – това е първият случай, когато владетели сключват политическо споразумение чрез духовно родство, каквото е кумството⁴⁴. Добрите отношения между Симеон и Петър са скрепени не чрез договор, поне не е известно да е подписан такъв, не и чрез династичен брак. Тяхното положение един спрямо друг е установено чрез един народен обичай с корени в предхристиянския период, но станал част и от християнските практики.

Явно неуспехът на Клонимир принуждава княз Симеон да търси други пътища за разбирателство със Сърбия.

В българските народни традиции, макар повечето данни за тях да са събирани в периода след XVIII век, кумството се характеризира с неравнопоставеност на кум и кумец, с предаване на кумството по наследство

⁴⁰ **Павлов, Пл.** Сърбия в политиката на княз Борис Михаил (852 – 889 г.) и цар Симеон Велики (893 – 927 г.), с. 141.

⁴¹ **Хирсофакт, Л.** Сочинения. Перевод Т. А. Сенина. Санкт-Петербург, 2017, с. 226.

⁴² **Павлов, Пл.** Сърбия в политиката на княз Борис Михаил (852 – 889 г.) и цар Симеон Велики (893 – 927 г.), с. 141.

⁴³ **Константин Багренородни.** За управлението на държавата. ГИБИ. Т. V., с. 210.

⁴⁴ **Георгиева, С.** Брачната дипломатия на българския владетел Симеон Велики, с. 230.

и с това, че е право и задължение на кума да поддържа кумството⁴⁵. Кумството е ритуално родство, представляващо духовна връзка и социална институция⁴⁶. Кумът е доминиращият във отношенията кум – кумец. Кумът се явява духовен родител, който може да замести биологичния при нужда. Затова и кумът има задължения да се грижи за здравето, обучението и благосъстоянието на кумеца. В народните представи родството по кумство е приравнено с кръвното родство, оттам и забраната за встъпване в брачни отношения на лица, свързани с родство по кумство.

Произходът на кумството остава забулен в мистерия. Макар че първата среща на кума с кръщелника е при кръщаването на втория в християнската вяра, според някои етнологзи корените на това родство трябва да се търсят в предхристиянския период⁴⁷. Според някои от хипотезите, които отнасят обичая кумуване най-рано във времето, то е съществувало под някаква форма още при родовообщинния строи и може да се отнесе до предхристиянския обичай на авункулата – представлява особена връзка на децата с рода на майката и по специално зависимост на децата от вуйчото (брат на майката), оттам се свързва с наследството на матриархата⁴⁸.

Самият обичай кумуване предполага по-доминантна роля за кума, който е по-възрастен (по-близък до възрастта на родителите на кръщелника) и играе ролята на наставник. Съответно кумеца е подчинен, той трябва да се вслушва в съветите на своя духовен родител. Кумуването не е равностойна връзка, а израз на зависимост.

За кумуването сведения има и в „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“. Информацията там е свързана главно със забраната да се сключва брак между кръстници и кръщелници, но се потвърждава и казаното по-горе за неравностойността на връзката кум – кумец. Папата обяснява как кумството трябва да се възприема като духовно родство и духовният баща трябва да се обича и почита колкото кръвния, дори и повече⁴⁹.

⁴⁵ **Колев, Н.** Българска етнография. София, 1987, с. 87.

⁴⁶ **Цанева, Еля.** „Кумство“ <<https://balgarskaetnografia.com/rodstvo/nekraivo-rodstvo/kumstvo.html>>, (последно достъпен на 15.01.2020 г.)

⁴⁷ **Колев, Н.** Българска етнография, с. 87; **Генчев, Ст.** Кумството у българите. Прояви, основни черти и исторически корени. – ИЕИМ. Кн. 16. 1974, с. 109.

⁴⁸ Авункулат. Советская историческая энциклопедия. Т. I. Под. ред. Е. М. Жукова. Москва, 1961, с. 155.

⁴⁹ Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите. ЛИБИ. Т. II. Съст. Ив. Дуйчев, М. Войнов, Стр. Лишев, Б. Примов. София, 1960, с. 66.

В разглеждания случай приемаме само, че Симеон става кум на Петър Гойникович. Това, което веднага прави впечатление е името му, което е християнско и се различава от имената на дядо му Властимир, баща му Гойник и чичовците му Стоимир и Мутимир. Най-вероятно Петър и братовчед му Стефан (син на Мутимир) са първите деца в рода на Властимир, родени след покръстването на сърбите и затова неслучайно носят християнски имена⁵⁰. Петър е покръстен и възпитаван като християнин от дете.

Внимание трябва да се обърне и на възрастта на Симеон и Петър. Не е известно кога е роден Петър, но при сключването на „пакта“ между Борис и Мутимир, последният оставя Петър при себе си. Това се случва през втората половина на 50-те години на IX век, според едната датировка на войната, или в началото на 80-те години на IX век според другата. Ако се приема само, че войната на кан Борис срещу сърбите е през 50-те години, дори тогава Петър да е невръстно дете, той със сигурност е по-възрастен от Симеон. Т. Живкович посочва, че Петър е роден не по-късно от 850 година⁵¹. За Симеон като година на раждане се посочва 863 – 864 г., заради едно от обръщенията към него в писмата на патриарх Николай Мистик: „... любими ми сине, като син на мира – и наистина ти си син на мира, понеже си се родил от светия си баща във време на мир...“⁵². Съответно разликата във възрастта на двамата е около 10 или повече години. Ясно е, че Симеон и Петър не отговарят на условията за обичайни кръстник и кръщелник – кръщелника е по-голям от кръстника (!), освен това кръщелникът вече е християнин⁵³. Осъществяването на кумство по-скоро трябва да се свърже с установените практики в обществото, които освен християнски, включват и множество езически обреди⁵⁴. Затова встъпването им в кумство е прецедент в междудържавните отношения и донякъде противоречи на отношенията между християнски владетели.

Симеон става кум на Петър с политически цели. С други думи, както брачното родство се използва с дипломатически цели – династични

⁵⁰ Чиркович, С. История сербов, с. 22.

⁵¹ Живковић, Т. Портрети владара Раног средњег века. Од Властимира до Бориђа, с. 45.

⁵² Божилов, И., В. Гюзелев. История на Средновековна България VII – XIV век. Т. I. София. 1999, с. 231.

⁵³ Кумът играе важна роля по време на сватбените обичаи на кумеца си. Не е изключено Симеон да става кум на Петър в подобни обстоятелства. Изворите обаче са лаконични и няма информация за сватба в сръбския двор по това време.

⁵⁴ Етнография на България. Т. III. Духовна култура. Отг. Ред. Ст. Генчев. София. 1985, с. 169.

бракове, така и другият вид родство – кумството, влиза в употреба. Ако разгледаме отношенията им в контекста на традиционните отношения между кум и кумец, стигаме до няколко заключения. На първо място, Симеон, кумът, е в ролята на доминиращ, влияещ покровител. Чрез кумството той предлага на Петър закрила и помощ. Петър е този, който е поставен в подчинено положение – той трябва да се съобразява с волята на своя кум и да се вслушва в съветите му. Второ, Петър би трябвало да е този, който търси мира с българите и засвидетелства уважение към българския владетел, за него има повече ползи от това покровителство. Скрепеният по този начин мир се запазва над десетилетие.

Но всичко това е валидно, ако наистина приемем за единствен валиден превода на пасажа, който се тълкува със значение, че Симеон е кум на Петър, което се оказва не толкова сигурно. Всъщност схоластичните обяснения на Константин Багренородни правят тълкуването на епизода с кумството повече от трудно. Преди всичко, съществуват и различни преводи на съчинението „За управлението на империята“ и не всички позволяват категорично изразът да се тълкува, че Симеон е кум на Петър, предлага се, макар и по-рядко, и обратното – Петър е кум на Симеон⁵⁵. Съществуват и други тълкувания съответно Симеон да е кум/кръстник на детето на Петър и обратното – Петър да е кум/кръстник на Симеоновия син⁵⁶. в този случай се разглежда и варианта не просто за покровителство, но и за буквалното кръщаване на кръщелникът с името на кръстника.

За децата на Петър липсват всякакви данни – не се знае дали изобщо е имал такива. Когато се разгледа вариантът Петър да е кум на Симеонов син, веднага се натъкваме на съвпадение – един от синовете на Симеон се казва Петър⁵⁷. Роден ли е, обаче, Петър в края на IX век? Макар да не е известна точната година на раждането му, знае се, че Петър е син от втората съпруга на Симеон. Знае се, също така, че когато Петър се качва на българския престол през 927 г., той най-вероятно е твърде млад, защото като негов настойник действа Георги Сурсувул, брат на майка му⁵⁸. През 913 г., когато Симеон води преговори в Константинопол, на приема с него са и двамата му сина⁵⁹. Стоян Палаузов, Константин Иречек, както и Васил Златарски приемат, че тези двама сина трябва да са Михаил от първия брак на Симеон, и Петър от втория

⁵⁵ **Живковић, Т.** Портрети владара Раног средњег века. Од Властимира до Бориђа, с. 50 – 51.

⁵⁶ Пак там, с. 51.

⁵⁷ Пак там, с. 51.

⁵⁸ **Павлов, Пл.** Династията на Крум. София, 2019, с.182.

⁵⁹ **Продължителят на Теофан.** Хронография. ГИБИ. Т. V. с. 126.

му брак⁶⁰. Ако Петър наистина присъства на този прием, това означава, че той не е невръстно дете. Което пък прави настойничеството на Георги Сурсувул през 927 г. странно. Ако през 913 г. Петър е заедно с баща си, той трябва да е на поне 10 години, което значи, че през 927 г. ще е на около 24 – възраст, която не предполага нуждата от настойник в управлението. През 927 г. става цар и сключва брак с византийската принцеса като няма известия преди да е имал друг брак. В крайна сметка изглежда доста вероятно Петър да е роден именно някъде в края на IX век, или началото на X век, когато Симеон и Петър Гойникович се договарят. Няма как да се прецени със сигурност дали Симеоновия син е имал нещо общо с това мистериозно кумство, тъй като то се случва през 897 г. или скоро след това. Идеята бъдещият български цар Петър да носи името на Петър Гойникович не се отхвърля напълно в историографията – Александър Узелац също я взема под внимание⁶¹.

Друг е въпроса възможно ли е княз Симеон да кръсти детето си на сръбския владетел? Симеон се прочува с много неща и едно от тях е неговото самочувствие. Защо човек, който смята себе си и народа си за равен на ромейския ще отдава такава чест на византийски съюзник, или ако се доверим на Багренородни, почти сателит? И най-важното, как изобщо трябва да се разбира кумството в този случай – правилно ли е да се свързва с обичаи, познати ни от по-късни времена? Т. Живкович смята, че „кумуването“ между двамата владетели трябва да се разглежда по-скоро като обичаите по побратимяване, познати на славяните⁶².

Този кратък израз, който ни оставя Багренородни, поражда твърде много въпроси и дава безкрайни възможности за тълкуване, но не и конкретни отговори. Най-общо може да се посочи, че Симеон по някакъв начин успява да възстанови или възроди мирното добросъседство, което е осъществил княз Борис с Мутимир. Макар много подробности да остават скрити, все пак мирът се запазва за над 10 години.

Мирът започва да се пропуква след 913 г., когато конфликтът между Симеон и Византия се задълбочава. Константинопол сключва мир с Абасидския халифат в Багдад⁶³, а византийската дипломация започва

⁶⁰ **Златарски, В.** История на Българската държава през средните векове. Т. I. Ч. 2. София, 1971, с. 360, Бел. 17.

⁶¹ **Uzelac, Al.** Prince Michael of Zahumlje – a Serbian ally of Tsar Simeon. – В: Симеонова България в историята на европейския югоизток: 1100 години от битката при Ахелой. Под. ред- А. Николов, Н. Кънев. София, 2018, с. 238.

⁶² **Живковић, Т.** Портрети владара Раног средњег века. Од Властимира до Бориђа, с. 51.

⁶³ **Кънев, Н.** България и Византия на Балканите през периода 912/913 – 927 г. – В: Симеонова България в историята на Европейския югоизток: 1100 години от битката при Ахелой. Т. II. Съст. Н. Кънев, Пл. Павлов, Ал. Николов. Велико Търново, 2018, с. 72.

сформирането на широка антибългарска коалиция от маджари, печенеги и сърби.

Цар Симеон научава за тези дипломатически маневри от захумския княз Михаил Вишевич. Контактите на българския владетел с княза на Захулмие, датират още от 912 г. Тогава Венеция се сдобива с нов дож – Орсо II Партечипацио (912 – 932), който изпраща сина си Пиетро в Константинопол, за да засвидетелства лоялността на Венеция към новия византийски император Александър (912 – 913). Пиетро е посрещнат много добре в столицата на Босфора и дори получава титлата протоспатарий⁶⁴. По обратния път към дома, през 913 г., Пиетро Партечипацио е пленен от княза на Захумие Михаил, който го изпраща на княз Симеон⁶⁵. Тази акция на захумския княз недвусмислено може да се тълкува като проява на агресия към Венеция и към Византия. Затова и Н. Кънев поставя логичния въпрос как малкото Захумско княжество би си позволило подобно отношение спрямо мощна Византия, ако не разчита на сигурната подкрепа на Симеон⁶⁶. След кратък престой в България, венецианският благородник е освободен⁶⁷.

Краткият епизод ясно показва, че между Михаил и Симеон са налице приятелски и дори съюзни отношения, насочени срещу Византия. Нещо повече, за да се реши Михаил Захумски да плени този важен за Византия пътник и да го изпрати на България, значи определено той е поел някакви задължения към българския владетел или тепърва се опитва да се докаже като един по-надежден за Симеон съюзник в сравнение с останалите сръбски князе. Само по себе си пленяването на Пиетро не би имало каквито и да е ползи за Захумското княжество, освен евентуален откуп от венецианския дож⁶⁸, но дори и в този случай негативните последици за малкото сръбско княжество ще бъдат много повече.

В този контекст Михаил уведомява цар Симеон за измяната на Петър Гойникович през 914 г. С Петър Гойникович се среща стратегът на Драч Лъв Равдух, който се опитва да го привлече на ромейска страна – задачата му ще бъде да нападне България заедно с маджарите⁶⁹. Фактът, че Михаил уведомява българския владетел за задкулиските действия на Петър Гойникович, не е учудващ и не е първият момент на взаимодействие между двамата. Все пак, важни са и интересите на захумския

⁶⁴ Пак там, с. 37 – 38.

⁶⁵ **Uzelac, Al.** Prince Michael of Zahumlje – a Serbian ally of Tsar Simeon, с. 237

⁶⁶ **Кънев, Н.** България и Византия на Балканите през периода 912/913 – 927 г., с. 38.

⁶⁷ **Uzelac, Al.** Prince Michael of Zahumlje – a Serbian ally of Tsar Simeon, с. 237.

⁶⁸ **Кънев, Н.** България и Византия на Балканите през периода 912/913 – 927 г., с. 40.

⁶⁹ **Павлов, Пл.** Сърбия в политиката на княз Борис Михаил (852 – 889 г.) и цар Симеон Велики (893 – 927 г.), с. 142.

княз. Михаил Вишевич и Петър Гойникович си съперничат за територии. В периода от 912 до 917 г. Петър успява да завземе част от земите, контролирани дотогава от Михаил⁷⁰. Чрез своите действия захумският княз не само си осигурява приятелство и протекция от страна на България, но работи и за влошаване на положението на конкурентния нему Петър. Ако сам Михаил не може да се изправи срещу другото сръбско княжество, то при подходящия повод българският цар лесно би решил проблемите му.

Възможно е князът на Захълмие да съдейства и при изпращането на български дипломати до Фатимидския халиф в Тунис в началото на 20-те години на X век, тъй като източното адриатическо крайбрежие е контролирано именно от Михаил⁷¹. Няма сигурни данни и относно до кога се запазват съюзните отношения между Михаил Вишевич и цар Симеон. След премахването на Петър от сръбския престол Михаил е можел както да се възползва от отслабеното конкурентно княжество, така и да се присъедини към лагера на Византия. Знае се, че все пак захумският княз преминава на византийска страна, тъй като получава византийски титли (или титла), но не е ясно дали това става преди или след смъртта на Симеон⁷². Не е изключено към цар Симеон в зависимите отношения да са били и други местни сръбски князе, но подобна информация не е запазена в изворите.

Измяната на Петър Гойникович не остава безнаказана. След битката при Ахелой през 917 г., Византия така и не успява да създаде коалиция срещу българите. Цар Симеон се отправя към Сърбия. Ето как ни представя събитията Константин Багренородни: *Тогава Симеон, обхванат от ярост срещу сръбския княз Петър, изпратил с войска Сигрица Теодор и известния Мармаис. С тях бил и княз Павел, синът на Бран, ослепен от сръбския княз Петър. И тъй българите приближили с измама сръбския княз, при все че му били кумове и били потвърдили с клетва, че няма да претърпи от тях нищо вражеско, измамили го да дойде при тях, веднага го вързали и закарали в България, където той умрял в тъмница*⁷³. Въпросният Павел, внук на Мутимир и син на Бран, пък е поставен на сръбския трон и управлява от 917 до 921 г.

В началото на 20-те години на X век в Константинопол на императорския трон застава Роман Лакапин (920 – 944). Пътят на Симеон към византийския престол вече е невъзможен, а новият василевс подема

⁷⁰ **Uzelac, Al.** Prince Michael of Zahumlje – a Serbian ally of Tsar Simeon, с. 238.

⁷¹ Ibid, с. 240 – 241.

⁷² Ibid, с. 241.

⁷³ **Константин Багренородни.** За управлението на държавата. ГИБИ. Т. V, с. 210 – 211.

доста по-агресивна дипломатическа политика срещу България. Във византийския лагер една по една са привлечени Сърбия и Хърватия⁷⁴.

През 920 г. Захарий, братовчедът на Павел, се отправя към Сърбия от Константинопол. Цар Симеон изпраща помощни части, с които Павел побеждава претендента и го изпраща в България, където той е хвърлен в затвор⁷⁵. Очевидно е, че продължава традицията, установена още по времето на княз Борис – сръбският княз е подпомаган от България и вместо сам да затвори, ослепи или убие претендентите за престола ги изпраща в българската столица⁷⁶.

Още на следващата година византийския император Роман Лакапин успява да привлече на своя страна Павел. Целта е да се осуети обсадата на Адрианопол, с която е зает цар Симеон към момента. Византийската дипломация успява. Симеон сваля Павел от трона и на негово място поставя намиращия се в Преслав Захарий (921 – 924).

Захарий също се оказва неверен съюзник. Дали защото е привлечен от византийците, дали защото се стреми към по-голяма независимост, която българският цар не позволява, той отново преминава на страната на Роман Лакапин. Срещу Захарий в началото на 923 г. е изпратена българска войска водена от същите Мармаис и Тодор Сигрица. Силите на сръбския княз този път надвиват, двамата военачалници са пленени и обезглавени, а главите и оръжията им са изпратени като трофеи в Константинопол⁷⁷. По този начин Захарий окончателно скъсва отношенията си с цар Симеон и се обвързва с Византия. Прекъсната е линията на покровителство на България над сръбските князе и Симеон

⁷⁴ **Кънев, Н.** България и Византия на Балканите през периода 912/913 – 927 г., с. 46.

⁷⁵ **Божилков, Ив.** Цар Симеон Велики (893-927): Златният век на Средновековна България, с. 138.

⁷⁶ Наблюдава се и съществена разлика. По времето на княз Борис при намеса в сръбските вътрешни работи не се проявява насилие, а напротив. Когато братята на Мутимир са „приютени“ в българската столица за тях са полагат най-добри грижи, дори един от тях сключва брак със знатна българка. Когато Петър Гойникович е премахнат от сръбския престол, Симеон не се отнася така дружелюбно – Петър е отведен в затвор. В случая със Захарий, Константин Багренородни ясно казва, че е отведен в окови (**Константин Багренородни**. За управлението на държавата. ГИБИ. Т. V, с. 211). Това най-вероятно може да се обясни с факта, че разправата между Павел и Захарий правилно се разглежда от българския владетел като византийско дело. Явно, когато сръбски владетел помоли за помощ при действително сръбски проблеми от българска страна се действа без излишни насилия. Но когато трябва да се противопостави на византийските намеси в Сърбия няма място за отстъпки. Събитията около смяната на Захарий с Павел показват, че възможностите за мирна намеса на българския владетел „покровител“ са вече на изчерпване.

⁷⁷ **Константин Багренородни**. За управлението на държавата. ГИБИ. Т. V, с. 211.

не възнамерява да удостои Захарий с още един шанс за изглаждане на отношенията.

На следващата 924 г. е изпратена българска войска, начело с Книн, Имник (по скоро става въпрос за изопачената титла миник, а не за лично име⁷⁸) и Цвоклий (отново изопачена титла – ичиргу-боил, възможно е да се отъждестви с Мостич, известен от надгробен камък в Преслав, или негов предшественик⁷⁹). Походът се осъществява най-вероятно в края на годината, със сигурност след септември, тъй като в началото на месеца Симеон се среща с Роман Лакапин край Златния рог, където двамата се споразумяват за бъдещо сключване на примирие и цар Симеон си осигурява поне временния неутралитет на ромеите⁸⁰. Макар че не е постигнат наистина траен и сигурен мир, кратката пауза в българо-византийския конфликт позволява изпращането на войска в сръбските земи. Княз Захарий бяга в Хърватия. Българите викат всички жупани, за да приемат новия си владетел, доведен с тях от Преслав – Чеслав, синът на Клонимир и българската му съпруга. Това събрание обаче се оказва театър – жупаните са оковани и отведени в България. Част от сръбското население е прехвърлено в централните части на България. Съюзът със Сърбия се оказва невъзможен за поддържане и тя е окончателно присъединена към българската държава⁸¹. Населението е насилно преселено на българска територия, а някои успяват да избягат в Хърватия. Според Константин Багренородни след войската на Симеон сръбската земя запустяла⁸². Това положение на сръбските земи като част от България се запазва от 924 до около 928 г. Поредната измяна на сръбския княз съвсем логично принуждава цар Симеон да предприеме крайната мярка по въпроса със Сърбия. При положение, че повече не може да се разчита, че българските интереси ще бъдат зачитани от сърбите, се налага премахването на последните от политическата сцена.

Може да се обобщи, че сръбските князе се намират в зависимо към България положение от времето на управлението на княз Борис до 892/893 г. или когато начело на сръбското княжество застава Петър. По-късно, около 897 г. или следващата година, княз Симеон постига разбирателство и с него, като му става кум. Няма как да знаем дали това роднинско обвързване е равностойно на пакта между Мутимир и Бо-

⁷⁸ **Андреев, Й. Ив. Лазаров, Павлов, Пл.** Кой кой е в Средновековна България. София, 2012, с. 305 – 306.

⁷⁹ Пак там, с. 315 – 316.

⁸⁰ **Божилков, И., В. Гюзелев.** История на България в три тома. История на Средновековна България VII – XIV век. Т. I, с. 259.

⁸¹ **Лешка, М.** Симеон Велики и Византия. София, 2017, с. 239.

⁸² **Константин Багренородни.** За управлението на държавата. ГИБИ. Т. V, с. 212.

рис, но все пак сръбското княжество отново е в зависимо положение. От 914 г. започват опитите на Петър да смени българското покровителство с византийско. Симеон сменя Петър Гойникович с Павел, пребивавал до този момент в Преслав, през 917 г. Четири години по-късно, отново от българска страна, на сръбския трон е поставен Захарий. Липсата на лоялност на последните трима князе, проблемите, които създават, и по тази причина, нуждата от честата им смяна, карат цар Симеон да предприеме крайната мярка по укротяването на Сърбия.

Българо-сръбските отношения през времето на управление на княз Симеон се характеризират на първо място с ясно изразената слабост на Сръбското княжество, което само не успява да се справи с вътрешните борби за власт и съответно изпада в зависимо положение спрямо България, а Симеон е в положение да сменя самоволно сръбските князе; второ – със задълбочаването на българо-византийския конфликт, сърбите стават все по-привлекателен обект за византийската дипломация. Макар да не са сериозна военна сила, която да може да се изправи срещу Българското царство, те могат да играят ролята на разсейващ фактор за Симеон. Затова и след 913 г. все по-чести стават опитите за преминаване на сърбите във византийския лагер, а оттам и по-чести стават смените на сръбския престол; трето – кулминацията на събитията е през 924 г., когато цар Симеон решава, че е по-лесно Сърбия да бъде опустошена, обезлюдена и присъединена към Българската държава, вместо да се полагат още безплодни усилия за запазването ѝ като твърде ненадежден съюзник. Сръбските земи стават част от България – положение, което се запазва за следващите повече от 4 години.

МЕЖДУ ЛИМОЖ И ОХРИД: ПЪТЯТ НА ЕДНА ГЪЛЪБИЦА

Кристиян КОВАЧЕВ

ДП „Теория и история на културата“, ЮЗУ „Неофит Рилски“

Един от артефактите от Охрид, в който изследователите са склонни да търсят западно влияние, е една позлатена литургична (евхаристийна) гълъбица, открита в храм „Св. Богородица Перивлепта“ и датирана в първата половина на XIII в. Тя е направена от месинг, украсена е с позлата и син емайл по крилата и опашката, очите са от синьо стъкло. При прилагането на сравнителния анализ с други образци от епохата историците и изкуствоведите достигат до извода, че стилово тя се доближава до познатата продукция от художествения френски център Лимож. Това дава основание на изследователите да предположат, че всъщност откритата в Охрид евхаристийна гълъбица е с лиможки произход¹.

След XI в., благодарение на дейността на монасите от абатството на св. Марциал, Лимож се оформя като един от големите и важните европейски култури, художествени, търговски и пилигримски центрове. В следващите два века (XII – XIII) лиможката продукция става популярна и започва да се търси от различни места. За важното значение и голямата популярност, която има продукцията на този френски художествен център, говорят откритите евхаристийни гълъбици с доказан произход от Лимож на различни места на Стария континент: Охрид, Оверн, Париж, някои манастири по пътя на пилигримите към Сантяго де Компостела, Ватикана и дори някои скандинавски катедрали. Заради разрастващата се слава на Лимож като обединяващ център на музиканти, книжовници, майстори, търговци и пилигрими (особено и заради присъствието на мощи на едни от първите раннохристиянски мъченици, както и на св. Марциал) мястото е припознато и покровителствано от архиепископ Абсалон от Лунд (1128 – 1201), кардинал Гуала Бикхери (1150 – 1227) и папа Иннокентий III (1198 – 1216).

¹ Георгиевски, М. Од охридските ризници, Охрид. 2001, кат. 30.

Гълъбът в християнството има голяма символика. Той е носител на благата вест за Божията милост над плаващите в „Ноевия ковчег“.² Заради чистотата си тази птица е и предпочитана за жертва към Бога.³ В Новия завет Светият Дух се спуска под формата на гълъб над кръщавадения във водите на река Йордан Исус Христос.⁴ Освен това е и символ на душевната чистота, при която липсва всякакво озлобление.⁵

На опашката на разглеждания пример от Охрид се вижда приспособено място за синджир, за да бъде поставен при кивория. В подобни гълъбици е поставян хлябът за Евхаристията, символизиращ Тялото Христово. Хлябът е възприеман като сакрален и за това се отдава голямо внимание за неговото приготвяне и съхранение. Освен това подобна „църковна утвар“ има и чисто практическа функция, целяща да предпази хляба от все по-разпространяващата се популация на мишки и плъхове, пълзящи навсякъде (дори и в храмовете) и разнасящи различни болести.

Използването на подобни литургични гълъбици се споменава още през V в. при някои ритуали във Франция във връзка с дейността на епископа на Тур св. Перпетуус. Множеството подобни гълъбици (от Сен Дени, Ключи, Оксер, Дижон, Анже, Поатие, Лимож) свидетелстват за наличие на работилници, насочени към производството на църковна утвар за храмовете, които могат да си го позволят.⁶ Ако приемем хипотезата, че охридската гълъбица е направена по специална поръчка, а не подарена, това означава, че храмът, поръчал тази църковна утвар, е имал финансовата възможност да си позволи това.

Все още не е изяснено как този богослужебен предмет от Франция достига до „Св. Богородица Перивлепта“ в Охрид. Част от македонските изследователи констатираат всеизвестния факт, че присъствието на хора от Западна Европа в областта Македония води до запознаване и размяна на културни традиции и до установяване на търговски отношения.⁷ Това обаче рамкира познати тенденции, но не решава напълно проблема. Развитието на производството и интензивната търговия между Изтока и Запада, регулирана от владетелите на съответните държави с договори, предразполагат движението на западноевропейски стоки, на-

² Битие 8: 11.

³ Битие 15: 9; Левит 1: 14, 5: 7, 12: 6, 14: 22, 14: 30; Числа 6: 10; Лука 2: 24.

⁴ Мат. 3: 16, Марк 1: 10, Лука 3: 22, Йоан 1: 32.

⁵ Мат. 10: 16.

⁶ По въпроса виж **O'Neill, J. Ph.** Enamels of Limoges: 1100 – 1350, New York, 1996, p. 318. Масовото разпространение на този тип гълъбици започва след IX в. (**Чифлянов, Б.** Литургика, София, 1997, с. 64).

⁷ **Маленко, Вл.** Раносредновековна материјална култура во Охрид и Охридско – В: Охрид и Охридско низ историјата. Кн. 1 / ред. Стојановски, Ал. Скопје, 1985, с. 300.

сочени към големите и малките градове на Ромейската империя.⁸ Пред нас стоят въпросите, кой е пренесъл този предмет тук, кой е инициаторът за това и как той е попаднал в сакралното пространство на „Св. Богородица Перивлепта“.

Преди всичко трябва да се отбележи, че Охрид се намира на стратегическия път *Via Egnatia*, чрез когото се свързва с Драч и Солун. Трасето е предпочитано от големия брой пътешественици, пилигрими, търговци, духовници, войници, дори и императори. Пътната артерия способства за „разчупването“ на границите и тяхното предефиниране, превръщайки се в трасе, по което се осъществяват културните връзки между Запада и Изтока. По този начин *Via Egnatia* спомага художествените идеи да достигат от Италия и Адриатика през Балканите до Константинопол и от Драч и Елбасан през Охрид до Влахия, Молдавия, Тракия⁹. Важно е да бъде отбелязано, че Охрид е един от центровете, в които се съсредоточават големи групи търговци.

Освен търговците, друга група пътешественици, през които протича контакта между Изтока и Запада, са пътуващите зографи. Една част от тях пристигат в Охрид заедно с високообразованите ромейски духовници, идващи от Константинопол, Солун и от други центрове на Империята. Изхождайки от това, някои изследователи търсят зографите на охридската „Св. София“ сред константинополските дворцови художници, виждайки аналогии с миниатюрите от Йерусалимския свитък и с тези от „Менология“ на Василий II¹⁰. Белчовски предпазливо допуска, че архиепископ Лъв може да е поканил зографи от Солун, но в същото време в работата били включени и местни майстори. Според някои изследователи същите зографи са поканени да рисуват и фреските във Водоча.¹¹

В самия край на XIII в. по покана на великия хетериарх Прогонос Сгурос (Πρόγονος Σγουρός) в Охрид пристигат Михаил и Евтихий, на които е възложено зографисването на новоизградения храм „Св. Богородица Перивлепта“.¹² Идвайки от един от ромейските центрове, какъвто по това време е Солун, изкуството на двамата зографи носи белезите

⁸ **Каждан, А. П., А. У. Епстейн.** Византийската култура. XI – XII век: промени и тенденции, Велико Търново. 2001, с. 198.

⁹ **Сапунджиева, В.** Зографи отвъд границите: Възникването на Тревненската художествена школа в контекста на балканското изкуство XVII – XVIII в. София, 2016, с. 15.

¹⁰ **Грозданов, Цв.** Студии за Охридскиот живопис, Скопје, 2017, с. 38.

¹¹ **Белчовски, Ј.** Охридска архиепископија од основањето до паѓањето на Македонија под турска власт. Скопје. 1997, с. 198 – 199; **Домозетски, Л.** Църквата във Водоча – В: Национален студентски семинар „1000 години Самуилова България“, Благоевград, 2014, с. 156.

¹² **Балабанов, К.** Сликаство во Охрид и Охридско од IX до крајот на XIX век – В: Охрид и Охридско низ историјата. Кн. 1 / ред. Стојановски, Ал. Скопје, 1985, с. 361; **Георгиевски, М.** Галерија на икони – Охрид, Охрид, 1999, с. 5.

на *Палеологовия ренесанс*. На основа на забелязани различия при стенописа на „Св. Богородица Перивлепта“ Георгиевски допуска, че заедно с Михаил и Евтихий в Охрид пристигат и още няколко творци от Солун. Изследователят аргументира предположението си с открити прилики с живописата на солунските храмове „Св. Апостоли“, „Св. Катерина“, Св. Никола Орфанос“, „Св. Архангели“ и параклиса „Св. Евтимий“ в „Св. Димитър“.¹³

Идването на Михаил и Евтихий от Солун в Охрид е част от тенденцията на пътуващите по работа зографи. За Ирена Янчева това е „утвърдена практика за цялото Средновековие (православно и католическо)“.¹⁴ Макар и посочвайки примери от XVII и XVIII в. историкът на изкуството Лиляна Стошич отбелязва, че наблюдаваните стилови нововъведения „първоначално се усвояват в големите градски и духовни центрове, а пътуващи иконописци (зографи) ги разпространяват в провинциите и местните общности“.¹⁵ Тези професионални пътешествия предразполагат към контакт с различни културни модели, преосмисляне на познатия свят и преработване на съществуващите алгоритми за общуване и взаимодействие с „чужденци“.

В района на Охрид се извършва именно такъв контакт – между локалните зографи и дошлите да работят рамо до рамо с тях майстори от големите ромейски центрове, които при това преди са имали допир и до западноевропейския културен модел. За някои от пристигналите художници дори има предположения, че са образовани на Запад.¹⁶ Мария Колушева, анализирайки работата на Михаил и Евтихий по Богородичния успенски цикъл, предполага, че двамата зографи са познавали и „източните“, и „западните“ текстове, посветени на Успението на Пресвета Богородица. Изследователката извежда и някои елементи, които са необичайни за ромейската иконография: тъмният погребален саван на Богородица, крилатата ѝ душа, субпеданеума пред одъра, върху който е поставена кадилница.¹⁷ Анализирайки отношението Изток-Запад, някои автори пък са склонни да приемат наличието на „италогръцка школа“, в чиято крайна продукция личи съчетаването на „византийския стил“ и

¹³ **Георгиевски, М.** Галерија на икони, с. 6.

¹⁴ **Янчева, И.** Влияние на Палеологовото изкуство в гр. Охрид през XIII – XIV в. (Предвъзрожденски традиции в живописата) // Македонски преглед, XXVI/1, 2003, с. 55.

¹⁵ **Stošić, L.** Western European Prints and the Religious Art in the Balkans (18th – 19th centuries) – In: Marginalia: Art Readings. Thematic Peer-reviewed Annual in Art Studies. Volumes I – II. 2018. I. Old Art / ed. Gergova, Iv., E. Moussakova, Sofia, 2019, p. 120.

¹⁶ **Георгиевски, М.** Галерија на икони, с. 9.

¹⁷ **Колушева, М.** Поглед към творческата лаборатория на художниците Михаил и Евтихий (за цикъла на Успение Богородично) // Проблеми на изкуството, 2, 2015, с. 21 – 22.

западното влияние. За пример се дават критските художници, живеещи и творещи във Венеция.¹⁸ За изпълнението на поръчките църковната институция е склонна да се довери и на творещите в строго православните рамки монаси зографи. При тях се вижда ясно влиянието от Света гора. Коста Балабанов допълва, че зографите монаси пътували от атонските манастири до бреговете на Охридското езеро и украсявали новоизградените и/или обновените пещерни и по-малки храмове.¹⁹

Към тези пътешественици се прибавят и духовниците, които пътуват, за да проповядват, да събират милостиня или са преместени от една епархия в друга. След завладяването на ромейската столица, физическата победа над православната Константинополска Патриаршия и сключването на унията с българите, Папството изпраща свои духовници към Балканите.²⁰ Предполага се, че католически епископ е изпратен и в самия Охрид, а някои по-нови извори дори допускат съществуването на католическа Охридска архиепископия (по подобие на латинизирането на Константинополската патриаршия). Архиепископ Алоиз Турк през 1985 г. записва под формата на приписка на страниците на един молитвеник, че е подарен на черквата на „Св. св. Кирил и Методий и св. Бенедикт“ през 1939 г. по настояване на скопския епископ Янез Гнидовец като „спомен за словенските благовестници – светите братя Кирил и Методий, техните ученици Климент и Наум, а също така и на някогашната охридска католическа архиепископия“, изчезнала през 1656 г. с преместването на Андреа Богдани в Скопие.²¹ За първи архиепископ на новата католическа институция в Охрид се посочва някой си духовник Никола, станал охридски архиепископ през 1320 г. и принадлежащ към Доминиканския орден.²² Видимо от името вероятно Римската църква се ориентира към избора на местно лице за свой архиепископ в Охрид, което да познава проблемите на общността, да е близък до нея и да се ползва с доверие. Неговата по-

¹⁸ **Божилков, Ив.** Изток и Запад в европейското Средновековие – В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване / ред. Гюзелев, В., А. Милтенова, София, 2002, с. 69 – 70.

¹⁹ **Балабанов, К.** Сликачество во Охрид и Охридско од IX до крајот на XIX век, с. 359.

²⁰ **Дринов, М.** Исторически преглед на Българската църква от самото ѝ начало до днес. Виена. 1869, с. 77 – 78; **Снегаров, Ив.** История на Охридската архиепископия-патриаршия. Т. 2. От падането ѝ под турците до нейното унищожаване (1394 – 1767), София, 1995, с. 98; **Белчовски, Ј.** Охридска архиепископија од основањето до паѓањето на Македонија под турска власт, с. 272; **Kolbaba, T. M.** The Byzantine Lists: Errors of the Latins. Urbana, 2000, p. 14.

²¹ Текстът се публикува с разрешението на свещеник Оливер Тантушев от католическата църква „Св. св. Кирил и Методий и св. Бенедикт“ в гр. Охрид, където и се съхранява.

²² „Archdiocese of Achrida (Ochrida)“ <<http://www.catholic-hierarchy.org/diocese/da560.html>> (02.01.2021).

ява в Охрид съвпада с времето на православния архиепископ Григорий, който разширява храма „Св. София“. Прави впечатление, че в списъка на балканските латински епископии Псевдо-Брокард, който е съвременник на Григорий и на въпросния Никола, не включва Охрид: „Латинците имат шест града със свои епископи, първо Антибари, архиепископия, после Катаро, Дулчино, Свацин, Скутари и Дериват, които населяват само латинците“.²³ Причините за това остават неизвестни. Възможно е и да става въпрос и за объркване на имената с по-късно застъпилия на Охридската катедра православен архиепископ Николай.

Предвид географското положение на Охрид може да се допусне, че групата, пренесла разглежданата евхаристийна гълъбица, се движи по търговския път *Via Egnatia* и идва от запад – от Италия и Адриатика. Тук възниква въпросът, дали гълъбицата пристига директно от Лимож или е пре-подарена/прекупена (предвид че такива гълъбици – лиможко производство – са открити и в днешните италиански земи), за да се озове в Охрид. Освен това важни са сведенията за присъствие на латини в Охрид след XI в. Това показва, че мястото е разпознаваемо (вероятно и като сакрален топос) в европейския Запад. Заради липсата на достъп до изследователските протоколи при откриването на литургичния предмет не може да бъде определен културният пласт, в който е намерен артефактът. От тук следва нов проблем: за точното датiranje на пристигането на предмета в Охрид и неговото включване в богослужебния живот, ако изобщо е бил включен в него.

Примерът с евхаристийната гълъбица, открита при охридския храм „Св. Богородица Перивлепта“, показва изследователското безсилие по въпросите за културния обмен между Изтока и Запада, разкрит в една *микросреда*. След 1054 г., по време на кръстоносните походи и след завладяването на Константинопол се разкрива най-ясно поляризацията между Изтока и Запада. Въпреки това в отделни периоди тези два различни свята се „докосват“, преплитат своето историческо развитие, влияят си помежду си и дори взаимно се допълват: единият не може да просъществува без другия. Балканите, освен арена на конфликта, се оформят като място на културен диалог и като контактна зона между Изтока и Запада. Именно като такава ги описва изкуствоведката Бисерка Пенкова и допълва, че там „свободно и активно се обменят културни модели“.²⁴ Охридската евхаристийна гълъбица е поредното доказателство за това.

²³ **Николов, Ал.** „Вярвай или ще те убия!“. „Ориенталците“ в кръстоносната пропаганда 1270 – 1370, София, 2006, с. 440.

²⁴ **Пенкова, Б.** Ктиторските портрети в Боянската църква като свидетелство за историята и културата на своето време // Проблеми на изкуството, 1, 2017, с. 12.

ВЛАДЕТЕЛСКИЯТ ИНСТИТУТ ПРЕЗ ВТОРАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

Радослав СМАИЛОВ

Специалност „Български език и история“, IV курс,
ПУ „Паисий Хилендарски“, Филиал – Смолян

Историята на Второто българско царство започва през 1185 г., 167 години след завладяването на страната от византийците. По това време Византия е отслабена, в нея започват смутни времена. Създават се благоприятни условия за възстановяване на независимата българска държава. Византийският император Исак II Ангел налага данък на българите в тема Паристрион, което предизвиква ответното недоволство. Паралелно с това, търновските боляри Теодор/Петър и Белгун/Асен са обидени от държанието на императора при срещата с него през есента на 1185 г. при крепостта Кипсела.

След завръщането си в родовете им имения с център Търново, братята предприели конкретни действия. Самото въстание е обявено по Димитровден – 26 октомври 1185 г. в Търново при освещаването на построената от Петър и Асен църква с името – „Св. Димитър“. Носела се легендата, че свети Димитър напуснал Солун (който бил разграбен от норманите) и се явил в Търново, с цел да даде своята подкрепа на българите. Първият си удар въстаниците насочили към Преслав, за да подчертаят приемствеността с Първата българска държава. След неуспешните византийски походи срещу въстаниците, през есента на 1186 г. Асен и Петър преминали в Тракия, а техният сподвижник Добромир Хриз, вдигнал въстание в Македония. Исак II Ангел бил принуден да организира нов поход срещу въстаниците. След тримесечна безуспешна обсада на града Ловеч, през май или юни 1187 г. той сключил мир с Петър и Асен. Българската власт в Северна България и Загоре била призната от Византия, военните действия били спрени и по-малкият брат на Петър и Асен на име Йоан (Калоян) бил пратен като заложник в Цариград.”¹

¹ **Андреев, М.** Българската държава през Средновековието, София, 2019, с. 35 – 36.

Границите на възобновената българска държава включвали Мизия и част от Тракия. „Така територията ѝ е обхващала приблизително тези земи, които е имала държавата на Тервел. Няма съмнение, че това решение на въпроса за носителя на царската власт в началото на Второто българско царство е било наложено от конкретната обстановка на въстанието и не е било в хармония с традициите на Първата българска държава.“² От друга страна, „то е могло да окаже влияние върху държавноправната практика на Второто българско царство, това е отделен въпрос. Така обаче развитието на феодалните отношения през време на Второто българско царство не е могло да не окаже въздействие и върху държавноправните институции и това именно въздействие е било основен фактор за държавноправните промени.“ Събитията от последните години на Втората българска държава се свързват с „известно влияние на държавноправните разрешения, намерени в началото на нейното съществуване, не може да се счита изключено. Във всеки случай определено трябва да се каже, че даже ако се приемат за възможни, не са били те основните и решаващите при разделянето на България на Търновско царство и Видинско царство.“³

Властта във Второто българско царство, по подобие на първото, е разделена от владетелския институт. В сборник в чест на големия историк проф. Милияна Каймакамова, Силвия Аризанова изследва една от титлите – княз. Според нея, през XII – XIV в. съществуването на княза като реално действащо лице с определени функции и място в българското общество е спорно. Титлата се среща предимно в литературни паметници от периода с най-различно значение, докато в нормативни актове и официални документи почти отсъства. При превода на византийски хроники българските книжовници също са използвали титлата княз, за да заместват думата *Δῆχων*. Тя присъства в „Съкратена история“ на Йоан Зонара, влязла в състава на българската книжнина в началото на XIV в. В българската книжнина от XIII – XV в. обаче титлата княз не винаги се отнася до личността на владетел. Съществуват предположения, че хора със същото звание са изпълнявали определена служба в услуга на централната власт. Изследователите по-рядко обръщат внимание на князете в българската средновековна държава като административна длъжност, тъй като по време на Първото българско царство очевидно титлата е била присъща на владетеля, а в запазените грамоти от периода на Второто българско царство тя почти не присъства, освен в т.нар. Виргинска грамота на цар Константин Асен, дадена на манастира „Св. Георги Горгос (Скоропостижник) и Победоносец“ на Виргино бърдо при

² Пак там.

³ Пак там.

Скопие и вероятно съставена през XIV в. върху по-стари документи. В нея князът е лице, което, наред с други административни служби като севаст, практор, ватах и др. Така на практика използваната титла „княз“ във владетелския институт на Второто българско царство губи своето използване, за разлика от широката ѝ (почти пълна) приложимост в Първото българско царство.⁴ Този паралел се прави, за да се акцентира върху елита на властта в двата периода (на първото и второто българско царство). Румяна Комсалова дори отбелязва в своя труд „Елит и власт в средновековна България“, че първата промяна започва с административната реформа на Омуртаг, като в литературата се е утвърдила аксиомата, че така е ликвидирана автономията на славяните и е утвърден административно-териториалния принцип на управление.⁵ През Втората българска държава, този принцип се допълва от съвсем нови форми, но остава изграден от първоначално създадения си облик.

Според Георги Бакалов, за разлика от Първата българска държава обявяването на политическата независимост и прогласяването суверенитета на владетеля не срещнали особени затруднения. Той отбелязва и двете причини за това:

1. Във Втората българска държава са налице традиции от миналото, където владетелят по всички норми на международното право имал неоспорими претенции към своя титул;

2. В този период Византия преживявала дълбок политически упадък и неблагоприятната обстановка не ѝ позволявала да окаже необходимото противодействие.

Основният титул за периода е цар, като с това назоваване има сведения да бъде определян княз Борис и неговите приемници. Връщайки се в началото на тази статия - за въстанието на Петър и Асен, първият от тях е именно титулуван с титлата „цар“. В последствие, през 1187 г. това е направено и с Асен. В по-нататъшната борба с Византия (1190 – 1195) имената на братята се споменават едновременно като равностойни управители на българската държава. Подписването на мирния договор с Византия (1187 г.) дал възможност на Асеневци да пристъпят по-спокойно към уреждането на неотложни въпроси от общодържавно значение. На първо време трябвало да се даде гласност и законност на владетелския титул. Прогласяването на царското достойнство не можело да мине без съдействието на църквата, но тя създавала канонични пречки при осъществяването на царската власт.

⁴ **Аризанова, С.** Князете в българската средновековна книжнина от XIII – XV в. Българско средновековие. Общество, власт, история, София, 2013, с. 392.

⁵ **Комсалова, Р.** Власт и елит в Средновековна България, София, 2014, с. 20 – 22.

Въпреки това, успехите на първите Асеневци били предпоставка за владетелските права на династията, които в бъдеще никой не се опитал да оспорва. Асен и Петър станали изразители на българската държавна идея, която в епохата на Средновековието се оказала твърде силна и равностойна на византийската.

Макар тази истинност, царският титул на Асеневци нямал международно признание, но използването на владетелската терминология спрямо тях от двама приближени на византийския двор сановници говори за фактичката му легитимност. По-късно различни извори потвърждават, че последвалото убийство на Петър и Асен показвало признаци на болярския феодален сепаратизъм. Силната власт на двамата Асеневци и големият им авторитет като възстановители на държавата били сериозна пречка за разрастване на децентрализаторските стремежи. Създаването на силна централна власт по византийски образец било повеля на историческия момент не само с оглед на вътрешното укрепване на държавата, но и поради напрегнатата външнополитическа обстановка след идването на рицари от Четвъртия кръстоносен поход.

Титлата цар получава и Калоян (титuluван така според различни извори). Най-видно е доказано това от близката кореспонденция на Калоян с католическата църква и с папата. В тази кореспонденция Калоян нееднократно се показвал като голям почитател на католическата църква и „верен син на Светия престол“. Това обаче не може да бъде прието за абсолютна истина, имайки предвид други извори, показващи дипломатическата му игра с Римската курия и Византия. В навечерието на обсадата на Константинопол от латинските рицари Калоян се опитал да получи от ръководителите на похода признанието за своята власт чрез обещание за военна помощ. Различните източници, показващи кореспонденцията между Калоян и Инокентий III бележат два основни исторически момента:

1. Стремехът на Римската курия да разшири юрисдикцията си и върху българската държава чрез приматата на архиепископа на Търновград;

2. Домогванията на Калоян към признаване на владетелския му ранг и суверенитета на държавата.⁶

Прави се уточнението, че в посочената кореспонденция Калоян получава титлата „крал“, еквивалент на титлата „цар“. Това е още една малка част от владетелския институт на Второто българско царство. Въпреки това, папата не можел да признае, нито официално да потвърди царския титул на Калоян. В Рим, както и във Византия, се считало, че само един монарх имал право на императорски титул. Наличието на

⁶ Бакалов, Г. Средновековният български владетел, София, 1995, с. 187 – 190.

двама императори на Изток и Запад е вид компромис въз основа на имперската практика от 476 г., когато номинално единната империя била управлявана от двама императори. Така близо петгодишната кореспонденция била приключена. Калоян благодарил за своята титла. Основната полза била за държавата, която получила международно признание, а владетелят – царска титла.⁷

Приемникът на Калоян – Борил (1207 – 1218) не бил толкова успешен. По негово управление държавата била отслабена от загубата на значителна територия на северозапад, както и от отцепването на земи в Югозападна България, където севастократор Стрез управлявал в Просек и Струмица. Това обаче не променило царския титул на Борил. В намерените от това време три моливдовула, Борил е изобразен прав с багреница и корона, държащ в дясната ръка скипър. Изобразен е и надпис – Борил, цар на българите. След единадесетгодишно управление, Борил загубил поддръжката на болярството и гражданството в столицата и бил принуден да капитулира пред законния наследник на престола – Йоан Асен II. Съгласно средновековното международно право Йоан Асен II имал основание да бъде определен за регент на Балдуин II, тъй като чрез брака си с Ана-Мария Маджарска бил в роднински връзки с Роберт дьо Куртене. Освен това в ход били преговорите за годееж между Балдуин II и дъщерята на Йоан Асен II – Елена. Съгласно византийската традиция, запазена в латинския императорски дом, българският цар влизал в ролята и на василеопатор.⁸

До битката при Клокотница (девети март, 1230 г.), Йоан Асен II запазил характерната за Асеновци титла – цар. По-късно, след битката, титлата му се увеличава до най-основното – цар на цялата земя от Одрин до Драч. Пълният текст на титлата се открива в златопечатните грамоти за Ватопедския манастир и Дубровнишката грамота, издадени след пролетта на 1230 г. Тези грамоти са част от проникването на византийската държавна писмовна традиция в царската канцелария. В по-нататъшното развитие на българската дипломатика присъствието на характерни византийски елементи все повече се засилва.

Според българския изследовател Петър Константинов, към края на царуването на Иван-Асен II обаче, над Югоизточна Европа надвисва нова опасност – татарското нашествие. „След смъртта на Иван-Асен II българският престол е зает от Каломан – малолетния син на големия български цар от брака му с унгарската принцеса Ана Мария. Точно по това време (1241 – 1246) в историята на българите се намесва, макар и за кратко време, още един отрицателен фактор – нахлуването на тата-

⁷ Пак там.

⁸ Пак там.

рите. Междуременно втората съпруга на Иван-Асен II – Ирина – отравя заварения си син Каломан, за да възкачи на престола също така малолетния си собствен син Михаил II Асен (1246 – 1256).⁹ Константинов допълва, че „възползвайки се от нарушената стабилност в Българското царство, Никейската империя прехвърлила границите си на европейския континент и откъснала от България Родопите, Сяр и Одрин.“¹⁰

В заключение се отбелязват и думите на българския изследовател Петър Ангелов, който твърди, че кризите, възникнали в българското средновековие се дължат основно на етнически признак.¹¹ Те произтичат от добре известното обстоятелство, че българската държава се създава като конгломерат от общности, имащи съществени различия, но обединени в една кауза. В това се корени и въпроса за ваятелския институт – свързващ себе си различни вярвания и стремежи на отделни личности, обединени в последствие по идеята за титул.

Обобщено се стига до извода, че до края на Второто българско царство не се променя владетелският институт. Той остава в опозицията цар-крал, търсейки връзка между единство с църквата (в началото на периода), до вътрешни войни за власт (в неговия край).

В заключение може да се каже, че за разлика от Първата българска държава, то във Втората, доминира титлата цар, с едно изключение по времето на Калоян. Плавната градация във Второто българско царство от титлата „цар“ (на Теодор/Петър (IV) през есента на 1185 г.) до „В Христа Бога верен цар и самодържец на всички българи и гърци“ (от Иван Асен II до последния търновски цар Иван Шишман), показва отличната дипломация на българските владетели за международно признание на суверенитета и мощта на българската държава до края на нейното съществуване.

⁹ **Константинов, П.** История на България: с някои премълчавани досега исторически факти, 1993, с. 36 – 40.

¹⁰ Пак там.

¹¹ **Ангелов, П.** Българско средновековие, София, 1999, с. 158.

1235 г.: „ВТОРО“ ИЛИ „ПРЕПОТВЪРДЕНО“ ПАТРИАРШЕСКО ДОСТОЙНСТВО НА ПРАВОСЛАВНАТА БЪЛГАРСКА ЦЪРКВА? ЕДИН ПО-РАЗЛИЧЕН ПРОЧИТ НА ИСТОРИЧЕСКИТЕ СВЕДЕНИЯ

Гинка ЧЕРВЕНКОВА

МП „Археология и археологическо културно наследство“,
ПУ „Паисий Хилендарски“

Приета е тезата, че след окончателното покоряване на Първото българско царство от Източната римска империя (Ромейската империя, Византия), още на следващата 1019 г. Българската патриаршия била деградирана със светска грамота на ромейския император до архиепископия. Дали обаче е било възможно и допустимо патриаршия да бъде заличена като такава посредством разпореждане на светски владетел – при това на светски владетел на чужда държава – е въпрос, който не е изследван в науката.

Науката безкритично мултиплицира наложилото се през българското Възраждане отъждествяване на архиепископията от XI – XII век с Охридската архиепископия¹. Така предположената синонимност² се преекспонира до пълна подмяна на автентичното название използвано в ромейските грамоти „Архиепископията на България“ с названието на Охридската архиепископия. Забравя се, че възрожденците ни са изходили от това предположение без да имат достъп до достатъчно на брой и надеждни исторически извори и доказателства, а единствено в условията на тогавашната им жестока разпра с фанариотите, която е противо-

¹ За посоченото отъждествяване без привеждане на доказателства вж. трудовете на българските историци от Възраждането. Например: „България и слѣдъ покореніе-то ѝ отъ Василія Болгарохтона съхрани своята църковна независимостъ, като остана подъ Охридскіи архіепископъ.“ (Дринов, М. Исторически прегледъ на българска-та църква отъ самото ѝ начало и до днесъ, Виена, 1869, с. 68).

² Вж. примерно: „Архиепископия „България“ е всъщност Охридската архиепископия, която Василий II създаде...“ (Тъпкова-Заимова, В., Пенджекова, Р. Византия през погледа на съвременниците ѝ, Пловдив, 2002, с. 300, бел. №1).

действала на непредубедеността им (без с това да се поставя под съмнение високият принос на трудовете им за/в българската историческа наука). Подобна безкритичност буди безпокойство, тъй като лесно може да доведе до грешки, а също така противоречи и на научния подход, който изисква всичко да бъде поставяно под съмнение и проверявано, а за истина в науката да се счита само онова, що стъпва на неопровержими, ясни и достатъчни доказателства.

Какво се е разбирало под обозначението „Архиепископията на България“ през XI – XII в. е, следователно, въпрос без задоволително изясняване.

Друг неизяснен въпрос е за наличието или липсата на автокефален статут на „Архиепископията на България“ през 167-годишния период между двете български царства, през който българите не са имали своя независима държава³.

Недостатъчната изясненост на тези въпроси има като свой пряк резултат мъглата, в която е забулена днес тъй бързо постигнатата самостоятелна Българска църква⁴ във Второто българско царство. Не се обяснява

³ Докато цитираното в предната бележка 2 пояснение акцентира, че „Архиепископията на България“ е ... **автокефална**, т.е. независеща от Цариград.“ (Тъпкова-Заимова, В., Пенджекова, Р. Византия през погледа на съвременниците ѝ, с. 300, бел. №1) – позицията изразена и в уводните бележки на БАН към трите грамоти на император Василий II, където също се твърди, че „[с]лед окончателното покоряване на България (1018 г.) византийският император Василий II (976 – 1025) издал три сигилия или грамоти, отнасящи се до правата на българската Охридска патриаршия, която той свел до **автокефална** архиепископия.“ (ГИБИ, т. VI, с. 40), то другаде се прави точно противоположната интерпретация, като се изтъква „[д]еградирането на Българската патриаршия и превръщането ѝ в **подчинена изцяло** на Константинополската патриаршия Охридска архиепископия (1019 г.) след окончателното завладяване на България от византийците...“ (Гюзелев, В. Съчинения в 5 тома. Том 3, Папството и българите през средновековието (IX – XV в.), София, 2013, с. 116). Подчертаванията са мои. Т.е. има размиване във възгледите на съвременните историци относно статута на „Архиепископията на България“ през периода на ромейска власт: Бидейки отъждествявана с Охридската архиепископия тя с автокефален статут ли е била (БАН; Тъпкова-Заимова и Пенджекова) или е била в изцяло подчинено положение спрямо Константинополската патриаршия (Гюзелев)?

⁴ При изписването на думата „църква“ на едни места с малка, а на други с главна буква не се касае за правописни грешки. Понятието „църква“ е многоаспектно. За да е ясно кой точно аспект визирам, използвам съответното различно изписване: Когато имам предвид отделен храм (сградата), или „църквата“ като съвкупност от храмове, или „църквата“ като такава по принцип, то изписването е църква (с малка буква). Когато говоря за организационно-институционалната структура, тогава изписването е Българската църква, Римската църква, Константинополската църква, т.е. по утвърдения начин за наименование на институция, където главна е буквата само на първата дума. Има обаче и един трети – богословски и изначален – аспект, който обикновено се пренебрегва: „църквата“ като част от тялото Божие и от Божия промисъл и воля на земята.

как току-що отцепилото се от Империята териториално сформирование с център на метежните действия в град Търново веднага е могло да разполага със своя собствена държавна църква, благодарение на която да се самообяви за отделна и самостоятелна държава и на всичкото отгоре да претендира и за легитимност? И защо Константинопол и патриаршията му, за чиито сметка е било извършено това отцепване, учудващо не са реагирали никак чак толкова остро, колкото би следвало да се очаква в светлината на наложените тези в историческата наука?

Централният въпрос, който статията проследява, е: Могла ли е Българската патриаршия от 927 г. реално и правно да бъде ликвидирана през 1018 г.?

А от отговора на този централен въпрос следва и подчиненият му въпрос: За какво патриаршеско достойнство на православната Българска църква става въпрос през 1235 г. всъщност – за ново, второ по ред въздигане в този ранг, или за препотвърждение на никога не отнеманото патриаршеско достойнство на Българската Църква от 927 г.?

С оглед така формулирания изследователски въпрос, настоящата статия има за цел да надникне в някои ключови моменти от развитието на българските църковни дела през периода XI – XIII век – но не в светлината на безкритичното преповтаряне на наложените постулати, а точно обратното: като поставя под съмнение и подлага на проверка utвърденото виждане по редица ключови въпроси.

Поради това не се цели хронологическа пълнота и не се претендира изчерпателност, каквито биха били безпредметни в частта на сигурните факти от историята. А се подхожда с фокус само към онези момен-

Сравни с думите Христови към 70-те ученици на апостолите: „Който вас слуша, Мене слуша“ (Лука 10:16). Бог и всички други думи за обръщение към Него или за назоваването Му се изписват с главна буква (примерно: Творец, Владетел, Владика, Господ...). Оттук и „църква“ в този богословски смисъл я изписвам с главна буква, т.е. Църква, съотв. Българската Църква (= не институцията, а частта от онази висша благословия, с която българите са удостоени, като един от много малкото народи), Константинополската Църква, Римската Църква. По аналогия и изписването на места „патриаршия/та“, а на други „Патриаршия/та“. Така, когато вложеният смисъл е богословско-църковен, а не институционално-светски или битово-всекидневен, тогава с изписването с главна буква давам приоритет на традицията от църковните текстове, вж. за сравнение и примери: „б1. На тези, които отхвърлят гласовете на светите отци за съставянето на православните догмати на Божията Църква, изречени от Атанасий, Кирил, Амвросий и богоречивия Лъв, папа Римски, и ... които не приемат решенията на Четвъртия и Шестия вселенски събори...“, но също така и „113... светата Сионска църква“ (удебеляванията и подчертаванията са мои), и двете в „Синодик на цар Борил“, в Държава и църква през XIII век, София, 1999, с. 72, 81. Чрез широко наложената днес прекомерна ортографична стандартизация налагаща изписване само с малка буква – т.е. без оглед на смисъл и контекст – се унищожават богатството на българския език и традиция. А не затриването на това богатство е целта на науката и на научните публикации!

ти от разглежданата тук епоха, които са останали не(до)изяснени или недоказани и поради това изискват критичност, проверка или просто преосмисляне. На този фокус са подчинени и основните ограничения в съдържанието и възприетият подход.

При така заложените изследователски въпрос, цел, фокус и ограничения, конкретните задачи на настоящата статия са: Първо, да анализира какво е разпоредил император Василий II с трите си грамоти и доколко с тях е било възможно ликвидирането на Българската патриаршия от 927 г.? Второ, да разгледа мястото отредено от Константинопол и Рим на българите и църковните им дела в периода на ромейска власт в българските земи. Трето, да отчете участието и възловата роля на Българската църква в създаването на Второто българско царство. Четвърто, разглеждайки неяснотата около момента на създаване на Търновската катедра на Българската църква да анализира въпроса кому е принадлежало преди и след 1185 г. правото на приемственост с Българската патриаршия от 927 г. – на Търновската архиепископия или на Охридската архиепископия? Пето, да разгледа постигнатото чрез унията от 1204 г. апостолическо потвърждение на патриаршеското достойнство на Българската църква и признание за царската власт в Търново. Шесто, да разгледа обратата, който духът на преломното време настанало от седмицата преди Великден 1204 г. насетне е наложил в българските църковни дела – обрат довел до церемонията от 1235 г. и потвърждаването на патриаршеското достойнство на Българската църква също и от останалите четири първенства, апостолически престола – източните патриаршии. Накрая, да направи анализ на историческите сведения за така представения период от време от 1018 г. до 1235 г. с фокус върху православната Българска Църква и нейното патриаршеско достойнство и да отговори на централния въпрос повдигнат в/с настоящата статия, а именно: Какво патриаршеско достойнство е получила Българската Църква през 1235 г. – ново, второ по ред въздигане в ранг на патриаршия, или признание за никога не преставалото да действа нейно патриаршеско достойнство от 927 г.? С анализа по този дихотомно формулиран въпрос се затворя логически кръгът от въпроси влизащи в обсега на разглежданата тук тема.

1. Грамотите на император Василий II и връзката им с Българската патриаршия

След като ромейският император Василий II покорил българския югозапад – последната част от Българското царство – той още на следващата 1019 г. се погрижил за църковния мир в новоприсъединената си територия, като издал своя нарочна грамота (*сигилий*), която после допълнил чрез своята втора грамота през 1020 г., която била последвана

и от трета негова грамота издадена някъде в периода 1020 – 1025 г.⁵ И при трите се касае за грамоти на светско лице, какъвто бил императорът, а не за разпореждания на църковна юрисдикция.

Трите грамоти се преекспонират днес до степен да се твърди, че с тях била ликвидирана преславската Патриаршия от 927 г., както и че била създадена нова църковна структура с наименованието „Архиепископията на България“, която всъщност била Охридската архиепископия, на която императорът подчинил абсолютно всички епархии на току-що разтурената от него самия Българска патриаршия, а това ще рече цяла Симеонова България опираща на три морета (Адриатическо, Бяло и Черно море).

Така преекспонираната интерпретация на съдържанието и ефекта на грамотите изглежда обаче неоправдана в светлината на самия текст на тези грамоти, както и с оглед историческата действителност през годините, в които те били издадени. А възражения могат да се повдигнат в поне няколко насоки:

Първо, забравя се, че светската власт не е имала ни правомощията, ни властта да се разпорежда с църковните дела, в частност тук с организацията, функционирането, йерархията и достойнството на църковните структури. Особено чужд владетел, пък бил той и константинополският василевс, да решава относно патриаршеското достойнство на църква, да не говорим пък за Патриаршията на друго царство, е било напълно немислимо и недопустимо. С включването им в пределите на Византия, и българските земи били подчинена на принципа залегнал в символа на Империята – двуглавия орел: императорът и патриархът били двете глави на едното тяло на християнската държава и както патриархът нямал властта да се меси в разпорежданията на императора по светските и военните въпроси, така и императорът нямал правомощията да се разпорежда с църковните структури, над които върховната власт била в ръцете на константинополския патриарх, обсегът на чиито решения и актове били обаче строго регламентирани от църковната юрисдикция, канон и догмат, както и от хилядолетната традиция на обичайното църковно право от I хил. сл. Хр.

Следователно, ако и да би се предположило, че е имало опит на ромейската държава за деградиране на Българската патриаршия до архиепископия, то съгласно установения ред това е можело да стане само с решение на константинополския патриарх, но не и по силата на светска грамота на константинополския василевс.

Но пак не съвсем: Както първото в историята на християнството въздигане в патриаршеско достойнство на поместна църква – именно

⁵ Относно годината на издаване на третата грамота вж. ГИБИ, т. VI, с. 40.

на Българската православна църква на Първото българско царство – е могло да се случи само при съблюдаване на съборното начало налагащо вземането на подобно решение имащо важност за целия църковен ред единствено с общото съгласие на всички източни патриарси (на Константинопол, Антиохия, Йерусалим, Александрия), то и обратният акт по отнемане на същото това патриаршеско достойнство пак е изисквал съблюдаването на все същото, основополагащо съборно начало. Защото именно с пробива, който Българската православна църква на Симеоново-Петрова България бе направила през X в., нейното патриаршеско достойнство е представлявало прецедент твърде важен изобщо за християнството и за целия църковен ред – не толкова във вътрешнодържавен план, колкото в международен, всеобщо-църковен план. А това е възпрепятствало всякакви еднолични посегателства над Българската патриаршия. Просто тя е била твърде важна.

Затова не е учудващо, че ни подобен акт за деградирането ѝ, ни подобен събор има сведения някога да е имало. Никой от четиримата източни патриарси⁶ никога не е давал съгласие за отнемане на патриаршеския статут на православната Българска църква. А без тяхното единодушно, предварително съгласие и последващо одобрение достойнството на никоя патриаршия не е могло ни да бъде отнето, ни да бъде заличено.

Патриаршия да бъде поругана от светски лица – да, било е възможно.

Патриаршески статут да бъде унищожен – не, не е било възможно, не и без съгласието на източните патриарси (и папата).

Едно подобно съгласие на най-висшата църковна юрисдикция в условията от началото на XI век би изисквало като предпоставка Българската патриаршия да е била уличена, че е извършила някакво потресаващо сериозно нарушение на канона, догмата и принципите на православие-то, с което нарушение тя да се е била отклонила дотолкова неизлечимо далеч от православието, съответно от принципите на християнството, че

⁶ Индиректно доказателство за нереалността на предположението, че източните патриарси биха могли да разпоредят съсипването на равната тям, сестринска Българска патриаршия, както и за факта, че е нямало ни най-бегла инициатива за подобно нещо, дава психологията в частта отнасяща се до едно духовно лице от най-висок църковен ранг при начина на мислене и живот през съвременния му X/XI век. Никой от четиримата, първенстващи патриарси не би и не е дръзнал да си навлече грях тъй огромен като начене кампания толкова богунеугодна, каквато би било посегателството над бляскава Патриаршия като Българската патриаршия. И как изобщо някой от отците на Църквата би след кончината си се явил пред своя Отец, ако би бил сторил приживе унищожение над част от тялото Господне на земята – Църквата, важна част от която била Българската патриаршия – вместо да я опази и да я съхрани в името на своя Отец?! Би ли могъл някой от патриарсите да направи нещо подобно, с което да си навлече Божия гняв и сам да се осъди на низвергване във вечността?!

да не е оставала никаква друга алтернатива на четирите първенства патриаршии освен да отнемат патриаршеското достойнство на виновната в нещо си тяхна сестринска Българска патриаршия и да постановят деградирането ѝ до архиепископия. Българската патриаршия обаче никога не е извършвала никакво – ни сериозно, нито пък най-незначително нарушение на православието. Нищо подобно не е имало. Точно напролет: тя е била безупречна и бляскава в дейността си. Следователно, не е имало нито основание, нито прецедент, нито формална, нито реална основа за заличаването ѝ.

Но ако въпреки това, по прищявка на светски владетел, какъвто бил ромейският василевс, Българската патриаршия все пак е била ликвидирана (нещо недопустимо, съотв. невъзможно без следване на църковните канон и юрисдикция!), то това е щял да бъде тъй значим прецедент в християнската история, че щеше да е произвел огромен дебат и силен отзвук, които щяха да са добре документирани в архивите на всеки един от апостолическите престоли. Не е известно обаче някога да е имало подобни документи в източните патриаршии или в папството. Липсата на следа за толкова значим прецедент по отнемане на патриаршеско достойнство всъщност е доказателство за липсата на подобен прецедент, т.е. за липсата на деградиране на преславската Българска патриаршия. Без значение какво някой си светски владетел е писал или не е писал в някаква своя светска грамота – пък била тя и грамота на ромейския император!

Има случаи, когато ромейските императори са сменяли един константинополски патриарх с друг, т.е. заменяли са лицето заемащо патриаршеския престол. Това обаче е свършено друг казус. Защото никога ромейски император не е посягал на самия патриаршески институт като такъв – просто защото светската глава на държавата не е имала правомощията да заличи института на духовната власт, т.е. патриаршията.

Как тогава може да се твърди, че главата на светската власт, какъвто бил ромейският император Василий II, със своя светска грамота бил посегнал и даже успял да заличи де юре и де факто цяла една блестяща патриаршия, каквато заварил в лицето на православната Българска патриаршия в края на X век и началото на XI век?

Второ: Но и в самите въпросни три светски грамоти на император Василий II никъде не се разпорежда унищожаване ни на българска църковна структура, ни на Българската патриаршия, както днес българската наука необосновано твърди. Точно напролет: Във втората си грамота императорът изрично посочва причината за издаването ѝ, а тя е, че му е било докладвано за немалко опити на митрополити от съседни църковни окръзи да си присвояват части от земите на заварените от Василий II

български епископии, с които си провокации тези съседни митрополити направили нужно той, императорът, да заяви ясно волята си по въпроса. А тази воля на императора гласяла, че той „не благоволява да допусне никого от тия [митрополити] или от техните люде да престъпи и крачка навътре в пределите на българската област“⁷. Т.е. императорът издал грамотите за да защити териториите на българските епископи, а не за да им посегне и категорично не за да унищожи тяхната патриаршия!

А че иде реч за запазване на положението заварено от император Василий II при покоряването на част по част от Българското царство, се разбира от самите негови думи в същата грамота: „...затова постановяваме, щото и сегашният пресвети архиепископ да притежава и управлява всичките български епископства, както и всички други градове, които бяха под властта на цар Петър и Самуил и се държеха и от тогавашните **архиепископи**“⁸. Императорът акцентира, че не става въпрос за всички епископства на Българската патриаршия, а само за епископиите от диоцеза управляван доскоро от „архиепископите“ на „цар Петър и Самуил“. Това акцентирание всъщност индикира, че още при Св. цар Петър I (927 – 969 г.) е имало в структурата на Българската патриаршия архиепископия (вероятно с по-особен статут), което положение е запазено и при комита Самуил, който, прави впечатление, не е наречен цар – вероятно защото не е бил цар и не е бил признат от никого за цар, без значение, че се е самообявявал за такъв. Грамотата на император Василий II изглежда касае именно територията на така заварената архиепископия – а не непременно диоцеза на цялата Българска патриаршия!

И най-сетне, император Василий II изрично декларира целта си да запази организацията и структурата на Българската Църква, като заявява: „Защото, ако и да станяхме обладател на страната, все пак запазихме непокътнати нейните права, като ги потвърдихме с наши хрисовули и сигилии“⁹. С тази поредна своя декларация императорът съобщава, че не само не е посегнал на Българската патриаршия, а точно обратното – той се стреми да я опази и вече е препотвърдил прежните ѝ права. Т.е. сам императорът разделя политическото покоряване на България от църковните ѝ дела, на които не посяга, а потвърждава. Поне така е според думите на самия Василий II. А кому да се вярва за неговите цели и подбуди най-много, ако не на самите негови слова?

Трето: Но и от останалия текст на грамотите личи същото. В грамотата от 1019 г. единствено се посочва кое лице император Василий II „утвърждава“ за „архиепископ на България“, т.е. василевсът извършва само

⁷ ГИБИ, т. VI, 1965, с. 44.

⁸ ГИБИ, т. VI, с. 44. Акцентирането върху думата „архиепископи“ в приведения цитат е мое.

⁹ ГИБИ, т. VI, с. 44.

формално потвърждаване на случилите се преди това църковен избор и ръкополагане на „преблагочестивия монах Йоан“¹⁰ за архиепископ. От това потвърждаване не може да се заключи нито ликвидиране на Българската патриаршия, нито пък създаване на нова, подменяща я структура с по-ниския ранг на архиепископия. Текстът на грамотите не казва подобно нещо.

Четвърто: От грамотите точно се определя и какъв е бил териториалният обхват на властта на „преблагочестивия монах Йоан“, когото императорът утвърдил за „архиепископ на България“. Защото в трите си грамоти императорът поименно изброява всички епископии, които в качеството им на заварени църковни структури, той защитил като български и подвластни на българския архиепископ Йоан, когото Василий II заварил в Охрид. А тези конкретно назовани епископства били (вж. Таблица 1):

Таблица 1. Териториален обхват на епископиите подвластни на Охридския архиепископ Йоан, според грамотите на император Василий II от 1019 г., 1020 г. и 1020 – 1025 г. (ГИБИ, т. VI, с. 40 – 47)

Година, Грамота	Епископия	Градове влизащи в епископията
1019 г., I-ва грамота:	епископия на самия архиепископ Йоан	Охрид, Преспа, Мокро и Кичево
	епископия Кастория	Кастория, Курестон, Колона, Девол, Воюса, Мор
	епископия Главиница	Главиница, Канина, Неаниска
	епископия Мъглен	Мъглен, Просек, Морихово, Сетина, Острово, Заодрия
	епископия Бутели	Пелагония, Прилеп, Деврети, Велес
	епископия Струмица	Струмица, Радовищ, Конеца
	епископия Моровизд	Моровизд, Козяк, Славище, Злетово, Луковица, Пиянец, Малешево
	епископия Велбъжд	Велбъжд, Сътеска, Германея, Теример, Стоб, Долна Сътеска, Разлог
епископия Триадица	Триадица, Перник, Суково, Свеняп	
епископия Ниш	Ниш, Мокро, Компл, Топлица, Свелигово	
епископия Браница	Браница, Морависк, Сведерево, Грота, Вириск, Истриаланга, Бродариск	

¹⁰ В грамотата от 1019 г.: „... ние утвърдихме преблагочестивия монах Йоан да бъде архиепископ на България и да управлява делата, отнасящи се до архиепископията.“ (ГИБИ, т. VI, с. 41).

Година, Грамота	Епископия	Градове влизащи в епископията
	епископия Белград	Белград, Градец, Омц, Главентин, Бела църква
	епископия Трамос	(без назовани селища)
	епископия Скопие	Скопие, Винец, Прямор, Луково, Принип
	епископия Приздриана	Приздриана, Хостно, Лясковец, Врат...
	епископия Липенион	(без назовани селища)
	епископия Сервия	(без назовани селища)
1020 г., II-ра грамота ¹¹	епископия Дристра [Δρίστρα] ¹²	(без назовани селища)
	епископия Воден	(без назовани селища)
	епископия Раса	(без назовани селища)
	епископия Орея	(без назовани селища)
	епископия Черник	(без назовани селища)
	епископия Химара	(без назовани селища)
	епископия Адрианопол	(без назовани селища)
	епископът ...	(без назовани селища)
	епископия Вотрот	(без назовани селища)
	епископия Янина	(без назовани селища)
	епископия Козъл	(без назовани селища)
	епископия Петра	(без назовани селища)
	епископия Риги	(без назовани селища)
1020 – 1025 г., III-а грамота	епископия Сервия	(без назовани селища)
	епископия Сатг	(без назовани селища)
	епископия Верея (Бероя) [Βερροίας]	(без назовани селища)

От списъка се установява, че епископите, които император Василий II е заварил в диоцеза на архиепископа с последно седалище в Охрид, и

¹¹ С тази втора грамота императорът потвърждава правото на българския архиепископ да събира данък в югозападните български предели от всички миряни в епархиите на архиепископията си, без оглед народност и вяра: „...и да събира от всички тях каноникон, както и от власите по цяла България и от турците около Вардар, доколкото се намират в българските предели...“ (ГИБИ, т. VI, с. 47).

¹² За архиепископския статут на Охрид в грамотата се казва, че той бил унаследен от архиепископията на Дристра: „...при царуването на Петър в България тая [Δρίστρα] е блестяла с архиепископско достойнство, а след това архиепископите са се премествали от едно място на друго, единият в Триадица, другият във Воден и в Мъглен, и след

които постановил с трите си грамоти да останат и занапред подвластни на същия архиепископ, са били само в западните части на Балканския полуостров, съответно само в западните и югозападните територии на Първото българско царство – с единственото изключение тук епископията на Адрианопол (дн. Одрин), която е в Тракия и която императорът предал под властта на охридския архиепископ по други причини свързани с традицията и приемствеността, или по свои субективно политически и/или сантиментални, а вероятно и практико-пропагандни съображения, тъй като именно около Адрианопол са били родните места на основоположника на династията Василий I, който обаче израснал сред българи, след като семейството му било преселено в откъд-дунавска България (на север от река Дунав) след превземането на Адрианопол и околностите му от хан Крум през 813 г.¹³, а също и понеже названието си „Македонска“ династията на Василий I – Василий II взела

това ние намерихме сегашния архиепископ в Охрид. Затова самият Охрид да има архиепископ, а за Дристра да бъде ръкополаган епископ.“ (ГИБИ, т. VI, с. 45). Днешната наука заменя топонима Дристрас с Дръстър и оттук „заключават“, че ставало дума за гр. Силистра на р. Дунав. Така се пренебрегва сведението от грамотата за местенето на седалището на тази архиепископия/епископия ту в Триадица (дн. София), ту във Воден (не пловдивския, не одринския, не търновския, а край Пирин), ту в Мъглен, ту в Охрид, които селища са все в един и същ район на българския югозапад и които очертават къде всъщност трябва да се търси някогашната Дристрас от X – XI век. Още Снегаров отбелязва, че в Дръстър по време на ромейската власт е имало митрополит, който е бил подчинен на Константинополския патриарх (**Снегаров, Ив.** История на Охридската архиепископия. Том 1, София, 1995, с. 89). Така се очертава поредната неяснота в днешната наука: защото няма как Дристрас бидейки Дръстър да е била едновременно хем епископия под властта на Охридския архиепископ, хем митрополия под властта на Константинополския патриарх. Включеният в глава XXVIII от изданието на дъо Канж от 1680 г. (**Du Cange C.** *Historia Byzantina Familiae Byzantinae*, Bruxelles, 1964, с. 174) списък на „българските архиепископи“ (ΟΙ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΙ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ) – макар и да се сочи като доказателство за синонимността на Дристра с Доростол/Дръстър – всъщност не допринася за изясняване на въпроса, тъй като: а) в списъка, като пояснение към името на епископ Дамян (ΔΑΜΙΑΝΟΣ), са посочени топонимите Доросол (Доросόλω) и Дриса (Δρίσα), които само наподобяват Доростол и Дристра и б) в публикувания от дъо Канж списък не се твърди, че ставало дума за крайдунавския Доростол в североизтока на Първото българско царство, а не за друго селище със сходното наименование Доросол някъде долу в югозапада на същото царство. А възможност за смесване съществува, както може да бъде онагледено с примера на едноименните Верей/Бероя [Βερροία] в Тракия, което е днешният гр. Стара Загора и Верей/Бероя [Βερροία] в Македония, което е днешният градец Бер западно от гр. Солун. Както не се твърди, че при споменатата в третата грамота Верей/Бероя [Βερροία] се касаело за тракийското селище, а се приема, че е онова край Солун, така и не може да се твърди, че при споменатата във втората грамота Дристра се касаело за крайдунавския Доростол, а не за сходно наименовано селище пък там някъде между Пирин, Охрид и Солун.

¹³ За преселването на семейството на Василий I в Царство България откъд Дунав виж: **Мутафчиев, П.** Лекции по история на Византия, София, 2014, с. 358.

от името на ромейската тема Македония, чийто главен град бил именно Адрианопол¹⁴.

От списъка се установява, че грамотите са се отнасяли само за последно завоюваната от ромейския император част от българската държава – (юго)западните ѝ покрайнини, които той обособил като ромейска тема с името България. Ромейската тема България не е еднаква по територия с Царство България на Св. цар Петър I (927 – 969 г.).

Ромейската тема България представлявала едва (в най-добрия случай) около една трета част от Първото българско царство. Останалите повече от две трети от териториите му император Василий II бил вече отдавна завладял през предходните десетилетия и от тях още в края на X век той бил обособил две други ромейски теми:

- тема Тракия обхващаща всички прежни български земи на юг от Балкана¹⁵;
- тема Паристрион (т.е. Подунавие) включваща след 1001 г. всички земи на север от Балкана, както на юг от река Дунав, така и на север от река Дунав¹⁶.

От това административно деление – в допълнение към изброените в трите му грамоти поименно епископии – става видно, че с „България“ след 1018 г. императорът не е обозначавал всичките територии на прежното Първо българско царство, а само западните български земи, защото именно тях той нарекъл ромейска тема България.

А че не се касае за епископствата от прежното Българско царство, а само за епископиите от неговия югозапад, обособени към момента на издаване на грамотите в ромейската област България – се подкрепя директно като извод и от самия текст на грамотата от 1020 г., в която изрично се уточнява, че се регулират териториалните въпроси в „границите на българската област“, т.е. говори се за област, а не за царство.

Изложените съображения отхвърлят като неправдоподобна наложената без никакви доказателства в днешната наука теза, че с трите си грамоти император Василий II ликвидирал Българската патриаршия от 927 г. и че дал в разпореждане на Охридския архиепископ всички български епархии във всички български земи.

¹⁴ За извеждане на името на „Македонската“ династия от ромейската тема Македония с център град Адрианопол в Тракия вж. **Тъпкова-Заимова, В., Димитров, Д., Павлов, Пл.** Византия и византийският свят, София, 2011, с. 105.

¹⁵ **Петрова, Г.** Църква и църковно право в средновековна България, София, 2008, с. 221.

¹⁶ **Петрова, Г.** Църква и църковно право в средновековна България, с. 221.

2. Западът, Ромейската империя и българските църковни дела през XI – XII в.

Инцидентът от 1054 г. – по-сетне интерпретиран като Голяма схизма между Рим и Константинопол – донесъл много беди за българите: западните католици го използвали като претекст за набезите си из богато благоустроените, балкански земи на Ромейската империя. Тенденциозно принизявайки православно то ѝ население като уж схизматичен и еретичен народ, норманите при нашествията си в балканския югозапад, както и участниците в първите три кръстоносни похода (1096 – 1097, 1147 – 1149, 1189 – 1190) подложили хората в Тракия на ограбване и избиване, селищата им на опожаряване, църковните им светини на оплячкосване, а храмовете на поругаване и подпалване.¹⁷ Това поставило началото на градивно растящото отрицателно отношение на българите и духовенството им към католическия запад.¹⁸

Като не по-малко непоносим през XI – XII в. българите изглежда възприемали и ромейския висш клир. Защото, в течение на 167-те години ромейска власт само нисшето духовенство било излъчвано от техните среди; висшият клир, в чиито ръце било управлението на църковните дела, бил от гръкоезични ромеи¹⁹. Поне що касае диоцеза на Охрид-

¹⁷ Примери за убийствата и грабежите над местното българо-ромейско население в Тракия вършени от кръстоносците дава западният монах и участник във Втория кръстоносен поход (1147 – 1149) Одон от Дъои: „...кръстоносците, ... доставяха си необходимото чрез плячка и грабежи... по вина на алеманите [Allemand m. -e f. немец, германец (Френско-Български речник, София, 1992, с. 40)], които ... не само оплячкосвали всичко, но, ..., отгоре на това и опожарили някои предградия... Вън от стените на Филипопол [Пловдив] имаше една прочута латинска крепост, която доставяше срещу заплащане изобилни припаси... Когато те били насядали в тамошните кръчми, ... присъствал там и един смешник, който, въпреки че не знаел езика им, все пак седнал, поздравил и започнал да пие. И след дълго пиянствуване той измъкнал една змия, която държал омагьосана ... и така се унесъл и в други фокустничества... Алеманите [немците] пък ... веднага наскочали разярени, сграбчили фокусника и го разкъсали ... градоначалникът бързо излязъл навън, без да вземе оръжие, само с група свои хора, за да усмири безредieto... алеманите [немците] разгневени се втурнали срещу тях... Онези пък ... си взели лъковете ... отново излезли от града, ... и се оттеглили едва след като изгонили всички алемани [немци] от предградието... След като [немците] се съвзели, ..., върнали се назад и опожарили почти всичко вън от градските стени. Алеманите [немците] бяха непоносими...“ („Книга за кръстоносния поход от Одон от Дъои“, в ЛИБИ, т. III, 1965, с. 122 – 123).

¹⁸ **Гюзелев, В.** Съчинения в 5 тома, Том 3, Папството и българите, с. 116.

¹⁹ Вж. още възрожденските историци: „... България и слѣдъ покореніе-то ѝ отъ Василія Болгарохтона ... остана подъ Охридскій архіепископъ. – Нъ защо-то този архіепископъ, макаръ и да се посвещаваше отъ свои-тъ митрополити, трѣбаше да взема потвърденіе-то си отъ Византійскій императоръ, то подъ вліяніе-то на подирніи се потвърждавахъ на Охрадскій престолъ Архіепископи отъ Гръчко происхождение, като по-вѣрни

ската архиепископия в ромейската тема България – наричана по онова време „Архиепископията на (тема) България“.

А този гръкоезично доминиран висш клир служел не на българските църковни интересите, а на тези на ромейския император и на Патриаршията в Константинопол²⁰.

В този двоен натиск Римската Църква съзряла благодатна почва за своите собствени интереси: посредством българите да разпростре диоцеза си на Балканите до пред самите порти на своя опонент в Голямата схизма, Константинополския патриарх.

На този фон не е изненадващо, че именно през XI – XII в. в българската апокрифно-апокалиптична книжнина се появил или възродил образът на царя-спасител Михаил (вероятно реминисценция за кхан/княз Борис I Михаил)²¹ или съответно на Св. Михаил-Войн Българин²² – като олицетворение на надеждата, че той щял да отиде да си вземе короната от църквата „Св. Петър“ в Рим: т.е. като израз на стремежа на българите да си възстановят самостоятелната своя държава и/или контрола над самостоятелната своя църква, само посредством която/които на бедите можел и щял да бъде сложен най-сетне край. На преден план излиза въпросът: За коя корона всъщност иде реч? За светската корона на българския цар? Или за църковната корона на главата на българската самостоятелна църква въздигната в ранг на патриаршия? Или за двойната корона на самостоятелното българско царство със своя самостоятелна патриаршия?

Зад обстоятелството, че царят-спасител Михаил, съответно Св. Михаил-Войн трябвало да си вземе короната не от светски авторитет, а от църковен такъв – при това не просто от църковен авторитет, а точно от църквата на Св. Апостол Петър, прозират именно интересите на Римската църква и пропагандно-мисионерската работа на същата сред българите. Така надеждите за справедливост се насочили към Римската църква – явяваща се точно заради Схизмата противовес на Патриаршията в Константинопол.

Следователно, въпросът за възвръщане на неправомерно отнетото, съответно за препотвърждаване на недостатъчно зачитаното от ромей-

на Императоръ-тъ. И тъй малко по малко Охридска-та патриаршия се погръчи, ако не съвсѣмъ, а то баремъ по-вѣчето.“ (**Дринов, М.** Исторически прегледъ, с. 68 – 69).

²⁰ **Гюзелев, В.** Съчинения в 5 тома, Том 4, Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII – XIV век, София, 2014, с. 35.

²¹ **Гюзелев, В.** Съчинения в 5 тома, Том 3, Папството и българите, с. 116.

²² Честван и до днес от Българската православна църква на 22. ноември. За датата, както и за житието на Св. праведни Михаил Войн Българин вж. Жития на светиите, София, 1991, с. 581.

те патриаршеско достойнство на църквата на българите от времето на Св. цар Петър I Български (927 – 969) е бил осъзната цел на българското общество, зад която то е стояло, която го е консолидирала и обединявала през целия ромейски период в земите му. Зад тази цел стояло и схващането, че пътят към ново, възродено Българско царство е минавал – или дори е зависел – от предшестващото го или най-късно от съпътстващото го отстояване на самостоятелността на православната Българска църква в ранга ѝ на патриаршия.

3. Търновският архиепископ и възраждането на Българското царство

Църковната самостоятелност е била цел предварително заложена още при подготовката за създаване на Второто българско царство. Това следва да е безспорно, понеже е документирано в по-късно синодално решение на Охридската архиепископия:

Те (българите) искаха да свържат с царското достойнство и патриаршеското (т.е. ръкополагане на архиепископ), за да не куца уж тази власт с липсата на друга.²³

Асеновци добре познавали и народопсихологията на православно-то си население, и церемониала на коронацията, както и символиката на царската власт:

Първо – вероятно още през септември 1185 г. – те си осигурили чудотворната икона на Св. Димитър, която може да се предположи им е била донесена в Търново от българи сражавали се при гр. Солун срещу норманите.

*Власите ... не се решавали да започнат въстанието, към което ги подбуждали Петър и Асен... За да освободят от този страх своите **единородственици**, братята издигнали молитвен храм на името на великомъченик Димитър... Те внушили..., че Бог е отредил свобода на българския и влашкия народ... Поради това и христовият мъченик Димитър напуснал главния град на солунчаните и тамошния храм и пребиваването си при ромеите, а дошъл при тях, за да им бъде помощник и покровител в делото. Увлечен от такива пророчески слова, целият народ масово взел оръжие. А понеже веднага им провъзвляло във въстанието, те още повече се уверили, че Бог гледа благосклонно на тяхната свобода. И като им се*

²³ **Ников, П.** Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската църква, Сп. БАН, кн. XX, 1921, 52 – 53, в **Петрова, Г.** Църква и църковно право в средновековна България, София, 2008, с. 216.

*сторило, че тяхното отцепване и бунт са недостатъчни, се пръснали и по градчетата и населените места оттатък Хемус*²⁴.

Второ, те използвали освещаването на храм в Търновград на името на Св. Димитър за да си осигурят присъствието на представители на висшия ромейски клир.

Трето, българският духовник Василий бил ръкоположен за архиепископ от присъстващите висши ромейски клирици при пълно спазване на църковния канон по смисъла на Константинополското православие.

*... те (българите) невъздържано устремиха своите пожелания и към самото висше достойнство на йерархията... те произведоха един йерей (той беше от законните) в епископски сан чрез ръкоположение от един византийски архиерей, т.е. от покойния видински епископ.*²⁵

Четвърто, канонично ръкоположеният български архиепископ Василий коронясал болярина Теодор за цар на България под името Петър IV.

С този избор на царско име била заявена приемствеността с Първото българско царство: новият български цар бил идентифициран с името на канонизирания за светец български цар Петър I, сина на цар Симеон и първи български владетел, когото именно Ромейската империя отдавна била признала титлата „цар/василевс на българите“²⁶.

Приемствеността с Първото българско царство и претенцията за царско достойнство били ясно заявени също така и посредством спазената символика на царския институт именно в духа и традицията на константинополския императорски церемониал. Доказателства за това има в поне два извора: Първо, в цитираното тук горе синодално решение на Охридската архиепископия, където се посочва:

*Те (българите) нахално преобразиха своето управление чрез червени дрехи и други украшения, чрез които е обичайно да обозначават царското достойнство, а още и с наименование на царството (България)*²⁷.

²⁴ **Хониат, Н.** История, с. 7 – 94, в ГИБИ, том XI, 1983, с. 27. **Единородственици** е удебелено за да укаже, че в цитата съм изправила неточния превод „съплеменници“ на гръцката дума ὁμογενεῖς.

²⁵ **Ников, П.** Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската църква“, Сп. БАН, кн. XX, 1921, 52 – 53, в **Петрова, Г.** Църква и църковно право в средновековна България, с. 216.

²⁶ **Комсалова, Р.** Елит и власт в средновековна България, София, 2014, с. 159.

²⁷ **Ников, П.** Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската църква“, Сп. БАН, кн. XX, 1921, 52 – 53, в **Петрова, Г.** Църква и църковно право в средновековна България, с. 216.

Второ, в сведенията на византийския хронист Никита Хониат, който изтъква същото:

А единият от братята, Петър, увенчал и главата си със златен венец и на краката си обул и пристегнал пурпурни обувки²⁸.

Посредством така афишираната приемственост с Първото българско царство и чрез царската коронация извършена от български архиепископ, при това в присъствието на висши ромейски клирици, легитимността на възкачването на цар Петър (1185/1196 – 1197 г.) на българския царски трон била извън съмнение. Цар Петър IV²⁹ взел за свой помощник в управлението по-младия си брат – Асен (цар Асен I, 1187 – 1196 г.), по чието име династията се нарекла. Скоро подир това Българското царство, възстановено с ключовото участие на Българската църква, било де факто и де юре признато и от самата Ромейска империя, която, притисната от домогванията на узурпатори за трона ѝ, от отцепнически движения (българските, но и сръбските), от вилнеещите в столицата ѝ латински търговци (главно венецианци) и от бунтовете на столичното си население срещу тях, от преврати и от мохамеданския натиск по малоазийската си граница, счела отцепването на българите за изобщо не най-големия си проблем. И така:

След като се възцари, Алексий³⁰ най-много от всичко се стараяше някак да склучи мир с власите и проводи пратеници при Петър и Асен. Но той съвсем не сполучи относно мира и договора, защото тези хора дадоха надменни отговори и предложиха за мира такива условия, които, разбира се, бяха неприемливи и безчестни за ромеите³¹.

Така, държавността била възстановена. А с български военни победи били закрепени първите десетилетия от съществуването на Второто българско царство.

4. Търновската катедра – новоучредена или съществувала от по-рано?

Не е изяснено днес кога точно е станало учредяването на Търновската катедра – едновременно с интронизацията на цар Петър на Дими-

²⁸ Хониат, Н. История, с. 27.

²⁹ Цар Петър I (927 – 969); провъзгласилият се в 1040 г. Делян за цар Петър II; провъзгласилият се в 1072 г. Константин Бодин за цар Петър III; оттук Теодор е цар Петър IV (Комсалова, Р. Елит и власт, с. 159).

³⁰ Възцарилият се именно с преврат Алексий III Ангел (1195 – 1203), който детронира брат си Исак Ангел, след което го и ослепил (Хониат, Н. История, 7 – 94, в ГИБИ, том XI, с. 47, бел. №142, с. 47, бел. №144).

³¹ Хониат, Н. История, с. 47.

тровден 1185 г., както обичайно се твърди, макар и без (преки) доказателства, или пък към по-ранен момент?

Наложена е тезата, че началото ѝ е било положено с построяването на десния бряг на р. Янтра на храма на Св. Димитър Солунски, за чието осветяване били поканени споменатите трима ромейски епископи, които в същия ден възвели в архиепископски сан българския духовник Василий, с което канонично изпълнили правилото, че епископ можел да бъде ръкоположен само от трима други епископи или митрополити³².

Легитимността на архиепископското ръкополагане на Василий съгласно тогавашното църковно право се доказва на база два документа: единият е писмо на Охридския архиепископ и канонист Димитър Хоматиан до митрополита на о-в Корфу Василий Педиадит, в което тя не се оспорва³³, а другият е по-късно синодално решение на Охридската архиепископия, в което легитимността изрично се изтъква:

*Техният (на българите) тъй наречен патриарх, при все че после е бил възведен в патриаршеско достойнство от папата на стария Рим, обаче първоначално е бил въздигнат в степенята на архиепископството от законен епископ и грък, именно от видинския и други двама епископи. И ако оня, който е извършил ръкополагането, да е бил след това посечен, понеже е бил намразен от българите, загдето е предпочел да се завърне във Византия, това не уврежда, казват, свещенството на ръкоположените.*³⁴

Според наложената научна теза, с легитимното архиепископско ръкополагане на Василий и с осветяването на храма на Св. Димитър се извършило учредяване на нова, несъществува дотогава, православна катедра в Търново с български народностен характер. Това превърнато в аксиома предположение обаче не се подкрепя нито от исторически сведения, нито от логиката на църковното право. По-конкретно:

Ако ръкополагането на архиепископ или осветяването на малък църковен храм са били действия равнозначни на създаване на архиепископия, то тогава българските земи ще да са били осеяни с хиляди архиепископии с тъй нищожно дребни диоцези опиращи един о друг, че биха подкопали архиепископската власт в самата ѝ същност. Тъй като всяко село с осветяването на църквицата си би обявило попа си за архиепископ: та с независимостта му да избегне високите и най-различни данъци към централната светска и духовна власт, наместо които самó да си определя вноски сáмо за своите си църквица и поп! Ни подобна прак-

³² **Петрова, Г.** Църква и църковно право в средновековна България, с. 215 – 216.

³³ **Цацов, Б.** Летопис на българската православна църква, т. 1, София, 2010, с. 57.

³⁴ **Ников, П.** Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската църква”, Сп. БАН, кн. XX, 1921, 52 – 53, в **Петрова, Г.** Църква и църковно право в средновековна България, с. 216.

тика, ни подобна еквивалентност на учредяването на архиепископия с освещаването на храм и с ръкополагането на свещеник някога е имало.

Изворите не свидетелстват за учредяването на нов църковен престол в Търново. Ако такъв беше създаден при или посредством ръкополагането на Василий, то първо това щеше да изтъкнат, защото е много по-важно като обстоятелство от въздигането в сан на духовно лице. Но не се споменава. Значи не е имало подобно обстоятелство.

Ако тримата пристигнали епископи са били решили да създадат нова катедра в Търново, то без патриаршеско позволение те не биха могли веднага с учредяването ѝ да я удостоят с едно от най-високите достойнства, каквото е архиепископията.

Хипотетичната синонимност на архиепископското ръкополагане с учредяването на нова катедра не обяснява и претенцията на Търновската катедра за директната нейна приемственост с Патриаршията в Преслав. Липсва обяснение на какво се е основавала тази претенция, след като нито седалището на Търновската архиепископия е било идентично с онова на Патриаршията от 927 г., нито пък е имало непрекъснат времеви континуитет между двете! Без тези най-основни предпоставки не е било възможно да се защити приемственост – не и по категоричен начин недопускащ да бъде атакувана ни от Константинополската патриаршия, ни от Охридската архиепископия, ни от другаде.

Поради тези съображения изглежда неправдоподобно Търновската катедра да е била тихомълком някак създадена посредством акта по ръкополагането на Василий. Напротив: За да е било възможно ръкополагането с цел именно Василий да я оглави, Търновската катедра трябва вече да е съществувала, при това от доста дълго време. Следователно, като основен се очертава въпросът: Кога е била създадена Търновската катедра всъщност – та да е могла тя успешно да претендира за архиепископ, зад която претенция негласно да е стоял планът на Асеневци боляринът Теодор да бъде легитимно ръкоположен от български архиерей като български цар Петър IV?

Както бе изложено, наложеният постулат обявява, че църковната структура от XI – XII в. назовавана в изворите с наименованието „Архиепископията на България“ била всъщност Охридската архиепископия, която била правоприемник на Българската патриаршия от X век. Едновременно с това постулатът обаче също твърди, че новоизлюпилата се посредством акта по архиепископското ръкополагане на Василий Търновска архиепископия станала правоприемник на Патриаршията на Св. цар Петър I. Оттук е видно вътрешно противоречие в науката, от което излиза, че в Търново трябва негласно да са отнели привилегията на приемственост от Охридската архиепископия, на която пък това посегател-

ство над диоцеза, правата и интересите ѝ изобщо не направило никакво кой знае какво впечатление и тя едва ли не радушно го приела.

С това вътрешно противоречие се твърди наличието на две архиепископии през и след 1185 г., които и двете били правоприемници на Българската патриаршия от X в., но въпреки този йерархически и исторически техен сблъсък за правоприемственост, те едва ли не никак нямали против да бъдат противопоставяни и да се конкурират за наследството на Преславската църковна школа, а вместо това си съществували мирно и кротко „по братски“ в пълно и безметежно щастие и при безпаметно бездействие... А това звучи неправдоподобно.

И така: Коя от двете архиепископии – Охридската или Търновската – е била (след 1185 г.) призната за действителния правоприемник на преславската Патриаршия?

От епархийските списъци на римокатолическата църква е известно, че тя е поддържала свои паралелни епископства, често със същите названия като православните, в диоцезите на източните патриаршии – от Светите земи чак до адриатическия бряг на Балканите. Следователно, не всички епископии – били те от цялото прежно Първо българско царство (= трите ромейски теми Тракия, Паристрион, България) или само от обособената след 1018 г. ромейска тема България – са били институционално подчинени на Охридската архиепископия, ако и да се предположи, че са били териториално разположени в нейния диоцез – предположение невярно според епископския списък в грамотите на император Василий II (вж. Таблица 1). По аналогия, ситуацията е същата като дублираните от римокатолическата църква епископии: Както римокатолическите епископии в диоцезите на източните патриаршии не присъстват в епархиалните списъци на източните патриаршии, така и неприелите домината на Охрид български епископии не са били включвани в епархиалните списъци на Охридската архиепископия, която ги е заклеявявала като „незаконни“ само, защото са ѝ отказвали подчинение. Това обаче не отрича тяхното съществуване.

Следователно, не е изключено (много от) епископиите в ромейските теми Тракия и Паристрион (а защо не и в ромейска тема България = древно-историческата област Македония) в периода на 167-те години ромейска власт да не са преминали към Охрид, дори и да е имало опит за причисляването им към диоцеза му. Защото едно е нареждане, съвсем различно е това нареждане да бъде прието и да произведе реално действие. А кой друг в онези векове е бил в състояние да се противопостави успешно на светската власт на ромейския император – открито или мълчаливо – ако не бялото и черното духовенство, особено пък българоезичното?! Това е времето на исихазма.

Максималната бройка от 32 епископии³⁵ подчинени на Охридската архиепископия в периода между двете български царства (XI – XII в.) очертава територии все в западните части на Балканския полуостров, т.е. те не са могли да обхванат всички земи с българско население – особено в ромейските теми Тракия и Паристрион. Оттук и въпросът: На коя църковна юрисдикция са били всички онези български православни епархии от Тракия (включая Загоре и части от Родопа) и от Паристрион (не само на юг, но и на север от р. Дунав) подчинени?

Възможностите са две: Или са били причислени с акт на Константинополската патриаршия към нейния диоцез (което би предположило друг църковен акт за ликвидирането на преславската Патриаршия, а такъв – както беше изложено тук горе – няма доказателства някога да е имало). Или са останали под висша българска църковна юрисдикция – официална или извън закона – която е поела функциите на православната Българска патриаршия от времето на Св. цар Петър I. В полза на това второ предположение са самите думи на император Василий II за църковния ред, че „ако и да станяхме обладател на страната, все пак запазиме непокътнати нейните права“³⁶.

За български епископства в ромейските теми Тракия и Паристрион в периода XI – XII в., които нито са признали, нито са се подчинили на Охридската архиепископия, се загатва и в цитираните нейни синодални решения. В тях във връзка с ръкополагането на Василий за търновски архиепископ през 1185 г. изрично се подчертава, че той бил от „законните“³⁷. Следователно е имало и много „незаконни“ епископи на север и на юг от Стара планина, т.е. в диоцеза на предишната Преславска катедра на православната Българска патриаршия. А кои епископи би възприел Охрид за „незаконни“ – освен само онези, които не са му се подчинили, нито признали върховенството му?!

Охридската архиепископия била подчинена на ромейския император³⁸ и като такава тя обслужвала политическите му интереси, а не потребностите на българското духовенство и на българския народ. Представлявайки такава структура, тя не е могла да бъде възприемана за наследница на преславската Българска патриаршия.

Приведените (косвени) доказателства индикират функционирането – легално или в нелегалност – на българска православна катедра в Тракия и отвъд Хемус, със седалище пак някъде там, през целия период

³⁵ За бройката вж. **Петрова, Г.** Църква и църковно право в средновековна България, с. 223.

³⁶ ГИБИ, т. VI, с. 44.

³⁷ Вж. бел. 25 тук горе и цитатът, към който се отнася.

³⁸ **Дринов, М.** Исторически прегледъ, с. 68 – 69. **Петрова, Г.** Църква и църковно право в средновековна България, с. 222.

на ромейска власт в българските земи: без значение, дали ромейската власт е одобрявала или не, и независимо от претенциите и желанията на шепата духовници в Охрид, които наричали епископите ѝ „незаконни“. Именно тази катедра е била реалната продължителка на Българската патриаршия от 927 г. и по онова време всички добре са знаели това – а не Охридската архиепископия, както от Възраждането насетне погрешно се твърди при игнориране разликата между „Царство България на цар Петър“ и ромейска „тема България в земите на цар Петър“.

Следователно, с архиепископското ръкополагане на Василий през 1185 г. е било извършено не основаване на нова църковна катедра (както съвременният постулат твърди без да може да обоснове), а просто в сан на архиерей е бил въздигат конкретен духовник за да може именно той да оглави съществуващата от по-преди Търновска катедра като продължителка на Патриаршията на Св. цар Петър I. Както е видно от запазеното сведение за последвалото убийство на видинския епископ³⁹, същият – ако не и тримата участвали епископи – не е подозирал, че обичайният акт по въздигане в сан щял незабавно да бъде последван от установяване на седалището на функциониращата (в сянка) реална наследница на преславската Патриаршия от Тракия или от нейде из Паристрион в Търново, с което отново да се легитимира като държавната Българска църква. Тримата епископи едва пост фактум осъзнали, че проправили пътя за легитимното обновяване на Българската църква в историческия ѝ ранг на патриаршия – ранг, който оставало само да бъде препотвърден от някой от апостолическите престоли, както свидетелства последвалият упорит стремеж на българските царе към това.

За функциониралия и добре изграден от по-рано диоцез на Българската църква, който в готов вид преминал в разпореждане на новото ѝ седалище в Търново през/след 1185 г., свидетелство дава списъкът на епископите в България изготвен от апостолическата канцелария в Рим наскоро след сключването на унията през 1204 г.:

В България:

936. Архиепископът на Търново, който е примас.

937. Архиепископът на Велбъжд.

938. Архиепископът на Преслав.

939. Епископът на Скопие.

940. Епископът на Призрен.

941. [Епископът] на Видин.

942. [Епископът] на Ловеч.

943. [Епископът] на Браничево.⁴⁰

³⁹ Вж. бел. 34 тук горе и цитатът, към който тя се отнася.

⁴⁰ Списъци на Българския църковен диоцез в папската канцелария, в ЛИБИ, т. IV, 1981, с. 9.

С изключение на Ловешката (от някои интерпретирана като Ломската) епископия всички останали присъстват и в преписката между папа Инокентий III и българската корона. Това обаче не е пълният списък на епископиите в диоцеза на Търновската катедра, което показва, че липсващите в папския списък епископии не са признали сключената уния с Римската църква⁴¹ – точно, както по-рано не били признали домината ни на Охридския архиепископ, ни на Константинополския патриарх.

Показателна е съпоставката между списъка на българските епископии приели унията с Рим и списъка на българските епископии заварени два века по-рано от император Василий II и запазени с тук горе разгледаните три негови грамоти като непроменен диоцез на „Архиепископията на България“ (Таблица 1). Установява се, че:

- Търновската епископия не е била ни заварвана, ни потвърждавана от императора за спадаща към Охридския диоцез, съответно към ромейската тема България!
- Преславската катедра не е била ни заварвана, нито пък някога потвърждавана от ромейския император за част от диоцеза на Охридската архиепископия. След установяване седалището на главата на Българската църква в Търново, тя, бидейки ключов център в българските църковни дела, е преминала в ранг на архиепископия, а още в началото на XIII век вече я откриваме като митрополия⁴².
- епископията на Велбъжд е изоставила Охридската архиепископия, преминала е към Търновската катедра на Българската църква и е станала архиепископия преди 1204 г.
- епископията на Скопие е отхвърлила върховенството на Охридската архиепископия и още преди 1204 г. е преминала към Търновската катедра на Българската църква.
- епископиите на Призрен, на Видин, на Ловеч и на Браничево не са били нито заварвани, нито пък някога причислявани от ромейския император към диоцеза на Охридската архиепископия – при все, че са съществували! Към 1204 г. те (все така) са били под юрисдикцията на Българската църква, сега с главна катедра в Търново.

Съпоставката подкрепя тук горе изказаната теза за българска православна катедра („в сянка“ или не) със седалище нейде в Тракия или в Паристрион, която е била възприемана и е функционирала през пе-

⁴¹ Списъци на Българския църковен диоцез в папската канцелария, в ЛИБИ, т. IV, с. 10, бел. №1 и с. 10, бел. №2.

⁴² „смирен митрополит на великата църква на Преслав Сава“, Писмо на българските архиепископи и епископи до папа Инокентий III, в ЛИБИ, т. III, с. 337. Подчертаванията са мои.

риода на ромейска власт като действителната продължителка на Българската патриаршия от 927 г. Съпоставката също така доказва и изказаното тук горе становище, че грамотите на император Василий II се отнасят за ромейската тема България, а не за всички епископии на Първото българско царство.

В диоцеза на Търновската архиепископия очевидно още през 1185 г. вече са влизали всички български епископии от ромейските теми Тракия и Паристрион, защото през следващите години към него се присъединявали само епископства от западните и югозападните български земи, които дотогава били към Охридската архиепископия.

Едновременно съ разширението на българското царство растъла и Търновската архиепископия за сметка на Охридската архиепископия и Цариградската патриаршия. Въ промежутъка от 1185 – 1204 год. ... тя отнела отъ Охридската архиепископия слѣднитѣ епархии: 1) Видинска, 2) Срѣдечка, 3) Велбуждска, 4) Нишка, 5) Браничевска, 6) Българска, 7) Призрѣнска и 8) Скопска.⁴³ При цар Калоян пък още няколко епархии в югозападните земи влезли в състава на българската държава.⁴⁴

Счита се, че Константинопол и Охрид се отнасяли толерантно към Търновската катедра, тъй като на Балканите съвпадането на църковния диоцез с държавните граници било обичайна практика⁴⁵ (или обичайно право, според съвременната правна терминология). Поради това и за българската корона

е характерно царуващото на Изток в средните векове схващане, че едно царство е само тогава суверенно, когато е съпроводено с патриаршеска власт...⁴⁶

Противоречията, доколкото ги е имало, са били главно заради разширяващия се диоцез на Търновска архиепископия за сметка на Константинополската патриаршия и на Охридската архиепископия⁴⁷ – в пресечните точки на териториалните им интереси.

При тогавашните възприятия – български и ромейски – че „царство без патриарх не бива“⁴⁸, заложената от създаването на Второто българ-

⁴³ **Снегаров, И.** История на Охридската архиепископия, с. 90.

⁴⁴ **Петрова, Г.** Църква и църковно право в средновековна България, с. 223.

⁴⁵ **Цацов, Б.** Летопис на българската православна църква, с. 57.

⁴⁶ **Ников, П.** Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения, София, 2008, с. 42.

⁴⁷ **Цацов, Б.** Летопис на българската православна църква, с. 57.

⁴⁸ Думи на ромейския император Алексий III Ангел (1195 – 1203) и на константинополския патриарх Йоан X Каматер (1199 – 1206) до цар Калоян, предадени в негово писмо до папата от юни 1203 г. (Писмо на цар Калоян до папа Инокентий III, в ЛИБИ, т. III, с. 319, с. 319, бел. №6, с. 319, бел. №7).

ско царство цел за формално препотвърждаване на никога неотнеманото, но дълго потъпкваното от ромеите патриаршеско достойнство на Българската църква е изглеждала скоро постижима.

5. Апостолическо признание за Българската църква и за царската власт

Гарант за светската корона на българските царе била самостоятелната Българска църква, която чрез ръката на архиепископ Василий коронова цар Петър IV правейки го самодържец, по силата на който акт бе възстановена българската държавност. Поради тази причина, както и в духа на обичайния за нашите земи по онова време т.нар. източен „цезаропапизъм“⁴⁹, стремежът на цар Калоян възможно най-бърже след възстановяването на Българското царство да защити самостоятелността на своята църква посредством апостолическо препотвърждаване на патриаршеския ѝ статут се явявал естествен следващ етап в започнатия процес. Иначе казано: Залог за самостоятелната светска власт в Търновград станало от първите дни на съществуването ѝ международното признание на позициите на главата на българския църковен престол.

След преекспонирания в Голяма схизма инцидент от 1054 г. Римската църква имала траен интерес да разшири диоцеза си към и в земите на константинополския патриарх. За постигането на тази цел ѝ били нужни българите, защото именно техните земи (Загоре⁵⁰) стигали до пред самите порти на Константинопол, а привличането им към Рим би разпростряло диоцеза на Римската църква точно до пред прозореца на нейния опонент – константинополския патриарх. Вероятно именно тези ѝ интереси стоят зад внушенията в българската апокрифна книжнина, че Св. Михаил трябвало да отиде до Рим за короната си, съответно че Рим щял да му даде българската корона. След отцепването на българския север от Византия през 1185 г., моментът станал още по-подходящ. И папа Иннокентий III побързал да насърчи цар Калоян, пишейки му в 1202 г.:

Защото за теб е от полза ... ти да бъдеш римлянин както по род, така и по подражание, а народът на твоята земя, който твърди, че е произлязъл от римска кръв, да следва наредбите на римската църква...⁵¹

Търново и Рим припознали взаимните си интереси. И се наченала сложна дипломатия помежду им. Кой първи е подел, обаче, тази дипломатия е въпрос спорен – макар и в българската наука да се подхожда необосновано едностранчиво, като се внушава без доказателства, че

⁴⁹ **Цацов, Б.** Летопис на българската православна църква, с. 57.

⁵⁰ За обозначаването на тогавашните български земи с наименованието Загоре вж. ЛИБИ, т. III, с. 314, бел. №4.

⁵¹ Папа Иннокентий III отговаря на писмото на цар Калоян, в ЛИБИ, т. III, с. 313 – 314.

българите са се молили на папата, за който те едва ли не никак не представявали приоритет, та затова той се бавел и чудел.

В свое писмо до папата Търновският архиепископ Василий акцентирал синхронно с царя си върху произхода на българския народ от старата Римска империя, който произход директно легитимирал претенциите на светската власт в Търново за корона и царско достойнство потвърдени (най-напред и) за пореден път⁵² от Римската църква, първата по достойнство измежду равните ней източни патриаршии. А от тази законна претенция саморазбиращо произтичало и препотвърждаването на съответстващото на царската корона най-високо църковно достойнство, това на патриаршия. Василий писал:

... всички ние... ви молим като добър баща нашият господар император да получи това, което иска от вас, защото той е достоен да го получи, тъй като и сам той, и цялото му царство като наследници, произтичащи от римска кръв, имат добро чувство на преданост спрямо Римската църква...⁵³

Константинопол, както обикновено, и тоз път бил в течение с българските ходове. Василевс Алексей III Ангел и патриарх Йоан Каматир⁵⁴ счели, че да зачетат българското патриаршеско достойнство било по-малкото неудобство от опасността схизматичната от тяхна гледна точка Римска църква чрез Българското царство да разпростира диоцеза си до пред самите им порти. И те проводили пратеници в Търново предлагайки на цар Калоян: „Ела при нас, ще те коронясаме за цар и ще ти поставим патриарх“⁵⁵.

Българският цар от самото начало на преговорите си с Рим ясно заявил своите цел и претенции към папския престол, които после поддържал без промяна. В писмото от май/юни 1203 г., в което информирал папата за ромейското предложение, българският цар за пореден път повторил и исканията си към Римската църква, а те били все същите:

⁵² „... А нашето царство иска от апостолическия престол... На първо място ние като любим син искаме от нашата майка, Римската църква, царска корона и достойнство според както са ги имали нашите стари императори...“ (Цар Калоян отговаря на писмото на папа Инокентий III, в ЛИБИ, т. III, с. 310). За изказаното предположение, че още царете на Първото българско царство са получили корона от Римската църква вж. ЛИБИ, т. III, с. 310, бел. №3.

⁵³ Писмо на Василий, архиепископ на Загора, до папа Инокентий III, в ЛИБИ, т. III, с. 314.

⁵⁴ Другаде Коматир или Каматер.

⁵⁵ Писмо на цар Калоян до папа Инокентий III, в ЛИБИ, т. III, с. 319. **Цацов, Б.** Летопис на българската православна църква, с. 57.

*И аз моля чрез молитвите на блажения апостол Петър и чрез светите твои молитви да изпроводиш кардинали, на които твоя светост да поръча да ме коронясат за цар и в моята земя да поставят патриарх...*⁵⁶

Преповтаряйки титлата „патриарх“, царят припомнил, че искането му е за такъв и за нищо по-долу: и именно за патриаршеско достойнство било отправеното му от Константинопол предложение. Тъй че, папата трябвало най-сетне да вземе решение.

Напомнянето било нужно, защото докато в римокатолическия диоцез раздаваният от папата титул „примас“ бил представян за равен на „патриарх“, то в православния свят „примас“ се равнявал на „екзарх“. А не за екзарх било българското искане.

Видно от папската реакция, ромейското предложение към Търново трябва да е обезпокоило Римската църква и да ѝ е подействало доста мотивиращо. Защото папата станал отстъпчив и доста бързо след това взел решението си по българските искания.

Взаимните интереси водят до договорености: С писмо от 25. февруари 1204 г.⁵⁷ папата – действайки според източния „цезаропапизъм“ и утвърдената на Балканите традиция за припокриване на държавната и църковната територии – потвърдил, както българското царско достойнство, така и председателя на Търновската катедра за глава – за примас – на Българската църква във всички земи на българи и власи влизаци в Българското царство. Папата изрично обявил правото на българския примас да коронува българските царе. А с това, както възстановяването на българската държавност чрез извършената от търновския архиепископ 19 години по-рано коронация на цар Петър IV, така и самата правоспособност на главния български архиерей за царски коронации били изрично затвърдени. Ни българската държавност, ни българската самостоятелност в църковните дела подлежали оттук насетне на оспорване от когото и да било.

*... желяйки да се грижим ... за народите на българи и власи, ... ние те поставяме за цар над тях и... ти предоставяме пълна свобода да сечеш в царството си държавна монета отбелязана с твоя образ. Също и на ... търновския архиепископ, предоставяме привилегиума на прѣматство върху всички земи, над които заповядваш. Той и неговите наследници да коронясват с властта на апостолическия престол твоите бъдещи наследници... и да имат в твоята земя прѣматско достойнство и да им бъдат подчинени поставените митрополити, както в областта на България, така и на Влахия...*⁵⁸

⁵⁶ Писмо на цар Калоян до папа Инокентий III, в ЛИБИ, т. III, с. 319 – 320, с. 320, бел. №1.

⁵⁷ За датата вж. ЛИБИ, т. III, с. 327, бел. №3.

⁵⁸ Папа Инокентий III коронясва Калоян за цар на българите и власите, а на търновския архиепископ дава прѣматство, в ЛИБИ, т. III, с. 326.

Папата издал и привилегиум, с който облякъл обявеното в писмото свое решение в изискуемата нормативна форма. В привилегиума той потвърдил Търновската катедра за седалище на Българската църква изтъквайки, че примас в традицията на Римската църква е сан (почти изцяло) равен, съответно равнозначен на патриарх в източните църкви. Привилегиумът обявил Търновското примаско достойнство не за обвързано с личността на получилия го архиепископ Василий, а за приемствено по същността си. С това де факто патриаршеският статут на Българската църква бил препотвърден от един от петте първенстващи апостолически престола – от Римската църква:

На [Василий,] търновския архиепископ, прѣмат на българите и власите, и на неговите приемници, които ще го заместят канонически и които ще го наследят...

... Ние поставихме прескъпия ни в Христа наш син Калоян, досега господар на същите, за цар над тях... И теб те поставяме за прѣмат в царството на българите и власите и ти предоставяме с настоящия привилегиум прѣматската власт над търновската църква, като постановяваме ти и твоите приемници, ..., да се издигате с прѣматството над останалите митрополити на България и Влахия. ... Ние искаме твое братство да знае, че у нас тези две думи – прѣмат и патриарх, макар имената им да са различни, значат почти напълно едно и също, понеже прѣматите и патриарсите по сан са едно и също⁵⁹.

Потвърдената търновската Църква повече не можела да бъде атакувана. При все това обаче папата ѝ отреждал не пълната патриаршеска самостоятелност в църковните ѝ дела, а само една относителна самостоятелност под неговото собствено върховенство.

Неразрешено останало именно разминаването в практиките на източните църкви и западната катедра, на което била заложила всяка една от договарящите се страни: От една страна, папата целял сам да стане върховен духовен глава в българските земи, в унисон с автократичните идеи и центризките стремления на римокатолическия престол, като за целта обявил главата на Българската църква за подчинен нему главен епископ измежду останалите епископи в българските предели, убеждавайки, че това първенство с титула „примас“ било всъщност равнозначно на патриарх. От друга страна била българската държава със своята църковна дипломатия, която заложила на същото разминаване, обръщайки го в своя полза: щом примас било равнозначно на патриарх, то значи папата е признал патриаршески, т.е. автокефален статут на Българската църква.

⁵⁹ Папа Инокентий III поставя търновския архиепископ за прѣмат на цяла България и Влахия, като му изпраща следния привилегиум, в ЛИБИ, т. III, с. 327.

Този гъвкав подход имал ефект: в пасаж на Gesta Inocentii III папae председателят на Търновската църква е наречен именно „Български патриарх“. Така Второто българско царство и неговата Църква постигнали своята цел – без при това да променят нещо в литургичната и богослужебната си практика⁶⁰.

6. Духът на времето в преломния начален XIII век и българските църковни дела

Що касае няколкото разменени писма между българския цар и папата за една бъдеща, евентуална, униатска църква в България, то до такава никога не се стигнало. Защото само месец и половина след привилегиума се случил обрат, в резултат на който взаимните досега интереси скоро взели да се раздалечават. А този обрат бил предизвикан от рицарите от Четвъртия кръстоносен поход, чиито ламтеж⁶¹ за богатства провалил онова, що дипломатията на Римската църква два века методично подготвяла и което тъкмо в онзи момент тя била най-сетне на прага да постигне: включване на Балканите в своя изключителен диоцез посредством привличането на България.

Ромейската столица и църквите ѝ, а след тях и почти цяла Тракия с църквите и манастирите си, понесли по време на привидно⁶² органи-

⁶⁰ **Цацов, Б.** Летопис на българската православна църква, с. 59.

⁶¹ През предходните 120-ина години зачестили враждебните набези, съотв. преминаванията под някакъв на вид благовиден предлог на оглавяваното от рицарите си западно беднячество през богата Тракия с разкошния Свети-Константинов град в югоизточния ѝ край (вж. бел. 17). В резултат, и Тракия била постоянно разорявана от тях, и познанието им за нея твърде нараснало. Те чакали само удобен повод (вж. бел. 66). Данни, че гледали на Константинопол като на най-голямата плячка в света, дават самите рицари: „Маркиз Бонифас дьо Монфера язди по крайбрежието право към Букелон... За съкровището, което бе в този дворец, не трябва дори да се говори, защото там имаше толкова, че нямаше нито край, нито мярка... Всеки си взе дворец, който му хареса, а там имаше много такива... тези, които бяха в бедност, сега бяха в богатство и лукс...“ (**Вилардуен, Ж.** Завладяването на Константинопол, прев. Ив. Божилов, София, 1985, с. 85 – 86. Подчертаванията са мои).

⁶² Християнството като една само привидна цел и пребогатата плячка в Константинопол и околната му Тракия като реалната цел са документирани в следния разказ на самите рицари: „...султанът на Коня чул за всичко, което французите бяха направили. Той дойде ... Каза им: „... Бих искал да ви помоля... Имам брат, ..., който ми отне с предателство земята...Ако искате да ми помогнете ..., ще ви дам много от собствеността си и ще стана християнин, заедно с всички свои.“ И бароните ... отговориха на султана, че не могат по никакъв начин да извършат това, за което той ги молеше, тъй като ... ще бъде много опасно да оставят толкова голямо нещо като Константинопол...“ (**Дьо Клари, Р.** Завладяването на Константинопол, 1204 година, прев. Н. Марков, София, 2007, с. 91 – 93. Подчертаванията са мои). Според разказа, турският султан предложил освен да ги възнагради материално за помощта им, той заедно с целия си народ да изостави исляма и всички до един да се покръстят. А кръстоносците му отказали християнство с мотива, че

зирания за защита на християнството Четвъртия кръстоносен поход и през последвалата го 57-годишна франкократия⁶³ на Балканите толкова жесток удар⁶⁴ от западните католици, че никога⁶⁵ повече не се възстановили напълно. Както за подбудите⁶⁶ си за удара в сърцето на право-

материалното богатство в земята му било по-малко от огромното благополучие в „толкова голямо нещо като Константинопол“, което чак им се виждало „опасно“ да изпуснат от поглед. И дошлият да се покръсти султан си останал непокръстен, „силно огорчен и си тръгна“ (**Дьо Клари, Р.** Завладяването на Константинопол, 1204 година, с. 93).

⁶³ Наричана Латинска „империя“, макар и да била узурпация на чужди земи в ограничена територия: Латинците – франки и венецианци – били само мъже: ни в Константинопол, ни в узурпираните ромейски и български земи (= Тракия) те не заселили свое компактно население – жени, деца, старци. Те никъде нищо не построили, а вместо това рушили без мяра. Латинците не издали ни един закон с грижа за земите под властта си. Според Никита Хониат, те изгонили дошлите да им покажат лоялност тракийски благородници. Както е типично при узурпация, латинците нищо полезно не докарали от запад, но от Тракия и Константинопол те без спир изнасяли на запад всякакви богатства, съсипвайки ромейско-българския свят и икономиката му... Оттук, по-точното наименование на присъствието им на Балканите е узурпация, или просто Франкократия, както още тогава местните хора го обозначили.

⁶⁴ Рицарите разказват, че те сами „запалиха града“ и гледали „тези високи църкви и тези богати дворци да рухват и да се рушат“ (**Вилардуен, Ж.** Завладяването на Константинопол, с. 76. Подчертаванията са мои). Просто гледали църкви да горят! И никой от тях дори не опитал да потуши огъня поне в една черква – а като **кръстоносци** носели точно Христовия кръст на гърдите си! През последвалите 57 години тяхна франкократия (= чуждо самоуправство), когато владеели – т.е. вилнеели из – Константинопол и Тракия, те не се посвенили да посягат на всякаква църковна утвар от фина изработка или от ценен материал, както и на безчет свети мощи и реликви свидно пазени и почитани дотогава в местните християнски храмове: всичко, що можело да се изтъргува те грабели, товарели на корабите си и отнасяли на запад, където наченали безчестна търговия. Мотивирани от лесната печалба, те се връщали пак да плякосват, поругават и накрая опожаряват де що видели като църкви и манастири. А пребогато устроени такива имало много и в Константинопол, и в тракийския му хинтерланд. Така, вместо да воюват за християнството, западните рицари воювали срещу християнството. Макар и като **кръстоносци** да трябвало най-вече християнските храмове да бранят! Свещениците и монасите пък споделяли съдбата на миряните си – били убивани или просто оставяни да изгорят в пожарите запалвани от западните рицари: „Така огънят **плъзна** над пристанището, нахлувайки в **най-гъстата част на града** и до морето от другата страна, до самата църква Света София; и той продължи осем дни ... За вредите, за парите и за богатствата, които бяха погубени там, никой не би могъл да ви направи сметка, нито за мъжете и жените, и децата, от които имаше много изгорели.“ (**Вилардуен, Ж.** Завладяването на Константинопол, с. 76. Подчертаванията са мои. Думата „плъзна“ е удебелена за да укаже, че съм подобрила в цитата българския превод „обхвана [квартала]“.)

⁶⁵ Оназ разруха е видима и днес в Тракия: край гр. Перушица стърчат руините на т.нар. Червена църква – оплякосана и съсипана от рицарите, според представителите на Исторически музей – Перушица събиращи входната такса. Друг пример е археологически разкопаната, но исторически непроучената Коматевска базилика – втората по големина в района на Филипопол след Епископската му базилика.

⁶⁶ Лично участвалите в Четвъртия кръстоносен поход рицари многократно посочват претекста, що си изобрели за удар по Константинопол: за да не отиват в Светите зе-

славната империя на василевсите, така и за конкретните си действия⁶⁷ съобщават самите рицари лично участвали в съсипването⁶⁸ на Константинопол и на богата Тракия.

Така, през 1204 г. на Балканите внезапно се появили две сили счигани (поне де юре) за подведомствени на Римската църква – Второто българско царство и започналата само седмица преди Великден същата година със завладяването на Константинопол франкократия (или Латинска „империя“⁶⁹, както кръстоносците самохвално се наричали). Папският престол не въдворил мир помежду им, а толерираните не били българите. Затова не е изненадващо, че на свой ред цар Калоян не просто нанесъл съкрушителни военни удари на новия си съсед (измежду най-болезнените за западните пришълци от които било поражението им при Одрин), но и не освободил пленения им главатар Балдуин I – въпреки исканията и настояванията на папата за това.

Римската църква не накарала латинците-католици да се отнасят почитателно и с уважение към достойнството на българската корона, което току-що била припознала. Нито пък ги възпряла да тормозят населението (било то българско или ромейско, т.е. все православно) из пограничните български територии, в които кръстоносците безогледно нахлували. Не е учудващо, че този дух на времето в началните години на синонимната на повсеместна разруха на Балканите франкократия се превърнал в благодатна почва за още един удар по православието: за-

мит, те привикали твърде младия и незрял син на детронирания от брат си ромейски император Исак Ангел (**Дьо Клари, Р.** Завладяването на Константинопол, 1204 година, с. 63, с. 65, с. 75) за да им е повод за ненадейната им поява в този „толкова дълъг и толкова широк“ (**Дьо Клари, Р.** Завладяването на Константинопол, 1204 година, с. 75) град, заблуждавайки с окичения си като за празник флот за истинската си цел нищо неподозиращите жители, които и не разбрали, че е дошъл враг, от чиято ръка много от тях скоро щели да погинат.

⁶⁷ **Вилардуен, Ж.** Завладяването на Константинопол, *passim*. **Дьо Клари, Р.** Завладяването на Константинопол, 1204 година, *passim*.

⁶⁸ Изумлението на западните рицари, че само в Константинопол „изгоряха повече къщи, отколкото има в трите най-големи града на кралство Франция“ (**Вилардуен, Ж.** Завладяването на Константинопол, с. 85) – при това взети заедно, отразява огромната разлика между тогавашния изток и запад: онова, що считали на запад за „градове“, на изток (в Тракия) съответствало на една селска паланка, тъй като ни по размер, ни по благоустройство достигало даже една изгоряла част от един константинополски квартал, и то чак след третото му поред опожаряване. Тези различия обясняват защо на рицарите не им хрумнало нищо по-добро, та „[247] През тази нощ откъм лагера на Бонифас, ..., запалиха огън... И градът започна да гори и да се разпалва буйно; и той горя цялата нощ и на следващия ден до вечерта. И това бе третият пожар, който стана в Константинопол, откакто французите бяха дошли...“ (**Вилардуен, Ж.** Завладяването на Константинопол, с. 85. Подчертаванията са мои).

⁶⁹ Вж. бел. 63.

щото точно тогава „като някакъв зъл трънак изникна триж проклетата и богомерзка богомилска ерес, която започна тогава прескверният поп Богомил“⁷⁰ – осъдена „през 6718 година“⁷¹ от Сътворението⁷² на нарочен православен събор свикан от тогава седящия на българския трон цар Борил.

Духът на времето си казал съдбовната дума действайки като коректив: В момента, в който православно Българско царство и Църквата му понечили да погледнат на запад към папата и католицизма, в този същия момент и Българското царство и Черквата му били заставени да бранят православно население от нахлулите в земите му католици, т.е. да защитават православието от католицизма. А посегателствата били не само над материалните устои – над църквите и манастирите безогледно съсипвани от западните католици. На унищожение били подложени и самите духовни устои на балканското православие: духовниците му били избивани от рицарите-католици, а вярата народна атакувана с опити за подкопаването ѝ посредством намерилите се точно тогава податливи на неортодоксални внушения шепа местни хорица, които тръгнали след въпросния, жестоко анатемосан на Събора от 1210 г. поп Богомил да сеят ерес, с която да мътят умовете и с това да сложат из отвътре на колене Българското царство.

Но докато цар Калоян (1197 – 1207) воювал с меч срещу западните рицари, с което териториално ограничил разрухата, която те сеели навред, то наследилите го на трона цар Борил (1207 – 1218) и цар Йоан Асен II (1218 – 1241) подели борба духовна: те подпомагали възстановяването и укрепването на православието и на православните църковни средища навред из растящите за сметка на франкократията свои земи, стигайки чак до манастирите на Света Гора Атонска⁷³ – независимо, че формално и Българското царство, и църквата му били подведомствени на католическия Рим.

113. Великият и благочестив цар Асен, син на стария цар Асен, ..., прослави и просвети българското царство повече от всички останали български царе преди него, като създаде манастири и украси много със злато и бисер и скъпоценни камъни всички свети и божествени църкви, и ги дари

⁷⁰ „Синодик на цар Борил“, с. 55 – 105, в Държава и църква през XIII век, ред. Е. Димитров, с. 79.

⁷¹ „Синодик на цар Борил“, с. 55 – 105, в Държава и църква през XIII век, ред. Е. Димитров, с. 81.

⁷² 1210 г.

⁷³ Вж. Ватопедската грамота (хрисовул) на цар Йоан Асен II от 30.2.1230 г., в Хроника на духа и мъдростта от Първото и Второто българско царство, съст. Коитин, София, 2019, с. 71 – 73.

*с много дарове, и им обяви пълна свобода. А всички свещенически чиновци – архиепископи, епископи и дякони почети с големи почитности...*⁷⁴

И отношенията между България и Рим поохладнели. А не след дълго, наред с 57-годишната франкократия в Константинопол, те и реално замрели с препотвърдението на патриаршеското достойнство на православната Българска църква от останалите четири първенства апостолически престола оглавявани от източните патриарси.

7. Месец март 1235 г. – „второ“ или „препотвърдено“ патриаршеско достойнство?

След като научил за подмолния избор през 1231 г. на Жан дьо Бриен за регент на малолетния Балдуин II на негово място, цар Йоан Асен II възобновил добрите си отношения с Никейската държава – най-прекия продължител на Византия. Сключен бил военнополитически съюз и годеж на царските деца Елена и Теодор II Ласкарис⁷⁵.

По същото време примас Василий I се замонашил в Света Гора Атонска – днес интерпретирано като фактическо скъсване на унията с Рим⁷⁶. Титлата примас обаче никога не била отменена⁷⁷. И тъй, престолът на Търновската катедра се овакантил.

С бъдещия си сват, никейския самодържец Йоан III Дука Ватаци (1222 – 1254⁷⁸), цар Йоан Асен II обсъдил патриаршеското достойнство на Българската църква след преместване на седалището ѝ в новия престолен Търновград. И Йоан III Дука Ватаци разпратил писмо до четиримата първенства патриарси, а именно до

- Атанасий, всеосвещения патриарх на Йерусалим и на цяла Палестина, на светата Сионска църква на страстите Христови и на възкресението Му, майка на всички църкви;
- Симеон, всеосвещения патриарх на божия град Антиохия и на цяла Сирия;
- Николай, всеосвещения патриарх на Александрия и на цял Египет;

и „с голямата помощ на великия христоролюбив цар Йоан Асен“ също и до

⁷⁴ „Синодик на цар Борил“, в Държава и църква през XIII век, ред. Е. Димитров, с. 81.

⁷⁵ **Цацов, Б.** Летопис на българската православна църква, с. 61, с. 63.

⁷⁶ **Гюзелев, В.** Съчинения в 5 тома, Том 4, Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII – XIV век, с. 36.

⁷⁷ С това, че не е била отменена, тя – реално погледнато – действа и до днес. Оттук, българското патриаршеско достойнство е двойно потвърдено: и в традицията на православието, и според католицизма, като доминантен си остава православният патриаршески сан, който е и по-висшият.

⁷⁸ За годините вж. „Синодик на цар Борил“, в Държава и църква през XIII век, ред. Е. Димитров, с. 103, бел. №54.

➤ Герман, преосвещения вселенски патриарх⁷⁹,

в което свое писмо Йоан III Дука Ватаци отправил към тях обща молба гласяща⁸⁰:

Самодържавное цѣство наше²⁾
 мола ѿ бѣда ѿчѣство ваше.
 да висте непразно сътворили
 нашего прошенїа къ вамъ. иж³⁾
 рѣкописанїе ваше побоживше,
 ѿ послали⁴⁾ моемоу цѣствоу.⁵⁾ на ѿ
 сѣненїе по ѿвщромоу намъ ѿ ва
 шемоу съвѣщанїюу. ѣже наре
 ци⁶⁾ ѿ даровати равнаго вамъ⁷⁾ сте
 пене патриаршескаго трѣнова
 града цѣкви. възнесенїа хѣа,
 мѣре цѣквалъ блѣгарскаго ца
 рства.

която, предадена на осъвременен български език⁸¹ звучи така:

Самодържавното царство наше моли и иска от Отчество Ваше (= Ваши преосвещенства) да сме ненапрочно сътворили (= отправили) нашата молба към Вас, и Вие написано с ръката Ваша да положите, и изпратите на моето царство, на общението по общото нам и с Вашето съвешание, та да назова (назовете) и дарувам (дарувате) на равната Вам (или: на равната нам) степен на патриаршеската църква на Търново

⁸⁰ **Попруженко, М. Г.** Български старини, книга VIII, Синодикъ царя Борила, София, 1928, с. 85 (л.30а), с. 85, бел. №6, с. 85, бел. №7 (подчертаванията са мои). Фонетично звучаща приблизително така: „Самодържавное царство наше моля и бееда отчество Ваше. да бисте непразно сътворили нашего прошения въ Вам. ио(н) ро(н)кописание Ваше положивше. И послали моем(о)у царств(о)у. на то сценіе по ообщом(о)у намъ и вашем(о)у съвещани(о)у. еже нареци (в други преписи: ИЖЕ РЕЩИ) и даровати равнаго Вамъ (в други преписи: НАМЪ) степене патриаршескаго Тръново града цркви, Възнесенія Христова, матре црквам Българскаго царства.“

⁸¹ За гладко звучащ на съвременен език, но не съвсем точен превод вж. „Синодик на цар Борил“, в Държава и църква през XIII век, ред. Е. Димитров, с. 82: „Нашето самодържавно царство моли и настоява пред Ваше Отчество да не оставите неизпълнено нашето прошение към Вас, ами да дадете Вашия отговор собственоръчно и да го изпратите до Царство ми, за да бъде осветен според общото ни, наше и Ваше, решение да се огласи и да се дари равна на Вашата патриаршеска степен на църквата на град Търново „Възнесение Христово“, майка на църквите в българското царство“.

града, на „Възнесение Христово“, на майката на църквите на Българското царство.⁸²

Възловите въпроси са два: Какво точно означава оригиналният текст от XIII век? И: Какво всъщност иска никейският самодържец от патриарсите по желание на своя сват, българския цар? – Да се въздигне в ранг на патриаршия поместната Българска църква, както е според наложения постулат в българската наука? Или по-скоро само да се обяви, да се признае за равен на главните храмове на източните патриаршии конкретен църковен храм в новия престолен град Търново, понеже е станал патриаршеска църква и храм-майка на всички останали църкви в Българското царство, т.е. ново седалище на никога непреставалата да функционира Българска патриаршия от 927 г.? Или – според алтернативния текст в други преписи – да се оповести, че патриаршеският храм в Търново е равен в йерархията на онзи на Никейското царство, което равенство е трябвало да бъде потвърдено заради току-що изоставената уния с Рим, чиято традиция не отговаряла на наложената йерархия в православния изток (както се видя тук горе)?

От така запазения текст на обръщението на никейската корона лично към главите на четирите първенства патриаршии не може да се даде категоричен отговор на тези въпроси, тъй като писмото може да се тълкува в подкрепа или против всяко едно от възможните тълкувания на съдържанието му.

В българската наука – без (задоволителна и достатъчна) обосновка – е наложено схващането, че с писмото се искало Българската църква да бъдела въздигната в ранга на патриаршия – за втори пореден път! Правилността на този пореден, неподкрепен от доказателства, научен постулат изглежда обаче твърде неубедителна, когато се чете извора в оригинал, а не негови повече или по-малко произволни осъвременявания.

Никъде в текста на писмото не се твърди, а дори и не се загатва липсата на патриаршеско достойнство на държавната Българска църква. В писмото не се обяснява защо поместна църква е трябвало да се въздигне в патриаршеско достойнство. Не се посочва какво би оправдало подобна претенция за най-висшето църковно достойнство – та да е видно, защо тя трябвало да се удовлетвори като се убедят патриарсите в правилността на подобно въздигане. В искането на Йоан III Дука Ватаци към патриарсите не се споменава и нищо за загуба на предишното патриаршеско достойнство на Българската църква, което вече ѝ е било дарено през 927 г. А ако не всичко от изброеното, то поне някои от маркираните тук възлови въпроси щеше да са изложени и обяснени в писмото на ни-

⁸² Мой превод. За точността на превода на думите БЪДА и НАРЕШИ вж. в БАН, Старобългарски речник, том I, А – N, София, 1999, с. 131, с. 918.

кейската корона, стига искането ѝ действително да е било за въздигане в патриаршеско достойнство на православната Българска църква.

Патриаршеско достойнство не се е дарувало само, защото някой цар го е поискал. Царе много, желаниа още повече. Не на всички тях патриарсите са отговаряли. Тогава, защо и как така четиримата патриарси са се съгласили веднага и без условности?

Църковният канон и право са определяли условия и предпоставки. И след като в писмото-искане на никейския самодържец не се споменава нищо за изпълнени условия и предпоставки по претенция за въздигане на поместна църква в патриаршеско достойнство, то това е доказателство, че в писмото не се е касало за подобно искане, а за нещо друго. Противната гледна точка трябва – а не може – да обясни защо липсва обосновка на искане за въздигане в патриаршеско достойнство, ако се е касало за това?

Важна е и употребената от Йоан III Дука Ватаци терминология в писмото му. Той иска от четиримата патриарси да му дадат лично написан отговор – т.е. касае се за въпрос, който е бил от компетенцията лично на патриарсите, а не за процедура съгласно канона на православието и подлежаща на уреждане по „процесуалния“ (ако използваме днешния правен термин) ред на канцеларията на всяка една от четирите патриархии.

Процесът по одобрение за въздигане на нова църква в патриаршеско достойнство обаче е представлявал по същността си значима и отнемаща време процедура, т.е. той не е можел да се уреди бързо и то само посредством едноличното решение на главата на дадена патриаршия, нито пък резултатът от него е можел да бъде обявен единствено чрез обикновено писмо-отговор от съответния патриарх, дори и той да го е подписал собственоръчно. Щяло е да бъде необходимо издаването на формален акт – официален документ носещ изискуемите по тогавашния църковно-правен ред реквизити (както е бил случаят с издадения официален акт за патриаршеския сан на Йоаким). И този официален документ е трябвало да произхожда от името на всяка от четирите патриархии, трябвало е да бъде оформен по съответния за нейната канцелария начин, отразяващ решението взето от синода ѝ, едва след което документът е можел да бъде подпечатан по предвидения начин и чак накрая подписан и от съответния патриарх. Никъде в писмото на Йоан III Дука Ватаци и дума не става за искане на подобен „тежък“, официален документ, с който всяка от четирите патриархии – а не само техните патриарси – да обяви, че се произнася в полза на даруването на ново патриаршеско достойнство на нова църква. Просто не става въпрос за това.

Йоан III Дука Ватаци сам посочва какъв е бил поставеният на патриарсите въпрос, на който той иска те да му дадат собственоръчно напи-

саните си отговори: той пише, че по желание на своя сват, българския цар, той иска съгласието им да „назове“ (или те да назоват), т.е. да оповести, да обяви, както и да „дарува“ (или патриарсите да даруват), т.е. да подари, да даде в дар нещо на равния по степен на патриарсите (според един от преписите) или на равния на Никейския самодържец (според други преписи) конкретно назован, търновски, централен, български, църковен храм „Възнесение Христово“. Това, което се пренебрегва, са употребените в оригинала на извора падежи. От тях изглежда, че става дума за даруване на нещо на патриаршеската църква на Търново, на майката на църквите на Българското царство. Именно тази употреба на падежите (указваща именно вече съществуващото равенство с патриаршиите) изключва възможността да се говори за даруване на патриаршеско достойнство на поместната Българска църква. В допълнение, този извод се подкрепя и от обстоятелството, че се иска нещо – а то е конкретна благословия – за конкретната църковна сграда на храма „Възнесение Христово“ в Търново (църква в смисъла на постройка, на храм), а не за църковната институция на цялата поместна Българска църква (не за Църквата като институция)! Ако се касаеше за православната Българска църква, нямаше да се говори за сградата на църквата „Възнесение Христово“ в Търново. Т.е. изобщо не иде реч за въздигане на цялата държавна Българска църква в патриаршеско достойнство. А се иска отговор единствено на въпроса, дали патриарсите са съгласни да се извърши церемония по обявяване на патриаршеския храм в Търново за равностоен според източно-православната традиция, което е било нужно за целите на общението между равните по ранг патриаршии – между Българската патриаршия след излизането ѝ от лоното на католическата йерархия, и източните Патриаршии. Т.е. да се огласи възвръщането в общение и да се дарува благословия за такова. Или иначе казано, иска се от патриарсите да потвърдят, че ще влизат в общение с равна тям Патриаршия на Българското царство.

Именно желанието за възвръщане на Българската патриаршия в общение с останалите източни Патриаршии след скъсването на Българското царство с унията със схизматичната (от православна гледна точка) Римска църква е изисквало формалното получаване на съгласие от страна на сестринските четири патриаршии, равни по ранг на Българската патриаршия, че ще влезнат в общение с конкретната, доскоро гравитираща към схизматичния Рим, църква „Възнесение Христово“ в град Търново, която е станала междуременно патриаршеско седалище на мястото на някога утвърденото такова в Преслав. А за такова благословия не се е изисквала тровава процедура, нито издаването на официални документи. Стигало е главите на патриаршиите да дадат благоволенieto си посредством свое собствено ръчно написано писмо, имащо смисъла

на декларираната им готовност за общение с Българската патриаршия при преместеното ѝ седалище в Търново и след скъсването ѝ с Рим. Това изглежда е въпросът, по който Йоан III Дука Ватаци моли четиримата патриарси да дадат своя собственооръчно написан отговор.

Въпросът за признаване на конкретен църковен храм за благословено от Бога чрез патриарсите седалище на патриаршия не е еднозначен с въпроса за въздигане на цяла поместна църковна институция в ранг на патриаршия. Точно обратното: Признаването на конкретния църковен храм „Възнесение Христово“ за благословено от Бога чрез благоволенieto на патриарсите седалище на Българската патриаршия, доказва именно никога незагубвания патриаршески статут на православната Българска църква – ранг, който източните патриарси са разглеждали като непокътнат във времето. За разлика от римокатолическата църква, която – преследвайки в условията на Голямата схизма собствените си автократични амбиции и спекулирайки с названията на титлите – вече се била опитала да деградира по принцип патриаршиите посредством приравняването в частност на главата на Българската патриаршия до примас подчинен на собствения ѝ папа: позиция, която никога не била одобрявана от никоя патриаршия и с която Римската църква сама се била изключила от съборното апостолическо общение с останалите, равни ней, църковни катедри на Изток.

Бидейки „великият христоролюбив“ български цар, Йоан Асен II желал благословението на четиримата първенстващи патриарси за освещаването на търновската църква „Възнесение Христово“ като патриаршески храм намиращ се в общение с останалите патриаршии. С това си желание той поискал съдействието на своя бъдещ сват – Йоан III Дука Ватаци, който се отзовавал на молбата му и изрично информирал в писмото си патриарсите, че това е желание на самия български самодържец, а не (само) на държавната му църква. Така чисто църковният въпрос бил облечен в държавност, с което му бил придаден най-висок приоритет, на който източните патриарси не са могли да отговорят с мълчание.

А на така формулираното писмо с молбата на Йоан III Дука Ватаци – подкрепено с успоредното, единозвучно нему искане отправено и от страна на вселенския патриарх Герман – единодушно и без бавене се отзовали и тримата замолени патриарси, понеже те „сметнаха, че това е добро решение, и всеки от тях даде собственооръчния си отговор на изпратеното им от царя“⁸³. Но тъй като с отговор до никейския цар не можел да се спази църковния канон, понеже това бил отговор даден на светско лице, а не на църковна юрисдикция, за да произведе одобре-

⁸³ „Синодик на цар Борил“, в Държава и църква през XIII век, ред. Е. Димитров, с. 82.

нието им действие, тримата източни патриарси написали и на патриарх Герман (1222 – 1240⁸⁴) същото, а именно:

*До вселенския патриарх Герман, ... Получихме изпратеното ни от тебе, и понеже сметнахме, че това решение е добро, предоставяме нашето собствено ръчно съгласие на твоето благоволение. Направи, както сметнахме за добре ние и твоо Отчество, понеже ти имаш властта на по-високия престол.*⁸⁵

А този отговор потвърждава изложеното тук горе, а именно: че се е следвал строг църковен протокол, съгласно който при наличните собствено ръчно написани писма за съгласие на останалите трима патриарси вселенският патриарх Герман – резидиращ тогава в Никея, а не в окупирания от латините Константинопол – вече е можел да присътства към церемонията по благославяне на оповестеното встъпване в общение с търновската черква „Възнесение Христово“ в качеството ѝ на патриаршески храм на Българската църква – при това в отсъствие на представители на останалите патриарси.

Последвала бляскава церемония „при Понтийско море“⁸⁶. На нея от никейска страна присъствали царят Йоан III Дука Ватаци, вселенският патриарх Герман, митрополитите, архиепископите, епископите, монаси, архимандритите и игумените. От българска страна пристигнали: „христолубивият цар Йоан Асен“, митрополитите, архиепископите, епископите, както и „пречестните монаси от Света гора“.⁸⁷

От страна на останалите патриаршии нямало представители⁸⁸ – факт, който също индикира, че е нямало въздигане в патриаршески ранг на поместната Българска църква, тъй като тя никога не била преставала да има този ранг след 927 г. А се извършило само отразеното в кореспонденцията благославяне на възобновеното общение между патриар-

⁸⁴ За годините вж. „Синодик на цар Борил“, в Държава и църква през XIII век, ред. Е. Димитров, с. 103, бел. №53.

⁸⁵ „Синодик на цар Борил“, в Държава и църква през XIII век, ред. Е. Димитров, с. 82.

⁸⁶ „Синодик на цар Борил“, в Държава и църква през XIII век, ред. Е. Димитров, с. 82.

⁸⁷ „Синодик на цар Борил“, в Държава и църква през XIII век, ред. Е. Димитров, с. 82.

⁸⁸ В някои съвременни научни публикации неправилно се твърди обратното, примерно: „в присъствието на представители на всички източни патриаршии...“ (**Гюзелев, В.** Съчинения в 5 тома, Том 4, Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII – XIV век, с. 36. Подчертаването е мое.). В други пък неясно се заявява, че „под издадената тържествен томос полагат подписите си патриарсите на Никея (Константинопол), Йерусалим, Антиохия и Александрия“ (**Цацов, Б.** Летопис на българската православна църква, с. 63. Подчертаването е мое), което ще рече или, че всичките четирима източни патриарси са пристигнали лично на церемонията, или, че въпросният томос е пътешествал между четирите източни патриаршии за да събира личните подписи на техните патриарси. Видно от текста на Бориловия Синодик, нито едното, нито другото е вярно.

шиите, както и ръкополагането на ново лице за български патриарх на овакантия патриаршески трон след замонашаването на примас Василий в Света гора.

Оттук следва, че още се е касало и за формален акт по тържествено въвеждане в длъжността на патриарх на духовник – Йоаким, който акт не е изисквал личното присъствие на останалите патриарси, понеже не се е решавал никакъв основополагащ за православието въпрос. Това пак ще рече, че Българската Патриаршия от 927 г. никога не е прекъсвала дейността си като такава, без значение преместването на седалището на нейния патриарх от Преслав в Търново, което местене не е накърнило патриаршеското достойнство на самата Българската църква, тъй както и местенето на седалището на ромейския, вселенски патриарх от Константинопол в Никея също не било предизвикало заличаване на патриаршеското достойнство на Константинополската църква.

За разлика от благославянето на търновската черква „Възнесение Христово“ като патриаршески храм стоящ в общение с останалите патриаршии, за което не се налагало и не бил издаден формален документ отговарящ на най-висшите правила на църковната администрация и право от онова време, съвсем различно стоял въпросът с ръкополагането на новия български патриарх: за него бил издаден именно такъв документ с нужните реквизити по тогавашния канон.

...провъзгласиха за патриарх преждеосвещения архиепископ Йоаким, мъж благоговееен и свят, просиял с дела и постнически живот. И не само със слово, ами и със собственоръчния подпис на патриарх Герман и подписите на всички източни патриарси скрепиха това, и след това го подпечатаха с печат, дадоха го на благочестивия цар и на току-що освещения патриарх Йоаким като свидетелство, че това е вечно и неотменимо. И затуй вписахме това в този синодик...⁸⁹

От текста се установява, че е имало официална богослужебна част на церемонията („не само със слово“), която е била последвана от формална част по издаването на официален удостоверителен документ оформен по строго определен от тогавашния канон и право начин – включващ скрепяването по определен начин в едно на предварително получените по отделно декларации за съгласието на останалите трима източни патриарси носещи собственоръчните им подписи, след което конволутът от така скрепените в един общ свитък документи е бил подписан и от присъстващия вселенски патриарх, след което така оформения официален документ е бил подпечатан. Така изготвен, този официален документ е бил предаден на двойно-оглавеното Българско

⁸⁹ „Синодик на цар Борил“, в Държава и църква през XIII век, ред. Е. Димитров, с. 82 – 83. Подчертаванията са мои.

царство – на лично присъстващия български цар Йоан Асен II и на току-що възведения в патриаршески чин Йоаким – „като свидетелство, че това е вечно и неотменимо“. И именно поради вечността и неотменимостта – т.е. поради тази му значимост – събитието е било записано в Борилския синодик.

При ясно документираното по този начин събитие остава при все това неясно днес какво точно се е извършило „при Понтийско море“ през март 1235 г.? Дали: а) чрез ръкополагането на Йоаким за търновски патриарх е било (автоматично) извършено ново, второ по ред въздигане на Българската църква в патриаршия, или б) Йоаким е бил ръкоположен в патриаршеско звание с цел да се заеме овакантият след оттеглянето на примас Василий в Света Гора Атонска престол на никога непрекъсвалата своя живот като патриаршия Българска църква с новото ѝ седалище в Търново? Сведението може да се тълкува и по двата начина – независимо, че в българската наука се залага (без обосновка!) само на едната от двете възможни интерпретации на смисъла, с изтъкване, че през 167-те години ромейска власт българите не са имали държава, поради което не били имали ни своя църква, ни патриаршия.

Ако и да е вярно за средновековието на изток, че държавата не е можела без църква⁹⁰, то се забравя днес, че църквата обаче е можела и без държава (примерно, през турското робство българите в течение на половин хилядолетие не са имали своя държава, но при все това през цялото време са имали своя църква, благодарение на която са оцелели и която ги е опазила от народностно и верско асимилиране).

Следователно въпросът, който следва особено внимателно да се изследва и тълкува във връзка със сведението за проведената церемония и издадения документ, е: Кое е било засвидетелствано, както чрез церемонията, така и чрез оформения в края ѝ официален документ като „вечно и неотменимо“ – патриаршеският сан на самия патриарх Йоаким или патриаршеското достойнство на Българската църква?

Патриаршеският сан и до днес е пожизнен. Затова, ако се е имал предвид санът на патриарх Йоаким, то би следвало употребената терминология да е „като свидетелство, че това е пожизнено и неотменимо“. Само че не се казва така. Употребена е думата „вечно“. Оттук би следвало, че официално оформеният документ е представлявал свидетелство, т.е. доказателство за потвърждението на патриаршеското достойнство на самата Българска църква. Защото само достойнството на Църквата е могло да бъде „вечно и неотменимо“. А не санът на конкретен човек. След като през 1235 г.:

⁹⁰ Вж. бел. 48 тук горе.

- а) никоя от останалите три патриаршии не е счела събитието за представляващо най-висок приоритет и заради това никоя от тях не е изпратила свой представител, а е бил достатъчен само собственоръчният подпис на патриарсите им и след като
- б) на самата церемония е бил издаден документ с цел да удостовери и в бъдеще да може да доказва „вечност и неотменимост“,

то от тези две обстоятелства кумулативно е видно, че не е било извършено второ поред въздигане на Българската църква в патриаршия, както съвременната наука необосновано твърди, а е било извършено препотвърждаване на даденото някога, през далечната 927 г., патриаршеско достойнство – твърде дълго неуважавано от ромейска власт, която сега, през 1235 г., е поправила нарушенията си и в знак, че в бъдеще ще зачита този най-висш ранг на българската църковна институция, е осигурила съгласието на останалите източни патриарси за да се издаде официален документ на Българското царство, който да му гарантира, че никога в бъдеще няма да бъдат правени отново опити патриаршеското достойнство на църквата му да не бъде подобаващо уважавано, а ако има подобен опит някога, то той предварително да е нелегитимен именно въз основа на официално оформения документ от 1235 г., който доказва, че патриаршеското достойнство на православната Българска църква е „вечно и неотменимо“.

Но ако патриаршеското достойнство по своята същност е било „вечно и неотменимо“ през 1235 г., то е било такова и по-рано! Следователно, с документа от 1235 г. се е извършило препотвърждаване на патриаршеския ранг на Българската църква, а не – както неправилно се твърди днес – второ въздигане в патриаршия на никога не загубвалата своето „вечно и неотменимо“ патриаршеско достойнство от 927 г. Българска църква. Защото, което е „вечно и неотменимо“ през 1235 г., е също толкова „вечно и неотменимо“ и през 1204 г., и през 1018 г., и през 927 г. Та нали точно това е смисълът на „вечно и неотменимо“?!

Ако ли пък през март 1235 г. е могло да се извърши повторно въздигане в ранга на патриаршия на поместната Българска Църква, въпреки че тя вече е била въздигната веднъж до същия този „вечен и неотменим“ патриаршески статут (927 г.), то тогава на церемонията „при Понтийско море“ се е взело решение с възлово значение за цялото православие. И именно това е бил прецедентът, който е налагал четиримата източни патриарси да пристигнат лично – или най-малкото да са представени от свои високопоставени пратеници – духовници от най-висшата църковна йерархия. Тъй като от начина, по който този прецедент е цял да бъде разрешен, е зависел целия църковен ред за всички поместни църкви изобщо. Но Бориловият Синодик е пределно ясен: не е имало никакви

представители на останалите три патриаршии⁹¹, а се е действало в тяхно отсъствие въз основа на получените и собственоръчно написани от патриарсите им изрични писма за съгласие. Следователно, през март 1235 г. не се е касаело за никакъв прецедент, както и за никакво събитие, което да е било окачествявано като имащо най-високия за времето си приоритет. Т.е. не е имало въздигане в ранг на патриаршия на никоя поместна църква. И в тази светлина отново се налага този именно извод.

Кратка византийска летописна бележка от XIV век съобщава за същото събитие:

В дните на Йоан Дука Ватаци [1222 – 1254], понеже синът-василевс Теодор Ласкарис [1254 – 1258] се ожени за дъщерята на владетеля на българите Асен – Елена, тогава и архиепископът на Търново бе почетен с автономия и бе провъзгласен за патриарх с императорско и патриаршеско постановление...⁹²

Но и нейният текст не допринася за отстраняване на неяснотата, тъй като в бележката се съобщава, не че Българската църква била почетена с автономия, т.е. с патриаршеско достойнство, а че само „архиепископът на Търново“ бил „почетен с автономия“. Какво всъщност означава това? Че с почитането на търновския архиепископ с лична негова автономия е било негласно извършено въздигане в патриаршеско достойнство на цялата държавна църква? Или по-скоро, че той е бил почетен с личностна автономия за да може да бъде провъзгласен за патриарх на Българската патриаршия?

Въпросът, който отново трябва да се зададе и изследва е, дали кратката византийска бележка свидетелства за ново въздигане на православната Българска църква в ранга на патриаршия, или по-скоро отразява само препотвърденото от източните патриарси тяхно съгласие с даденото ѝ още през 927 г. патриаршеско достойнство, което няма данни някога да е било легитимно отнемано и което винаги е било „вечно и неотменимо“?

Ако и днес за периода 1018 – 1235 г. да цари неяснота, дали Българската църква е имала или е нямала патриаршеско достойнство, то

⁹¹ Поради това, както и неслучайно беше започната настоящата статия, е от ключово значение за правилното възстановяване на историческите събития, всякакви противоречия и неясноти в днес наложената като твърд постулат научна теза да бъдат изчистени и преодоляни. Не може в едни съвременни издания да пише „представители на патриарсите“, а в други да се твърди „патриарсите“, с което всъщност се заявяват коренно различни по значимостта си неща, а накрая всички да са прави, въпреки, че твърденията им са взаимноизключващи се и най-вече, въпреки, че са все невярни в светлината на запазените извори, какъвто е Синодикът на цар Борил.

⁹² **Гюзелев, В.** Съчинения в 5 тома, Том 4, Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII – XIV век, с. 36.

поне за времето след март 1235 г. яснота има: оттам насетне главата на Българската Църква се титулувал в печати и подписани от него документи с „Патриарх на всички българи“ и с „По Божията милост патриарх на всички българи“. Константинополският патриарх използвал в кореспонденцията си с него обръщението „Светейши патриарх на Търново и цяла България, в Светия дух възлюбен брат на наша смиреност и наш съслужител...“.⁹³

Вместо заключение

След сключената между ромейския василевс и западното духовенство Лионска уния от 1274 г. Търновската патриаршия се удостоила де факто и с честта да бъде „третият Рим“, тъй като в онзи момент Търново бил единствената свободна столица, останала вярна на православието, както и представляваща седалище на патриарх⁹⁴.

Така, отново духът на времето на XIII-тото столетие се проявил като коректив, превръщайки православната Българска църква в продължител на традицията на римската Христова държава на император Св. Константин Велики.

Последвало блясково разгръщане на дейността на православната Българска Църква през XIII – XIV век, когато не само в Българското царство всички епископии покривали цялата държавна територия и включвали всички епархии, без „бели“ петна по картата, което означавало най-сетне църковно единство. Но също и вън от пределите на България протичала активна църковно-духовна и просветна българска дейност.

Блясковото развитие на църквата било не просто логично продължение на хода на събитията, но станало и онази незаменима основа, която опазила православните българи от верска и народностна асимилация през последвалите тежки времена на сполетялото ги само век и половина по-късно турско робство.

⁹³ **Гюзелев, В.** Съчинения в 5 тома, Том 4, Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII – XIV век, с. 37.

⁹⁴ **Цацов, Б.** Летопис на българската православна църква, с. 61, с. 63.

КРЪСТО СТОЯНОВ ПИШУРКА – КНИЖОВНО НАСЛЕДСТВО

Александър АЛЕКСАНДРОВ

Специалност „История“, IV курс, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Темата за творчеството на българските възрожденски писатели и поети е сравнително подробно проучена от мнозина изследователи на периода. Многотомни и обемни са биографиите на плеяда изтъкнати творци, които заслужено са включени сред българските класици. Тук е нужно само да споменем имената на Добри Чинтулов, Любен Каравелов, Христо Ботев, Иван Вазов, Стефан Стамболов и прочее, за да се досетим, че и до днес техните стихотворения разпалват патриотичния пламък във всяко българско сърце. Но в литературата има и не толкова известни – разпознаваеми автори, които макар и много неумело, също са дали своята дан в литературната ни съкровищница. Най-вече те са били даскали, които непохватно стихоплетствали, като от тук произлиза и обобщеното име на творчеството им. Един от „типичните представители на даскалската поезия“ е Кръсто Стоянов Пишурка.¹ Жлъчно осмян в стихотворението на Христо Ботев „Защо не съм“ и остро критикуван във в-к „Свобода“. Няма съмнение, че Пишурка наистина е бил неизкусен в писането, но също така е неоспорим факт, че малцина са възрожденците с толкова заслуги за културно-просветното издигане на българския народ. Останал в известна степен встрани от „голямата“ история и ненужно пренебрегван, Пишурка все пак е персонален индикатор на българската възрожденска литература. Почти във всички изследвания по темата неговото име присъства основно след запетая, като на самото му творчество е обърнато изключително малко внимание. Макар и лишени от елитарна художествена стойност, книжните му издания показват, че са автентичен извор на богата информация.

Кръсто Стоянов Пишурка е роден през 1823 г. във Враца, като е потомък на стар книжовен род. Прадедите му, за които се знае твърде малко, са били изключително грамотни за времето си хора. Още в го-

¹ **Топалов, К.** Българска възрожденска поезия, София, 1980, с. 199.

дините, когато отец Паисий събирал информация за своята „История“, предците на Пишурка започнали да оставят своите писани слова и това ги нарежда сред първите книжовници на Ранното българско възраждане. От съвсем малък Пишурка е имал допир до Константин Огнянович – също представител на „даскалското“ творчество. В родния си град Кръсто Пишурка получава своето начално образование, а по-късно продължава обучението си в София и във Великата школа в Цариград. Гръцката гимназия в цариградския квартал Куручешме била сред най-елитните училища в пределите на Османската империя. Великата школа давала знания, които само малцина българчета са имали щастието да получат. Зареден с ентузиазъм, Пишурка се завърнал във Враца, но съдбата му определила да прекара живота си в друг град. Около 1847 г. той се мести в Лом, като отваря първото светско училище в града. Още в началото на същата или през следващата година пак той поставя основите на ломското читалище, което официално отворило врати през 1856 г. Все през споменатата 1856 г. българската култура навлиза и в своето пълнолетие, като по инициатива на даскала и с неговото дейно участие били организирани първите български театрални представления – „Многострадална Геновева“ и „Велизариева опера“. Макар и да си е създавал много проблеми, Пишурка всячески се бори срещу невежеството. По негова инициатива през 1857 г. е основано първото женско дружество в българските земи. Според енергичния даскал знанието и просветата са еднакво полезни както за мъжете, така и за жените. До края на земния си път, който приключил на 6 януари 1875 г., Пишурка остава един от най-крупните възрожденци и безспорно най-известният просветител на северозападните български земи.

Поетично творчество в периодичния печат

Трудно е да разберем откога са започнали първите стихотворни опити на Кръсто Пишурка. Най-вероятно те са доста по-рано от появилите се в периодичния печат съчинения, но това няма значение. При пълно отсъствие на какъвто и да е архив е абсолютен исторически авантюризм да се определят точни дати и години. За сигурно можем да приемем, че името му се появява за първи път в „Цариградски вестник“ на 17 септември 1849 г. под стихотворението „Песн на ломското новосъставлено училище и изпитанието му.“² Самото стихотворение е силна заявка на автора за бъдеща творческа дейност. То е написано в акростих – стихотворение, при което от първата или последната буква на всеки ред или през ред се образува ново послание. Посланието на „Песента“ гласи:

² Цариградски вестник, бр. 65 от 17 септември 1849.

„ЗДРАВСВУЙТЕ НА МНОГАЯ ЛЕТА СВИ НАШИ ЛЮБЕЗНИ БОЛГАРИ“. Нямаме нужда от повече доказателства, за да се убедим, че за да се постигне този ефект, Пишурка е изгубил немалко часове с перо в ръка. Но без съмнение това му е харесвало изключително много. Въобще писането в акростих е било нещо характерно за творчеството на Кръсто Пишурка. Така в един от тефтерите му е записано следното стихотворение:

*Питаш кой те дете кръсти поП
И кой име туй ти натъкми
Ште ти кажа да знаеш веднъш
У Вратца дедо ти Димитру
Рекъл нещо някому с прякоР
„Как? Отговорил онзи „каК“
А ти не вишли си УстатА³*

Както се вижда, от първите и последните букви на всеки ред се образува фамилното име на автора. Този начин на писане несъмнено е изисквал много време над тефтера и макар и крайно неизкусни, акростиховете на Кръсто Пишурка заслужават по-голямо внимание.

Кръсто Пишурка присъства сериозно в периодичния печат до 1852 г., когато заради дадените театрални представления е зорко наблюдаван и преследван. Но до този момент той се появява неколkokратно във възрожденската преса. Така само за 1849 г., като изключим вече споменатата „Песн“, Пишурка пише още седем поетични творби. Това са „Славей“⁴, „Плач Вратци“⁵, „Стихове на Светаго Димитрия“⁶, „Погребението на Петкракя Видинца“⁷, „Песен“⁸, „Ново приятелство“⁹ и „Митр младо козарче“¹⁰. Интересно е да се спомене, че Пишурка е имал навика винаги да отбелязва датата и мястото, където е писано стихотворението. Макар и някои негови творби да са публикувани по-късно, можем да проследим темпото, с което Пишурка е навлизал в поетичното изкуство. През следващите години той пише още няколко стихотворения, породени от различни независещи от него причини. Голямото въстание в Се-

³ За съжаление този тефтер е изгубен, но стихотворението е поместено в страниците на юбилейния читалищен сборник (**Кърджиев, П.** Из миналото на гр. Лом (бележки и материали). – В: Юбилеен сборник 1856 – 1927, Лом, 1927, с. 150).

⁴ Цариградски вестник, бр. 69 от 15 октомври 1849.

⁵ Цариградски вестник, бр. 69 от 15 октомври 1849.

⁶ Цариградски вестник, бр. 71 от 29 октомври 1849.

⁷ Цариградски вестник, бр. 73 от 12 ноември 1849; **Радкова, Р.** Посмъртни материали за български възрожденски дейци. Т. 1, София, 2003, с. 47 – 48.

⁸ Цариградски вестник, бр. 73 от 12 ноември 1849.

⁹ Цариградски вестник, бр. 76 от 3 декември 1849.

¹⁰ Цариградски вестник, бр. 83 от 21 януари 1850.

верозападна България от 1850 г. въвлеча във водовъртежа си и Пишурка, който е принуден да се оттегли от книжовното поприще за известно време. Така името му се появява едва в края на 1850 г. под стихотворението „Един ученик моли отецът си да го остави на наука, и му писува така“¹¹. Следващата 1851 г. е също толкова неползотворна. Публикувана е само една „Басня“¹², написана на 20 юли 1851 г. С още две стихотворения и един превод се обогатява творчеството на Пишурка през 1852 г. В броя на „Цариградски вестник“ от 26 юли 1852 г. са отпечатани две произведения – „За винолюбцити“ и „Друга“¹³. В два поредни броя от вестника излиза и преводът, направен от Пишурка – „Телемах на остров Калипсин“¹⁴. Редно е да се отбележи, че макар и не толкова изкусен в стихоплетството, Кръсто Пишурка е бил много добър в превода, което проличава в неговите книги. Самият той е владеел свободно няколко езика и много често дори е помагал на турската администрация в Лом. За съжаление, от 1852 г. до отпечатването на „Аделаида“ през 1857 г., за която ще стане дума по-късно, негово произведение не е намерило място на страниците на вестника¹⁵. Едва през 1858 г., когато сякаш да навакса изгубеното време, Пишурка публикува пет нови стихотворения. Така „Утешение“, „Молитва“, „Една надежда“, „Господар на душата“ и „Бог богов“ се появяват в бр. 405 на „Цариградски вестник“¹⁶. Понеже „Утешение“ е едно от най-хубавите му стихотворения, го включваме изцяло в приложението¹⁷. Същата година са поместени само още две преводни стихотворения – „Аз и свят“ и „Въздишие из град“¹⁸. Следващата година за него е изключително динамична и заради това в пресата излиза само един негов превод – „Майка“¹⁹. От този момент до смъртта си Пишурка се оттегля от периодичния печат, като започва сериозно да

¹¹ Цариградски вестник, бр. 7 от 29 юли 1850.

¹² Цариградски вестник, бр.45 от 29 юли 1851.

¹³ Цариградски вестник, бр. 93 от 26 юли 1852.

¹⁴ Цариградски вестник, бр. 98 от 30 август 1852; Цариградски вестник, бр. 99 от 6 септември 1852.

¹⁵ Тези така дълги периоди на отсъствие от поетичната „сцена“ не са негово желание, а по-скоро най-различни проблеми в града, които пряко засягат личността му. Много често Пишурка е набеждаван и седем пъти прекрачва прага на зандана. Разбира се, че всичко това не засяга спомената тема, но не трябва да има нищо изненадващо в това, че един толкова плодотворен автор на моменти се скрива за дълго от читателите.

¹⁶ Цариградски вестник, бр. 405 от 15 ноември 1858.

¹⁷ Същото стихотворение е поместено и в „Куткудачка“, но там носи заглавието „Утеха“. Именно то е включено в приложението (**Пишурка, Кр.** Куткудачка или разни морални стихове и приказки, Виена, 1871, с. 36 – 37).

¹⁸ Цариградски вестник, бр. 408 от 6 декември 1858.

¹⁹ Цариградски вестник, бр. 415 от 24 януари 1859.

се занимава с подготовката на своите бъдещи книжни издания и много рядко могат да се срещнат други негови произведения.

За да не се губи последователността, ще споменем останалите поетични публикации на Пишурка в периодиката. Те не са много и са почти единични през годините. Така през 1870 г. в „Читалище“ публикува стихотворението „Дядо поп Илия“²⁰. През 1871 г. е отпечатано „Кафене“²¹. През същата година се появява още едно интересно стихотворение, което е наречено „Един град и Читалището му с Краестишие“²². Стихотворението е написано в характерния акростих и този път носи посланието: „УПОКОЙ ГОСПОДИ ЧИТАЛИЩЕ ВРАЧАНСКО“. Ясно се разбира, че читалищното дело във Враца е било в тежка криза, а към това няма как да е останал безразличен и най-старият читалищен деец, родом от там. Интересно е да се види и как се е подписал Кр. Пишурка: „Изпел в Лом на Св. Богородица. 1871 Сатана, а дочул Пи. Круша“²³. Както се забелязва, на Пишурка не му било чуждо да се подписва с различни псевдоними, които чрез разместване на буквите да образуват неговото фамилно име. Защо го е направил в случая не е ясно, но може би е искал да не си навлича погледа на ломските чорбаджии, които много често му създавали проблеми. В същия брой се появява и още едно стихотворение, отново написано в акростих. То е озаглавено – „Къде се намира правдата“²⁴. От първите букви на всеки ред се чете: „ПРАВДАТА, СЕ НАМИРА, У, РАЙ“. Подписано от Пишурка. На следващата година се появява един по-дълъг превод – „Световна награда“ – този път отпечатан в списание „Училище“²⁵. След няколко броя в „Училище“ се появява нов акростих, посветен на Враца. Така в стихотворението „Няколко думи“, четем посланието: „ЗА МИЛОТО МИ ОТЕЧЕСТВО ВРАЦА“²⁶. Това се оказва и последният поетичен опит на Кръсто Пишурка, намерил място във възрожденската ни преса. По косвени сведения можем да предположим, че из под неговото перо са излезли още десетки стихотворения, които никога не са видели бял свят. Трагична е съдбата на неговия архив, който намерил последен пристан в мазето на Ломската гимназия²⁷.

²⁰ Читалище, I, 4 от 15 ноември 1870, с. 20.

²¹ Читалище, I, 13 от 1 април 1871, с. 412.

²² Читалище, II, 3 от 1 ноември 1871, с. 136 – 137.

²³ Читалище, II, 3 от 1 ноември 1871, с. 136.

²⁴ Читалище, II, 3 от 1 ноември 1871, с. 137 – 138.

²⁵ Училище, II, 11 от 17 юни 1872.

²⁶ Училище, II, 15 от 31 август 1872.

²⁷ Голямата библиотека и архив на Пишурка след неговата смърт са оставени на произвола на съдбата. Дъждът често си пробивал път в старата къща, а след купуването

Самостоятелни книжни издания

За по-голяма яснота книжните издания на Кръсто Пишурка са отделени от тези, които са поместени в периодиката. Първата самостоятелна книжка, която излиза с името на Кръсто Пишурка е „Аделаида алпийската пастирка“, отпечатана през 1857 г. в Белград²⁸. Петър Оджакков в своята книга „Наука за песнотворство и песнопевство“ определя „Аделаида“ като част от малкото крупни стихотворения на български²⁹. По-нататък продължава: „Генчев, Славейков и Пишурка само по местният съвременен език се отличават с гладкост“³⁰. Тук е моментът да се отбележи, че това е първата книга, посветена на Ломското читалище. Най-вероятно тя е преведена от сръбски, но за това нямаме сигурни данни. Интересно е, че в библиотеката на читалище „Постоянство“, основано през 1856 г. в Лом, се пази една книжка, която може би е оригиналът, по който е правен преводът. Това е „Аделаиде алпийске пастирке“, изплетена от Гаврилом Ковачевичем, издадена през 1854 г.³¹ Възможно е Пишурка да е превел книгата и от оригиналното френско издание, защото той отлично е владеел и двата езика³². Самата книжка има 89 страници и е напечатана с черковнославянски букви. Възможно е това е единствената книжка на Кръсто Пишурка, която е отпечатана на този графичен стил. Няма да е пресилено, ако сметнем, че вероятно това е било наложено от печатницата в Белград³³. Самият Пишурка не е имал възможността сам да издаде книгата си и заради това е трябвало да търси „спомогатели“ или спомоществователи, които да му помогнат в това благородно начинание, като се запишат като бъдещи купувачи на книгата и по възможност заплащат цената ѝ. Това не е нещо уникално, а по-скоро честа практика през епохата на Българското възрождане³⁴.

И от нови собственици цялото архивно наследство било подложено на разграбване и скоро се разпиляло. Част от него, което останало, било пренесено в мазето на Ломското педагогическо училище, от където училищните слуги вземали хартии за разпалване на печките. Дори до преди по-малко от 70 години, стари ломчани са разказвали, как са виждали улични търговци на семки и проч. да увиват стоката си в Пишуркови книги. Днес от този голям архив са останали единични и откъслечни материали.

²⁸ **Пишурка, Кр.** Аделаида алпийската пастирка, Белград, 1857.

²⁹ **Оджакков, П.** Наука за песнотворство и песнопевство, Одеса, 1871, с. 123.

³⁰ Пак там, с. 123.

³¹ **Ковачевичем, Г.** Аделаиде алпийске пастирке, Београду, 1854.

³² Авторът на „Аделаида“ е Жан-Франсоа Мармонтел.

³³ **Русинов, Р.** Кръстът Пишурка и българският книжовен език през третата четвърт на XIX век. – В: България, Балканите и Европа. Сборник в чест на проф. д-р С. Дамянов, Велико Търново, 1992, с. 182.

³⁴ **Стоянов, М.** Спомоществователите – В: Възрожденски книжари, София, 1980, с. 338.

За труда, вложен от Пишурка за събирането на необходимите средства, говори фактът, че с това са ангажирани Павел Георгиев Шишко, Трифун Лозанов, Иван Мичев, Димитър Е. Шишманов и най-вече Димитър Панов Гинин, както и много други лица, чиито имена не са отбелязани. Благодарение на приложения списък със спомоществователи можем да разберем кои са били първите читатели. Сред тях се открояват имената на мнозина ломски нотабили – Ангелаки Войнович, Ценко Тодоров и неговата съпруга Еленка³⁵, градоначалникът Георги Шишко, епитроп училищният Марин Бонов за своя син Митко³⁶, Никола Първанов, Коста Стаменов, Стефания – сестра на Пишурка, Първан Тодоров, Найдено Младенов – градски логофет, Иван Партениев, Младен Пунчов Мокрешлията³⁷, Йончо Тончев за сина си Георги, „родолюбивий и топлий желател за българското просвещение Димитрий Панов“³⁸, както и множество други известни ломчани. Но не само с тях се запълва дългият списък. Тук виждаме имената на Видинския митрополит Паисий, който закупил 50 екземпляра, както и на: Илия Цанов, Н. Парисиядис, Тодораки и Замфираки Хаджитошеви, ловчанския епископ Иларион, световрачанския епископ Г. Доротей, Димитър Начович, братя Шишманови, Цветко Радославов, Христо Георгиев, Княгиня Татяна В. Василчикова, Княжна Ольга т. Василчикова, Киевски, Подолски и Волинский Военен губернатор генерал адютант княз Иларион Иларионович Василчиков, Теодор Андреевич Барон Бюлер, Товарищ Министра Иностранних дел азиатского департамента граф Иван М. Толстов, Николай, Христофор и Константин Палаузови, Иван Кулин, дядо Цеко Воеводата и много други. Както ясно се вижда, тук присъстват имена от владишкия жезъл до сабята и перото. Точният брой на екземплярите, които са заявили спомогателите, е над 1150 – огромна цифра дори за наши дни. В географско отношение в книгата са споменати следните селища: Лом, Видин, с. Мокреш, с. Вълчедръм, Враца, Ряхово, Ловеч, Плевен, Сопот, Свищов, Букурещ, Карлово, Галац, Петербург, Тула, Одеса и Белград, като се срещат и други. Повече от видно е, че интересът към книгата е бил зашеметяващ, а задачата на Пишурка изпълнена. Вече не само в българските земи знаели за Ломското читалище.

През 1864 г. се появява втората книжка на Кръсто Пишурка, която незначително защо винаги остава встрани от неговото творчество, а много често въобще не се споменава. Това е „Сбор от български песни“, книж-

³⁵ Еленка Ценко Тодорова е първи председател на първото българско женско дружество. Прабаба на проф. Тодор Боров.

³⁶ Става дума за Димитър Маринов.

³⁷ Той е син на небезизвестния поп Пунчо от с. Мокреш.

³⁸ **Пишурка, Кр.** Аделаида алпийската пастирка, Белград, 1857, с. 83.

ка първа от К. С. П.³⁹. Книжното тяло е съвсем малко – само 30 страници, като в тях са поместени няколко песни, разделени в две глави – „Любовни изплетения“ и „Стари български песни“. За отпечатването на книжка-та най-вероятно не са събирани спомоществатели.

Третата подред книга е „Опело на Исуса Христа“, отпечатана през 1869 г.⁴⁰ Още в предговора преводачът отбелязва: „Четири години от когато съм превел Христовото опело на говоримий наш език и съм имал чест, та в Ломската наша църква в тези години, на препис да се пее от свещениците, учителите и учениците ни на утренното последование в светата и велика събота“.⁴¹ Пишурка нищо не споменава на какъв език е оригиналът, по който е превел „Опелото“. Според Ст. Каракостов за такъв трябва да се приеме сръбския като най-вероятен и по-конкретно книгата на Йован Берович – „Житіе господа и спаса нашегъ Исуса Христа, написано у Бечу 1811 г.“⁴² И тук Пишурка е реалист в своите възможности и моли „наши учени богословци, ако би да намерят някои грешки в превода ми, да бъдат снизходителни да ми опростат...“⁴³. Самият той не е имал намерение преводът да се дава за печат, но след като видял, че много свещеници, както и други българи, изявили желание да го притежават и четат, то той направил нужните редакции и го отпечатал в Русе. Разбира се, че и този път не било възможно книгата да види бял свят без помощта на спомоществателите от Лом, с. Криводол, с. Комощица, с. Дервиш махала, Берковица, Видин и др. Макар при този случай селищата да са доста по-малко, то спомоществателите закупили не по-малко екземпляри. Само митрополит Доротей записал 500 екземпляра, а Видинската община – 200. Общият брой на отпечатаните книжки надхвърлял 1060, едно особено голямо число, но има данни, че споменатите екземпляри не са били достатъчни. До нас са достигнали множество преписи на „Опелото“, правени от хора, които не са имали възможност да го намерят и закупят⁴⁴. Тук е моментът да се спомене, че „Опелото“ явно наистина е било много широко приложимо и търсено, защото през 1885 г. е преработено, допълнено и преиздадено от М. Ф.

³⁹ Сбор от български песни, Браила, 1864.

⁴⁰ **Пишурка, Кр.** Опело на Исуса Христа, Русчук, 1869.

⁴¹ Пак там, с. 3.

⁴² **Каракостов, Ст.** Българският театър на освободителната борба. 1858–1878, София, 1973, с. 22.

⁴³ **Пишурка, Кр.** Опело на Исуса Христа, Русчук, 1869, с.4.

⁴⁴ Такъв препис притежава и авторът, който е от 1875 г. Книгата е била четена в църква, защото на някои от страниците има капки восък.

Годлефски⁴⁵. Това е интересно да се спомене, защото няма друга книга на Пишурка, която да е издавана след Освобождението. Преиздадената книга най-вероятно е в много малък тираж, въпреки че съдържа само 37 страници. Никъде в литературата и каталозите не се среща информация за нейното съществуване⁴⁶.

През 1870 г. във Виена излиза от печат „Момина китка или книга за секого“⁴⁷. Това е четвъртата и най-обемна книга на Кръсто Пишурка. Книжното тяло има 520 страници – един наистина голям труд. Преводът този път е от френски, отбелязано от самият преводач, като автор е Мари Льо Пренс дьо Бомон. Пишурка отново моли за извинение, ако е допуснал някакви грешки и добавя „дано трудовете отговориха на желанията ни, та и ний да можем да стъпим в реда, ако и недостойни, на онези, които се броят за помощници на българското развитие“⁴⁸. Това е показателно за същността и характера на Пишурка. Един от най-дейните ни възрожденци, който неспирно гради зданието на българската просвета и култура, определя себе си за недостоен. Неговите над 500 страници не са нищо повече от осъщественото му желание „щото и умът да добие познания за развитие и сърдцето да бъде милостиво към доброто, а отвратно към грозното“⁴⁹. В своята „История на Българската литература“ Д. Маринов дава следната оценка на книжката: „Момина китка“... заема първо място в домашната педагогия. При нас тая книга трябвало би да бъде настолна книга на всяка майка и мома.“⁵⁰. В книгата е включено обръщение към господата родолюбци, без чиято помощ тя не би видяла бял свят. И тук Пишурка пише все в същия тон: „Не съм от онези, които имат честта да се преброят между първите учени...“⁵¹. По-нататък благодарността на Пишурка е насочена главно към „Jo. Тончов и Г. Монов“. Книжката е посветена още на „Николачко Јончев“ – търговец във Враца и Лом. След тези три имена пише: „като ревностни любители за българската книжнина“⁵². Интересно е да се спомене, че след списъка на героите в книгата Пишурка пише, че „сцената се върши в Ломското девическо училище“⁵³. Макар и горещо да благодари на родолюбците, които са

⁴⁵ **Пишурка, К.** Опелото на Исуса Христа в святата и великата събота. Побългарено от Кръста С. Пишурка сега преработено и допълнено от М. Ф. Годлевски, Пловдив, 1885.

⁴⁶ Екземпляр от това преиздадено издание притежава авторът.

⁴⁷ **Пишурка, Кр.** Момина китка или книга за секого, Виена, 1870.

⁴⁸ Пак там, с.V.

⁴⁹ Пак там, с. V.

⁵⁰ **Маринов, Д.** История на Българската литература, Пловдив, 1887, с. 312.

⁵¹ **Пишурка, Кр.** Момина китка или книга за секого, Виена, 1870, с. VII.

⁵² Пак там, с. VII.

⁵³ Пак там, с. VII.

помогнали за отпечатването, такава обемна книга нямало как да мине без спомоществователска помощ. Посочени са спомоществователи от Лом, махалата Борун в Лом, с. Вълчедръм, с. Мокреш, с. Душилница, с. Комошица, с. Расово, с. Кръки жаба, с. Василковци, с. Сталийска махала, с. Дреновец, с. Чорлово, с. Татар махала, с. Бело поле, с. Кален поток, с. Ковачица, с. Линево, с. Голинци, с. Куле Махлеси, с. Буковец, с. Дервиш махала, с. Горна Гнойница, с. Мадан, с. Котеновци, с. Прогорелец, с. Дългоделци, с. Метковец, с. Вълкова Слатина, Арчар, с. Воднянци, с. Орешец, с. Ярловица, с. Извор, Белоградчик, Берковица, с. Смоляновци, с. Превала, с. Люта, с. Охрид, с. Студено буче, Оряхово, с. Айредин, Пирдоп, с. Козлодуй, Вратца, Видин, Калафат, Свищов, София, Лесковец, Олтеница, Галац, Браила, Русе, Разградско окръжие, Ново село, Садина, Каръханкюи, Водица, Косуница, Костаница, Гюзелжеалан, Топчии, Караарнаут, Разград, Шумен, Тетевен, с. Хайрен, Пирдоп, Търново, Плевен, Осман пазар, Тича, Жеравна, Градец, Медвен, Хаджиоглу Пазарджик, Лесковец, Турно Могорела, Копривщица и др. или общо над 80 български и чужди селища. Общият брой на екземплярите от книгата, които са поръчани, е над 1060.

През същата година излиза още една книга от Кръсто Пишурка – „Издаднал търговец или смъртна жертва“⁵⁴. Книгата е отпечатана във Виена и съдържа 78 страници. Само по себе си това е „позорищна игра в три действия“. Най-вероятно е превод от сръбски език. Този път „преводителят“ я посвещава на Недялко Филчов от Лом – най-голям любител на българската книжнина. За разлика от останалите книги, в тази не са отбелязани спомоществователите. Тук липсва характерното за Пишурка предисловие и въобще книгата не ни дава никаква друга информация. Интересен е надписът, който е поставен под изредените участници в „позорището“: „Сцената за пръв път се представи в Лом“⁵⁵. Макар и някои изследователи да считат, че това е податка за театрално представление, организирано след 1856 г., най-вероятно това не е така. И в двата случая нямаме сигурни сведения. Не е ясно в какъв тираж е отпечатана книгата, но можем да предположим, че той не е по-висок от предишните.

През следващата 1871 г. отново във Виена е отпечатана шестата книга на Кръсто Пишурка, която този път не е преводна, както всички останали, а авторска. Тя е озаглавена „Куткудачка или разни морални стихове и приказки“⁵⁶. Интересно е да се спомене, че от „Куткудачка“

⁵⁴ **Пишурка, Кр.** Издаднал търговец или смъртна жертва, Виена, 1870.

⁵⁵ Пак там, с. 2.

⁵⁶ **Пишурка, Кр.** Куткудачка или разни морални стихове и приказки, Виена, 1871.

ни е останало едно ръкописно обявление, което е написано от Кръсто Пишурка за спомоществателите от Видин. Ето пълния текст:

Господа,

Аз съм намислил да издам на свят и приготвената ми вече книга под название: „Куткудачка“, която ще съдържа разни морални песни и приказчици на стихове. Който е любител на книжнината ни и който обича да я има, нека благоволи да ся подпише спомощник на нея, та да остави името си за спомен.

Цената на книгата ще е гроша пет, които тогази ще дава сякой, когато си получи книгата.

Вашият почитател К. С. Пишурка⁵⁷

Самата книга съдържа множество от публикуваните до този момент стихотворения и песни, както и проза. Общият ѝ обем е 170 страници, като съдържа в себе си 27 стихотворения и 12 къси приказки. Книжката е посветена този път на Николчо Върбанчов – търговец в Лом. Стана ясно, че за тази книга са набирани спомоществатели, които са се намирали в над 85 селища. Общият брой на заявените екземпляри е надвишавал 1092. В нея са поместени интересни стихотворения, които хвърлят известна светлина върху училищното дело в Лом – „Стихове изпани от Учениците в Ломското училище на 1864 г.“, „Песн при откриването на новото Ломско училище „Света Троица“, „Училищни песни“ и др. Трябва да се отбележи, че „Момина китка“, както и „Куткудачка“ са книгите с най-много спомоществатели в цяла Северозападна България. Това са най-продаваните книги в региона за това време⁵⁸.

В рамките на същата година е отпечатана още една книжка. Тя е много малка, но изключително ценна. Това е „Буквар за изучаване на български язык на детцата“⁵⁹ Книжката е изключително малка – едва 16 страници, като в тях са представени гражданските и църковните букви, срички, думи, изречения, цифри, а накрая завършва с няколко молитви. На задната корица е поместено едно авторско стихотворение, посветено на малките читатели на буквара. В какъв тираж е отпечатана книгата не е ясно. Тя няма спомоществатели, но тиражът би трябвало да е бил значителен, защото на първата страници четем: „Намира се за продан при същия издател у Лом“⁶⁰. Във всеки случай реалността днес е, че се

⁵⁷ Обявлението се пази в националната библиотека в София (НБКМ – БИА ИА 2600). Публикувано е в Обявления за български възрожденски издания, София, 1999, с. 209 – 210).

⁵⁸ **Стоянов, М.** Спомоществателите. – В: Възрожденски книжари, София, 1980, с. 340.

⁵⁹ **Пишурка, Кр.** Буквар за изучаване на български язык на детцата, Виена, 1871.

⁶⁰ Пак там, с. 1.

знае само за един-единствен екземпляр от този буквар, който се съхранява в библиотеката при читалище „Постоянство“ – Лом.

Много често, като изключим „Сбор от български песни“ и „Буквара“, само това са споменаваните книги, чийто автор или преводач е Кръсто Пишурка. Но има податки, че има още такива. Така например в книгата за изходяща кореспонденция (1870 – 1886) при читалище „Цвят“ – Видин се пазят интересни преписи на писма, които са изпращани до Кръсто Пишурка⁶¹. В едно от тях се говори, че Пишурка търси спомоществователи във Видин за книгата „Будала на Деветнадесети век“. За съжаление нямаме никакви други данни за каква книга става въпрос, защото такава не е отпечатвана и не се намира в каталозите на възрожденската ни книжнина. Малко разяснения по въпроса дава „История на Образцово Народно читалище „Цвят“ – Видин за 1863–1878 г.“, която се съхранява в ДА – Видин⁶². Там пише: „Будала на Деветнадесети век“ Книгата била доставена от учителя Кр. Ст. Пишурка – Лом. Вероятно позорищна игра съчинена от него – 1 брой“⁶³. Напълно възможно е да се окаже, че споменатата книга е писана или по-скоро побългарена от Кръсто Пишурка. Но до този момент няма сигурни данни за това. Сведения имаме за още една книга, която този път е съставена от Пишурка, но той не е успял да я издаде. Това е един „Гръцко-български речник и разговорник“, на писан през втората половина на XIX век, който се съхранява в Националната библиотека в София⁶⁴. Той съдържа 154 листа, разделен в 117 урока. Книгата е запазена в прекрасно състояние, с хубава картонена подвързия с кожа на гърба. Авторите заключват: „Вижда се, че книгата е готвена за печат“⁶⁵. За съжаление, няма как точно да определим кога Кръсто Пишурка е написал книгата или е мислил да я даде за печат, но това по никакъв начин не омаловажава труда му по написването ѝ. За това е важно тя да намери своето място тук.

Критика

Споменавайки за всички книжовни трудове на Кръсто Пишурка, е задължително да се спомене и за критиката, която те получават от Любен Каравелов и Христо Ботев. Всъщност именно последният обезсмъртява името на Пишурка в жлъчното си стихотворение „Защо не, съм?“.

⁶¹ Книгата се съхранява в ДА – Видин, ф. 333К, оп.1, а.е. 14.

⁶² ДА – Видин, ф. 333К, оп.1 а.е. 17.

⁶³ ДА – Видин, ф. 333К, оп. 1, а.е.17, с. 70.

⁶⁴ **Стоянов, М., Кодов, Хр.** Опис на славянските ръкописи в софийската народна библиотека, София, 1964, с. 462.

⁶⁵ Пак там, с. 462.

Първата литературна критика, по повод излизането на „Изпаднал търговец“, се появява на страниците на Каравеловия вестник „Свобода“, като заема почти половин страница⁶⁶. В нея Каравелов безмилостно жигосва всяко желание, което може да изпита един не дотолкова надарен с поетични качества автор, какъвто е Пишурка. Така Каравелов споделя: „ние ще кажем само, че тая драма или тая „Смъртна жертва“ няма никакво литературно достойнство и действующите лица са не хора, а някакви си кукли...“⁶⁷. След безпощаден анализ на превода, критикът споделя: „за българите тая драма е нищо друго, освен темна вода в облацех...“⁶⁸ Той завършва със съвет към Пишурка: „Ако не сте в състояние да съчините, то ви иде барем отръки да преведете; но превеждайте така, както превеждат хората, защото е срамота...“⁶⁹. Въобще критиката е изцяло безпощадна до последната дума. Още същата година, отново в страниците на вестник „Свобода“, се появява отново името на Пишурка, този път като автор на „Момина китка“⁷⁰. Ето какво пише: „Г-н Пишурка е твърде деятелен човек. Преди една година се насладихме на неговата драматическа поезия „Изпаднал търговец“, а сега ще да се насладиме, с неговата „Момина китка“, т.е. с женското лирическо стихотворство. Ние и тая книга не сме видели; но иска ни се да повярваме на г. Данов, който във в. „Право“, ни разправя, че тая „Китка“ е полезна за сега, „а особено за домашно обучение и прочит“. А знае ли что ни дойде на умът когато прочетохме обявлението на г. Данова? – Чифутите най-много хвалят гнилата стока, защото добрата сама си се продава. Давно бъдем излъгани“⁷¹. Без съмнение този път критичното перо на Каравелов е пощадило Пишурка. Но е повече от сигурно, че най-вероятно даскал Пишурка би се „радвал“ на цяла страница във вестника, ако редакторът беше прочел книгата му. Най-вероятно и по-смекченият тон се дължи на положителния отзив, който е направил Хр. Г. Данов. През 1872 г. повод за критика става отпечатването на „Куткудачка“. Ето какво пише редакторът: „Г-н Пишурка са е заклел да издава всеки три месеца по една книжка. Преди време той е напечатал във Виена една „Куткудачка, или разни морални стихове и приказки“. Разбира се, че тая книга – както се види и по заглавието, и по съдържанието – е писана само за петлите и

⁶⁶ в. Свобода, II, 4 от 23 януари 1871.

⁶⁷ Пак там.

⁶⁸ Пак там.

⁶⁹ Пак там.

⁷⁰ в. Свобода, II, 27 от 17 декември 1871.

⁷¹ Пак там.

кокошките, защото българите не разбират още птичия език⁷². И този път творчеството на Кръсто Пишурка не е пожалено. Разбира се, няма да е обективно, ако кажем, че критиките на Каравелов към творчеството на Пишурка не отговарят на истината. Той наистина е много слаб поет и макар и добър като преводач, побългаряването не е по вкуса на всички читатели, които го смятат за „незаконно родено дете, което не е нито немец, нито чифутин, нито българин...“⁷³. Разбира се, „побългаряването“ е било необходимо във формирането на възрожденската белетристика. То е трябвало да задоволи интереса на читателя към художествената проза, когато липсвали оригинални български повести и разкази. Да подготви възприемането на образа в неговата литературна условност⁷⁴. Няма да е излишно да се спомене и за големите идейни различия между Пишурка, Каравелов и Ботев. Първият, напатил си сериозно през години, се отдал на преводната религиозна литература и литургическа драма. Но този религиозен сантиментализъм изобщо не се харесва на революционния печат. Желанието на Каравелов е съвсем различно. Той иска да насочи Българското просвещение в насока, която единствено ще служи на освободителната борба⁷⁵. „Различието в схващането на революционери и просветители се обуславя не само от темпераментите на едните и на другите, но и от условията на техния живот“ – обобщава Боян Пенев⁷⁶. Но не можем да се сърдим на Кръсто Пишурка. Той всячески се е борил с невежеството в онзи тъй отдалечен край на българското землище. Пък и не са мнозина онези като него, които да изпъкват така ярко над Северозапада. И най-после, не е справедливо до се римува Пишурка с хурка, когато благодарение на последния Лом се налага като културно-просветен център, който е пионер в читалищното и театралното дело в българските земи, и както се изразява П. Александрова – „първият български рицар“⁷⁷, защитил българската жена. И все пак, ако се водим по думите на Отец Матей Преображенски: „И тъй, братя книжари и книгописатели, ако желаете доброто на своя народ, пишете като за него. Ако ли пък е само за учените да разбират, то защо да подмятаме народното име?“⁷⁸. Ако сам Пишурка е следвал този при-

⁷² в. Свобода, II, 43 от 8 април 1871.

⁷³ в. Свобода, II, 4 от 23 януари 1871.

⁷⁴ **Леков, Д.** Българска възрожденска литература, Т.1, София, 1988, с. 140.

⁷⁵ **Каракостов, Ст.** Българският театър на освободителната борба. 1858 – 1878, София, 1973, с. 208.

⁷⁶ **Пенев, Б.** История на новата българска литература, Т. 3, София, 1977, с. 147.

⁷⁷ **Александрова, П.** България в потури, но с цилиндър, София, 2016, с. 118.

⁷⁸ **Петров, М.** Приказки или нравоучителни примери за прочитание на всекиго, който желае поправление, Руссе, 1872, с. 4.

мер, то нападките срещу неговото творчество са абсолютно ненужни. Ясно е, че Кръсто Пишурка добре е познавал творчеството на Шилер, Байрон, Волтер, Петрарка, Милтън и т.н., но дали техните преводи биха били подходящи за слабограмотните или изключително неграмотни български читатели? Те биха останали неразбрани и с това преводите на Пишурка не биха имали и част от това значение, което са изиграли слабите му побългарени, но на разбираем език преводи. И за какво друго да пише, ако не заради „простите хора“, както се изразява неговият земляк поп Пунчо от с. Мокреш. А от какво са разбирали повече масовите читатели, освен от кокошки, петли, магарета, нивата си – всичко това, което обграждало българина от люлката до гроба. Интересно е определението на проф. Дочо Леков, който споделя, че „творчеството на Пишурка „обслужва“ българския читател преди всичко от селския регион, че то попада на възприемателя с патриархално-сентиментална нагласа“⁷⁹. Не би било пресилено да се каже, както най-точно споделя Цв. Минков, Пишурка „пише, разбира се, все така изкуствено, несръчно, непоетично, понякога безсмислено – за угода на размера, или римата... както са писали всичките даскали-поети от онова време“⁸⁰. Но не може да се отрече и фактът, че той има своята не малка роля за обогатяване на българската книжнина от онова време. Все в същия дух е оценен и от авторите на „Енциклопедическия словарь Брокгауза и Ефрона“, където Пишурка е определен като „забележителен български поет от епохата на Възраждането“⁸¹. Не е и нужно да се споменава, че малцина са съвременниците му, които са намерили място сред страниците на голямата руска енциклопедия. Всичко споменато води до заключението, че неизкусните стихоплетски опити на Пишурка са били много по-лесно смилаеми от слабограмотното българско население и именно в това е неговата най-голяма заслуга. Огромните бройки, в които са отпечатвани книжките му, както и интересът на толкова много хора от най-различни селища от българското землище и чужбина, още един път недвусмислено потвърждава казаното по-горе.

⁷⁹ **Леков, Д.** Българска възрожденска литература. Т. 2, София, 1988, с. 208.

⁸⁰ **Минков, Цв.** Кръстю С. Пишурка (скица). – В: Юбилеен сборник 1856 – 1926, Лом, 1927, с. 89.

⁸¹ Енциклопедическия словарь Брокгауза и Ефрона. Т. II (3), СПб, 1906, с. 417.

Приложение

Утеха⁸²

*„Помощ моя от Господа
Сотворшаго небо и землю“
Цар Давид*

Кат човека тяжка жалост
или каква беда снайде,
кажете ни, грешни хора,
де утеха той да найде?
Аз съм тражил утешение
у Шилера и Бейрона,
тражил съм и у Волтера,
у Петрарка и Милтона.
Све съм редом аз превърнал
къде каква надох книга,
и свадем съм аз намерил
тъга, що ум хич не стига.
Да с' утеша аз с богатство –
държах пълни ръце злата,
но и него, как и книги,
захвърлих све зади врата.
О, Давиде, тебе камо?
С твойта песен ти ми стигни,
тебе ще чета от сег' само –
ти ми горка тъга дигни!
Защ' у тебе има само,
что е вредно да утеша,
кат се целий свет подигне
на човека без да сгреша.
Кат човека беда снайде,
кат го сплетат людски страсти,
он у небо нека гледа –
там са наши сички сласти.

⁸² **Топалов, К.** Българска възрожденска поезия, София, 1980, с. 200 – 201.

ПЪТЕПИСИ И ПРОЕКТИ НА ИВАН БОГОРОВ ПО ПЪТЯ НА МОДЕРНОСТТА

Пламен ХАДЖИЕВ

Специалност „Български език и история“, III курс,
ПУ „Паисий Хилендарски“

Българското възраждане е уникална, неповторима и в най-висша степен съдържателна епоха, наситена със забележителни постижения в областта на културата, науката, обществените и икономически отношения. Тази епоха се приема като период на усвояване на модерността в нейните различни измерения – исторически, философски и естетически¹. Отличителните характеристики на историко-културните условия, при които протича този процес на българска почва, определят продължителната симбиоза на елементи от отмиращото и зараждащото се ново време, като се съчетават щрихи от средновековната култура, традиционната фолклорна практика и модерните европейски културни практики.

Историческата съдба на българския народ в периода на преход към ценностите и стереотипите на Модерната епоха е обект на задълбочени научни интерпретации² от филолози, икономисти, историци, културолози, както и на различни интердисциплинарни проучвания, в резултат на което е формиран богат корпус от публикации, посветени на приобщаването на българите към модерните европейски ценности. Но понятието *модерност* се оказва твърде проблематично и допускащо повече интерпретации от присъщите на обикновените лексеми. То е от тези понятия, които често имат противоречива семантика и чиито тълкувания влизат в сложни, дори конфликтни отношения при своето осветляване. Многообразието от тези вариативни представи определя възможността за съществуването на различни смисли на понятието *модерност*³.

¹ **Николова, Ю.** Кажу ми името. – В: Модерността вчера и днес, София, 2003, с. 134.

² Вж. подробна библиография в: **Бонева, В.** Българското възраждане и българската историопис, <<https://liternet.bg/publish8/vboneva/istoriopis.htm>>

³ За „проблематичното“ при изясняването на понятието „модерност“ вж. **Займова, Р., Аретов, Н.** Образи на модерността. От Паисий до Жорж Папазов. – В: Модерността

Конкретните историко-културни обстоятелства в българското пространство поставят по специфичен начин въпросите за модерното и модерността. Тази тенденция потвърждава тезата на Ю. Николова, че „модерното у нас се утвърждава чрез връщане към старото[...] връщане към традиционното и билото“⁴. И затова „модерността има своите терминологични смисли и е по-скоро продукт на идеен мисловен процес“⁵. Настоящият текст не се стреми към всеобхватност на проблемите. Въпреки това е ясно, че разглеждането на въпросите за възрожденските модернизационни процеси и проекти е сложна задача и изисква своите задълбочени усилия. „Надникването“ в тях потвърди напълно това убеждение. Ето защо обектът на внимание ще бъде насочен предимно върху няколко акцентни полета на възрожденските представи за модерност. Приета е тезата на Е. Гетова за пътищата, по които Богоровите книжовни занимания допринасят за възрожденската модерност, които са проследени в: журналистическите прояви; пътеписите, езиковите идеи и икономическите занимания. За да се постигне яснота по зададените цели са потърсени и изследвания върху: автобиографията (Богоров); икономическите идеи (М. Кънев); идеите на Просвещението (Н. Данова); „модерните потреби на времето“ (Л. Михова); новината (Кардоуни); преводите на Робинзон Крузо (Н. Аретов); езикът (С. Младенов); пътеписът (Е. Гетова, Ю. Николова) и др., които служат за теоретичен пътеводител на текста. Това се илюстрира и с поместената в края библиография.

Общоприето е, че в стремежа си да насочи вниманието на българина към европейските светове и хоризонти журналистиката става „културен посредник“⁶. Много актуален през Възраждането е въпросът за „занаятът на журналиста“ и неговата способност да променя и формира менталните нагласи на личността⁷. По страниците на печата се разгарят въпросите относно това „полезно ли е модерното“, „добро ли е модерното“. В периодиката най-ярко се заявява и нагледно се показва синхронията между българската култура и тази на европейска модерност. И тъй като периодиката е подчинена на прагматичните измерения на живота, именно тя предлага особено интересни примери за усвояването на модерната менталност в подчертано присъстващ на страниците на печата контекст. Вестникът се превръща в институция,

вчера и днес, София, 2003, с. 5 – 9.

⁴ **Николова, Ю.** Кажиме името, с. 136 – 137.

⁵ **Займова, Р., Аретов, Н.** Образи на модерността. От Паисий до Жорж Папазов, с. 7.

⁶ **Гетова, Ел.** Журналистически езици на Възраждането, В. Търново, 2005, с. 8.

⁷ По-подробно по този въпрос вж. **Гетова, Ел.** Журналистически езици на Възраждането.

която предполага възможност на мисленето да оперира с абстракции за напредъка на всекидневието. Елена Гетова акцентира върху факта, че „присъствието на самото периодично издание в културата на възрожденското общество формира навици, задоволява интереси, преподава „уроци“ по общо познание за света, което вече го поставя в градежа на възрожденските представи за модерността”⁸. Рефлексите на тези явления предполагат иновативните модели, изкристализирали в дейността на карловския „новатор“ Иван Богоров.

Иван Богоров⁹ (1818 – 1892) е личност, чиито духовни измерения далеч надхвърлят рамките на времето и пространството, в което живее и твори. В неговата личност са вплътени като че ли всички черти на „възрожденската модерност“. Той е един от най-изявените представители на българския интелектуален елит през епохата на Българското възраждане: професионалист журналист, лекар, патриот и гражданин с блестяща икономическа и напредничава мисъл, които постепенно му придават облика на *модернизиращия се гражданин*.

Многогранно и почти необхватно е цялостното животоописание на д-р Иван Богоров, живеещ в постоянно движение. Българската история му отрежда мястото на основоположник в множество обществени сфери, реализирали се в мисленето, говоренето и писането на възрожденския българин. Като заимства опита, натрупан от Западна Европа¹⁰, българският вестникар предизвиква истински интелектуален поврат за един сравнително кратък период, който е време на културно-просветна, икономическа и езикова обнова. Иван Богоров започва книжовните си занимания през 1841 г. с отпечатването на ликовете на българските

⁸ **Гетова, Ел.** Изобретяване на модерни светове през XIX век. Иван Богоров, В. Търново, 2009, с. 48.

⁹ Вж. биографични подробности в: **Недялков, Хр.** Д-р Иван Богоров. София, 1977; **Богоров, Ив.** Живота ми, описан от мене, София, 1887; Д-р Иван Богоров: Юбилейно издание на Съюза на българските журналисти по случай 150 години от рождението, София, 1970.

¹⁰ Българите, отправени се към учебните заведения в европейските образователни центрове, имат различна образователна и общокултурна подготовка, но една обща амбиция – да придобият знания, с които да подпомогнат отечеството си. Те се вглеждат в културата на „другите“ и откриват новото и различното в средата, в която попадат (**Михова, Л.** Модерните потреби на Възраждането, София, 2001.). С това през епохата се оформят няколко центъра, в които учат български ученици и студенти. Релацията свое-чуждо има една основна положителна страна – открива новите и модерни хоризонти пред формиращата се българска интелигенция. В това отношение интерес представлява и констатацията отнасяща се до разликата между студентите, заминали за различни европейски университети. Статистиката сочи, че в Германия (където учи и Богоров) отиват предимно амбициозни и упорити в желанието си да се завърнат с диплома студенти.

царе Иван Асен II и Иван Шишман от „Стематографията“ на Христофор Жефарович. Година по-късно подготвя и издава първия фолклорен сборник „Български народни песни и пословици“.

От 1846 г. Иван Богоров се отдава на вестникарството, без да се „варди да не падне тавана върху му“¹¹ и воден от разбирането, че:

Всичките народи около нас си издигнаха главите и виждат по светът що става и какво трябва да правят... Не трябва ли да продумами поне една дума в царствата на народите?... И ний българете трябва да започнем да са усещами като народ, който има същите правди с другите европски народи!“¹².

През 1848 година д-р Богоров създава най-дълго списвания вестник през Възраждането – „Цариградски вестник“. Така той записва името си не само като родоначалник на българска журналистика, но и оформя идейно жанра на публицистичния коментар, чиято основна задача е представянето на „новината като ежедневна актуална информация“¹³, защото вестникът е продукт именно на модерната култура. Поради функционалната си предпоставеност да сплотява и да цивилизова, вестникът постепенно оформя облика на модернизиралото се възрожденско общество. Последица от материалната стабилност и самочувствие на българина е нарасналата роля на периодиката в ежедневното обуйване. Поради това тя се превръща в едно от средствата за известяване на новите културни идеи и форми на градския живот – една от **същностните характеристики на модерността**. Именно затова една от основните дефиниции за новината гласи, че тя е разликата между вчерашния свят и днешния¹⁴, чрез нея общността не само се осведомява, тя се и формира, което поставя вестника в контекста на спецификите на модерното време.

Идейната проблематика, свързана с просвещенския идеал от „векът на разума“ може да се долови и от проблемния аспект, свързан с езика. Проблемът какъв да бъде кодифицираният език по значение надхвърля границите на обикновено филологическо упражнение. В унисон с тези разбирания, през 1844 г. Иван Богоров издава най-значителния си езиковедски труд - известната „Първичка българска граматика“. Оригиначните пуристични идеи на Богоров намират израз в брошурите „Упътване за български език“ (1870) в три броя, както и в

¹¹ Цит. се по **Михова, Л.** Модерните потреби на Възраждането, с. 100.

¹² в. Български орел, 1846, бр. 1.

¹³ **Михова, Л.** Модерните потреби на Възраждането, с. 101.

¹⁴ Вж. по-подробно изследването по този въпрос в: **Кардоуни, Дж.** Как се правят новините. Наръчник на репортера, София., 1993.

списваните от него списания „Чистобългарска наковалня и сладкодумство“ (1878 – 1879) и „Бранилник“ (1880). Трябва да отбележим, че той остава ярък представител на защитата на българския език от чуждите влияния до края на своя живот. Въвеждането на общоупотребимия и говорим език в книжовната практика е фундаментална крачка по пътя на модерността, защото това гарантира достъпа на по-широки обществени маси до актуалната просвета. Заслужава да се подчертае също, че Богоров „изковава“ нов понятиен апарат и прави опит за въвеждане на думи като пратеник, бележка, чакалня, дейност, обноси и десетки още други. В тази връзка Стефан Младенов акцентира, че по този начин Богоров изпълнява и Паисиевия завет: „Знай свой род и язык“¹⁵.

В тази връзка трябва да посочим също, че модернизаторската мисия на Иван Богоров намира израз и в последователния интерес през епохата към превода на романа „Робинзон Крузо“¹⁶. Но и в този пореден просвещенски опит той не изневерява на своя специфичен реформаторски подход. Затова неговият превод се откроява с типични акценти и мисловни нагласи, адресирани към модерния оцеляващ човек на времето. Ограничението тук ще ни попречи да коментираме подробно особеностите на Богоровия „Робинзон Крузо“, но в случая е важно да се подчертае, че явлението „превод“ в историята на българската текстовност е основополагащо за определяне жанровия генезис и развоя на отделните жанрове на следсредновековната литература. Рефлексия към тези му занимания са и издадените френско-български и българо-френски речници.

Гледището си за модерността Богоров прилага и в текстове, свързани с дидактичното възпитание. Той задава „вътрешно осмисления статут на модерното назоваване на държавността“¹⁷. Постига го чрез националната територия. Утвърдено е схващането, че възрожденските представи за родното някак естествено „съвместяват фундаменталната двойственост на модела за модерна нация“¹⁸. Като възрожденски изследовател на българската география Иван Богоров налага определени журналистически нагласи към географското познание. Това е модел на сложно единство между географското описание като начин за опознаване на модерния свят и принадлежността към родното като традиции

¹⁵ **Младенов, С.** Иван Богоров. – В: Български писатели. Живот, творчество идеи. Том 1, София, 1920, с. 200 – 209.

¹⁶ По въпроса за преводите на Робинзон Крузо вж. **Аретов, Н.** Рецепцията на Робинзон Крузо в България през Възраждането. – Сравнително литературознание, 1985; **Аретов, Н.** Преводната белетристика от първата половина на XIX век, София, 1990.

¹⁷ **Гетова, Ел.** Цит. съч., с. 14 – 15.

¹⁸ Пак там, с. 14 – 15.

и консервативен ресурс¹⁹. Ето защо издава „Кратка география“ с ясната цел, че: „всякому е прилично да познава своите места, на които живее, по-харно от други, затова и в тая книга ся попродължи колко ся може за Турската царщина, описанието на която може с време да ся умножи повече...“²⁰

Всички изследователи на географските занимания на Богоров изтъкват, че „добре е разбирал ползата от познанието за родната земя, та е „тъкмял да умножи“ с време описанието на турската царщина, понеже в нея главно живеят българите“²¹. Апотеоз на тези идеи е първият издаден художествен пътепис у нас – „Няколко дена разходка по българските места“ (1868). В него Иван Богоров неслучайно заявява, че „главната помисъл на това пътуване биде да спомогнем что-годе за развитието на ръкоделното чувство между българский народ, четото да може той по-лесно да познае пътя на своето обогатяване, от което зависи неговото благополучие и благоденствие. За то и нашите забележвания в тази книжка ся отнасят повише към индустрията“²².

Въпреки уговорката за чисто реалистичните намерения на поместените материали, „разходката“ на Богоров „по българските места“ се отличава с журналистическа наблюдателност и умение да се опишат местните традиции, навици, облекло и т.н. Като заключение към всеки свой пътепис Богоров изказва мнение за едно бъдещо по-добро икономическо и търговско развитие. Такъв е призивът след обиколката му из Пловдив:

*Следователно време е настанало да ся затичаме да произведем други извори за печалба, т.е. да устроим фабрика за тъкателни вещества, и най-паче за памука, за който Пловдив по своето средовито местоположение подава най толкоз много средства и леснини; и с тоз начин не само щем помамим пак вънкашните купци да дохождат при нас, но и ния щем набара безкрайно имане, извора на всяко благополучие...и всякой ученичак българин, който намира печалба и поминувание у своето любезно отечество, няма да ходи да се губи по чужди места, за да търси прехрана, да ся отдалечава от роднини и приятели, да ся избългарява и да тегли толкоз трудове, често и костите му остават там.*²³

¹⁹ Историко-географска проблематика засягат например **Бозвели, Н.** Славеноболгарское детоводство, 1835; **Фотинов, К.** Общее землеописание, 1843. Вж. **Николова, Ю.** Записки по българска възрожденска литература, 2004, с. 402; **Гетова, Е.** Почеркът на пътя XIX век. Пътуването. Писането, 2006, с. 106.)

²⁰ **Богоров, Ив.** Кратка география математическа, физическа и политическа, Букурещ, 1851.

²¹ **Младенов, С.** Иван Богоров <<https://liternet.bg/publish7/smladenov/ibogorov.htm>>.

²² **Богоров, Ив.** Няколко дена разходка по българските места. Пътувал през 1865–1866.

²³ **Богоров, Ив.** Град Пловдив и неговата търговия. Цит. се по **Николова, Ю.** Записки по българска възрожденска литература, с. 214 – 215.

Това разпространяване на светска популярна литература и преса, „превърщането на книгата и вестника в икономически продукт“²⁴, са белези, които маркират приобщаването на българите към модерна Европа. Защото по този начин се оформя система, оценяваща престижа на познанието и икономическия напредък. Същевременно това е и система, която в модернизаторския си копнеж не загърбва родното и традицията. Именно тези особености на Богоровата текстовност дават основание на някои изследователи да определят, че „модернизиращият патос на Богоровата книжнина се откроява най-вече в икономическите му проекти за просперираща нация“²⁵.

При престоя си в Пловдив, през 60-те години на XIX век Богоров съгледал, че народът „има потреба повеќе от майстория (индустрия)“ отколкото от лекарство. Когато Иван Богоров решава да се занимава с „майстория“, т.е. с икономическото преуспяване на българите, Европа вече познава небивал индустриален напредък²⁶, до който той е имал възможността да се докосне в Париж²⁷, Лайпциг²⁸, Цариград. Журналистът долавя, че индустриализирането на българските земи и специализирането на знанията са най-сигурният начин за приобщаване на българите към прогреса на модерна Европа и през 1862 г. се заема с издаването на първото българско икономическо списание („Журнал за наука, занаят и търговия“), успоредно с дейността си на лекар в Пловдив. Още в началото е заявен смисълът на „Журнала“: „Науката има за предмет развитието ѝ и разпръскването на богатството в обществото и майсторският живот на един народ... Познанието на естествените закони съставлява науката, употреблението на тях закони съставлява майсторските леснини...“²⁹ Първо, според Богоров, трябва да се научим да печелим пари, което става с работа, с индустрия и търговия. Примерът на Европа вече ни е доказал, че „земледелието, индустрията и търговията съставляват главните извори за богатството на народите“³⁰. Изводите

²⁴ Гетова, Е. Цит. съч., с. 11.

²⁵ Пак там, с. 15

²⁶ Гетова, Е. Цит. съч. с. 135

²⁷ След пребиваването си в Париж д-р Иван Богоров става последовател на английски и френския икономически класицизъм. В духа на тази школа Богоров ще обръща голямо внимание на икономическия фактор на общественото развитие за просперитет на нацията. Вж. по-подробно в: **Кънев, М.** Какво ни казва д-р Богоров – първият български стопановед радетел на европеизма., – Диалог, № 2, 2002, с. 175 – 177.

²⁸ По това време Лайпциг е център на търговията между Изтока и Запада, място – огледало на пъстрата картина на света.

²⁹ **Богоров, Ив.** Журнал за наука, занаят и търговия, с. 2.

³⁰ **Кънев, М.** Какво ни казва д-р Богоров, с. 180 – 181.

му по въпроса са лични, но напълно съвпадат с идеите на Просвещението. „Богатството е всичко, что може да ни служи за нешто си, всичко, что може да ни бъде полезно.[...] Това ще види всякой от писанията на тънко в тая книга за начина и леснините на майсторията, и като ся употребяват тия забележвания по желанието и за жуждите на българската майстория, щат и заздравят развитието и благоденствието“³¹.

По страниците на „Журнала“ Богоров развива възгледите си, че индустрията трябва да се модернизира, а занаятите да се заменят „с тия, които цивилизацията е турила на чест“³². Без това „натрупване на буржоазно съзнание“³³ не би бил възможен възходът на българите по пътя към модерните европейски хоризонти. Не е нужно да се спираме детайлно върху статиите, излезли в броевете на списанието, за да добием представа за неговите мащаби и намерения. В случая ще се позовем на няколко „емблематични“ пасажа, отвеждащи ни към представата за модерния човек на Българското възраждане:

От изучението на майсторските леснини става явно, че стойността, добивката може ся произведе в предметите: 1. с естествените сили; 2. с остоумните сили на човека и с работа; сетне, най-често, със съединение на два елемента. За то богатството и образованието почиват днес върху натрупванието на инструментите на работа сир: на машините, произлазване от помощта на разума и от различните науки.[...].³⁴

На базата на горепосоченото може да се приеме, че още в средата на XIX в. в „Журнала“ се утвърждават два типа полагане на модерността, чрез научния напредък и чрез високата метавъзрожденска икономическа реалност, която може да съществува само като част от европейската модерност.

„Надникването“ в неговите текстове разкрива трепета, с които Богоров говори за българските модернизационни процеси, каква тъга го овладява, когато си спомни за хубавите думи на българския език и каква вяра изпълва духа му, когато пред съзерцателния му поглед се мерне чистият, неосквернен от чуждици език. В модернизацията Богоров има безрезервна вяра, за нейните правдини той се бори с всичките сили на своето публицистично и художествено слово.

Наличните за момента изводи, направени от Е. Гетова и използвани като отправна точка в настоящия текст, оформят обобщението, че „модерната индустрия, фабричните предприятия, натрупването на капитал

³¹ **Богоров, Ив.** Журнал за наука, с. 2.

³² **Кънев, М.** Какво ни казва д-р Богоров, с. 181.

³³ Пак там.

³⁴ **Богоров, Ив.** Журнал за наука, с. 2.

чрез акционерни фабрични предприятия в началото на 60-те години на XIX век са важни ниши за проникването на модерното. Макар и твърде **хипотетични**, тези възгледи се мислят като осъществими³⁵. Но като че ли няма успяло начинание без необходимата доза утопия. Това се оказва важна предпоставка за дефиниране особеностите на текстовете и визуалното композиране на „Журнала“ и предназначението му за назоваване на „модерността“. Допустимо изглежда точно това да е начинът за приобщаването на българите към модерния свят през XIX век. Вероятно защото са „хипотетични“, възрожденските модернизационни проекции и смисли не са съвсем податливи на схематично-таблично изложение.

Посочените примери, макар и бегло очертани, дават основание да говорим за очертали се вече нови нагласи в духовния и материален живот на българите, които поради подчертаните специфики в развитието на българското общество – забавянето на укрепването на буржоазията и постепенното приобщаване към модерното светско образование – започват да си пробиват път. Многообразието на потенциални гледни точки към темата определя възможността за съществуването на различни представи и оценки на историческата парадигма. Оригинално отношение на Иван Богоров към свързаните с образованието, икономиката и новината феномени символизира диалектичната връзка между необходимата за прогреса модернизация и българската традиция.

³⁵ Гетова, Ел. Изобретяване на модерни светове през XIX век, с. 159.

ТУРСКАТА ПОЛИТИКА ПО КИПЪРСКИЯ ВЪПРОС (КРАЯ НА ХХ – НАЧАЛОТО НА ХХІ ВЕК)

Петя ПАВЛОВА

Докторант в Катедра „История на България“, СУ „Св. Климент Охридски“

Разположена в източния край на Средиземно море, Турция заема важна роля в историята на региона. Нейното геостратегическо място, подплатено от икономическия и човешкия ѝ ресурс, позволяват на нейните лидери да разгръщат активна външна политика. От своя страна остров Кипър е обект на интерес и борба за влияние между големите държави от векове и причината за това се корени в неговото специфично местоположение – в пресечната точка между Европа, Азия и Африка. Неговата значимост нараства още повече в последните десетилетия, поради откритията на залежи от нефт край него. Спорът за тяхното проучване и експлоатация е постоянен източник на напрежение между Гърция и Турция. Той неминуемо оказва влияние върху развитието на Кипърския въпрос, в основа на който стои проблемът за държавното устройство и баланса между кипърските гърци и кипърските турци на острова.

В своя текст ще се опитам да представя основните моменти, през които преминава конфликтът за Кипър в периода 1974 – 2004 г., като поставям акцент върху политиката на Република Турция спрямо него. Началната и крайната година от времевите рамки на изследването имат ключово значение за промяната в съотношението на силите – първата в полза на кипърските турци, чрез започването на турската окупация, а втората за кипърските гърци, благодарение на влизането им в Европейския съюз.

На 15 юли 1974 г., с активната роля на военната хунта в Гърция, в Кипър е извършен преврат и президентът Макариос е отстранен от власт. Целите и причините за извършването му са комплексни, но могат да бъдат обобщени като желание за по-бързо постигане на обединение („еносис“) на Република Кипър с Република Гърция. Доказателство за

това може да се види и в замяната на Макариос с Никос Сампсън, който е известен като отявлен радетел за тази идея¹.

Цюрихско-Лондонското споразумение от 1960 г. обаче предвижда Кипър да бъде самостоятелна и независима държава, а за страни-гаранти на това са определени Гърция, Турция и Великобритания. Именно тази клауза ще бъде използвана от Република Турция, за да оправдае военната си намеса на острова. Въпреки тежката политическа криза, в която се намира турската страна по това, характеризираща се с честа смяна на правителства², тя успява да реагира бързо на събитията в Кипър.

На 16 юли, ден след преврата, министър-председателят Бюлент Еджевит провежда среща с военните командири, на която е решено да бъде извършена подготовка за десант. Той ще започне на 20 юли и ще бъде разделен на два етапа. През първия турските сили ще осигурят плацдарм в северната част на острова, след което ще започнат преговори за промени в конституцията, чрез които да бъдат решени съществуващите проблеми. Ако другата страна откаже това, ще бъде започнат вторият етап, който предвижда военното осигуряване на територия, където кипърските турци могат да бъдат заселени и защитени. Този план среща силното одобрение на Наджеметин Ербакан, с чиято подкрепа Еджевит управлява, а неговата основна опозиция, в лицето на Сюлейман Демирел, е по-резервирана, тъй като се опасява от война с Гърция. Тук трябва да се отбележи, че преди Турция да предприеме едностранни действия, тя се консултира с другата страна-гарант Великобритания. На 17 юли Еджевит лети до Лондон за спешна среща с британското правителство, но то отказва предложението за съвместни действия³.

Турските военни сили, за двата етапа от плана, успяват да окупираат 37% от територията на Кипър⁴. В резултат на това хиляди кипърски гърци са принудени да изоставят домовете и имотите си и да потърсят убежище на юг. Според някои изследвания става въпрос за 160 000 кипърски гърци⁵, според други за 200 000⁶, а в трети за 183 000 души⁷. Цифрите

¹ **Hughes, E.** Turkey's Accession to the European Union: The Politics of Exclusion?, London, 2010, pp. 93 – 94.

² Виж повече: **Hale, W.** Turkish Foreign Policy Since 1774, London, 2021, p. 105, **Хаков, Д.** История на съвременна Турция, София, 2017, с. 275 – 287.

³ **Larrabee, S., Lesser, I.** „Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty“, 2003 <https://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR1612.html> (28.02.2021), p. 78.

⁴ **Bahcheli, T., Bartmann, B., Srebrnik, H.** De Facto States: The Quest for Sovereignty. London, 2004, p. 167.

⁵ Ibid., p. 168.

⁶ **Larrabee, S., Lesser, I.** „Turkish Foreign Policy“, p. 78.

⁷ **Hughes, E.** Turkey's Accession to the European Union, p. 94.

относно бежанците от страна кипърските турци също са различни. Според някои те са 45 000⁸, а според други са 40 000 души⁹. Всяка една от тези цифри е достатъчно показателна за мащаба на психологическата травма, която преживява населението на острова. Тя ще даде нов заряд на страховете на двата етноса, че другият ще ги доминира и потиска, а това обрича преговорите на неуспех.

Освен човешките загуби, турската военна намеса води и до политически негативи. Турция не успява да превърне военното си надмощие в политическо дивидент. Дори напротив, след второто настъпление гръцката страна вместо да стане по-отстъпчива, категорично отказва да преговаря. В допълнение на това страната губи международната подкрепа, която е имала в началото на намесата си. Тук трябва да се спомене, че вътрешнополитическата ситуация в Турция също има своето отражение. Конфликтът между Еджевит и Ербакан довежда до оставката на правителството на 7 ноември 1974 г. В Гърция Хунтата пада от власт, а начело на държавата застава Константинос Караманлис. Промяна има и в Република Кипър, където управлението се поема от Глефкос Клиридис.

Още в самото начало на преговорите през 1974 г. проличава важната роля, която играят Гърция и Турция. На 25 юли в Женева започват мирните преговори между тях и Великобритания, а представители на двата етноса са включени на по-късен етап. До 29 юли разговорите са в „задънена улица“, но държавният секретар на САЩ – Хенри Кисинджър, успява да убеди Еджевит, че приемането на Резолюция 353 не означава незабавно изтегляне на турските военни сили от острова, а прекратяване на военните действия и установяване на буферни зони. Най-важната част от преговорите са конституционните промени, които биха успокоили обстановката. За Турция от първостепенно значение в преговорите е да осигури сигурността на кипърските турци извън окупираните територии. Независима кипърска държава би била приета от тях само въз основа на федерация между двете общности. От гръцка страна Макариос се обявява твърдо против преговори за промени в конституцията на страната, а Георгиос Маврос, гръцкият външен министър, приема разговорите да се водят само въз основа на конституцията от 1960 г.

На 10 август започва втората конференция в Женева. На нея лидерът на кипърските турци Рауф Денкташ представя предложението за двубщностна федерация. Вероятно под американски натиск Анкара се съгласява и на т.нар. „кантонен“ план, съгласно който кипърските турци ще получат шест отделни кантона в рамките на федерална структура. Това показва, че идеята за федерация не е чужда на САЩ и Велико-

⁸ Bahcheli, T., Bartmann, B., Srebrnik, H. De Facto States, p. 168.

⁹ Hughes, E. Turkey's Accession to the European Union, p. 94.

британия. На 13 август, когато турският външен министър Туран Гюнеш излага бизоналния и кантоналния план, Клиридис поисква 48-часова почивка, за да разгледа предложенията. Тя обаче е отказана от турския представител и на следващия ден турските сили започват втория етап от плана си за настъпление като слагат разделителна граница в северната част на острова, от Кокина на запад до Фамагуста на изток. Нито Великобритания, нито САЩ предприемат никакви ефективни действия за спиране на турското настъпление¹⁰.

Наличието на турски войски, които да гарантират сигурността, позволява на кипърските турци да създадат свое отделно управление в окупираните територии. През 1975 г. то е официално обявено като „Турската федеративна държава Кипър“ и бива признато единствено от Република Турция. Според тях по този начин те формализират турската част на една все още неоформената кипърска федерация. От този момент нататък преговорите няма да бъдат за създаването на една унитарна държава, с определени квоти за кипърски гърци и кипърски турци в управлението, защото минимумът, на който биха се съгласили кипърските турци, е федерална държава. Остава да се разглежда въпросът доколко децентрализирана да бъде тя.

Тук трябва да се спомене, че турците си дават ясна сметка за важноста на процентното съотношение между двата етноса на острова в баланса на една бъдеща федерация. Поради това правителството на Рауф Денкташ, лидер на кипърските турци, с активното съдействие на Анкара, започва целенасочена политика за преселване на турци от Анадола на остров Кипър. Целта е ясна – промяна на демографския баланс. Тези хора са настанени в изоставените от кипърските гърци имоти. Така въпросът за собствеността им се превръща в една от основните точки за конфронтация. Все още не е ясно колкото точно са заселниците. Според някои учени преселниците представляват 1/3 от населението¹¹, а според други кипърските турци са едва около 60% от населението^{12, 13}. Важно е да се отбележи, че в страната съществува напрежение между местните и континенталните турци. Причина за това може да се търси в голямата разлика между тях – по-голямата част от турските заселници идват от бедни селски райони на Турция, те са по-религиозни и по-кон-

¹⁰ Hale, W. Turkish Foreign Policy, pp. 113 – 114.

¹¹ Bahcheli, T., Bartmann, B., Srebrnik, H. De Facto States, p. 168.

¹² Важен фактор за демографския характер на областта оказва и емиграцията на кипърските турци в търсене на работа.

¹³ Larrabee, S., Lesser, I. "Turkish Foreign Policy", p. 80.

сервативни от повечето местни кипърски турци. Това създава трудности в интеграцията на новозаселилите се¹⁴.

Самата Република Турция също е изправена пред сериозен проблем, тъй като силното гръцко лоби в Конгреса на САЩ осигурява приемането на резолюция през септември 1975 г., с която се забранява продажбата на военни стоки и финансовата помощ за нея, докато не се извърши значителен напредък към уреждане на кипърския проблем. В отговор на това правителството на Демирел се отказва от изпълнението на споразумението за сътрудничество в областта на отбраната от 1969 г. и прекратява операциите във всички американски съоръжения на турска територия, с изключение на тези, които са обвързани с функциите на НАТО. Турция успява да заобикаля ембаргото на САЩ чрез доставки от други членки на НАТО, като Италия и Германия. То обаче ограничава способността на САЩ да наблюдава движенията на съветските войски, както и ракетните и ядрени опити в СССР, тъй като тя зависи от използването на радарни и други съоръжения на турска територия. Поради това през октомври 1975 г. Конгресът приема частично отмяна на ембаргото, като ограничава неговия обхват, а през 1978 г. то е напълно отменено. Като основна причина за това решението се приема заплахата на Турция за напускане на НАТО.¹⁵

Република Кипър също е изправена пред редица трудности. Те губят военните действия през 1974 г., претърпяват икономически загуби и се изправят пред бежанска вълна. Въпреки това обаче те имат един изключително ценен коз – международното признание, че правителството им е единственото легитимно управление на острова. Този статут им позволява, заедно с Гърция, да оказват международен натиск върху кипърските турци и Турция. С това предимство те успяват да представят по-ефективно своята позиция по Кипърския въпрос на редица международни форуми.

На 28 април 1975 г. във Виена започват нови преговори между кипърските гърци и кипърските турци под егидата на ООН. Те не успяват да постигнат напредък до 12 февруари 1977 г., когато Макариос и Денкташ, се срещат в Никозия и постигат съгласие да обсъждат въпроса за „трите свободи“ – свободата на движение между двете части на острова, свободата на заселване и правото на собственост в която и да е част от острова. Те също така приемат преговорите да се развиват на основата на идеята за двубобщностна федерация. Това решение е потвърдено и от

¹⁴ Bahcheli, T., Bartmann, B., Srebrnik, H. De Facto States, p. 168.

¹⁵ Hale, W. Turkish Foreign Policy, p. 116.

страните-гаранти¹⁶. Като основни спорни въпроси остават правомощията на централното правителство и географското разделение на федерацията¹⁷. Така между 1977 и 1979 г. се провеждат серия от преговори, но те остават без успех¹⁸.

Ново раздвижване по Кипърския въпрос се наблюдава в началото на 80-те години. На 15 ноември 1983 г. кипърските турци официално обявяват независима Севернокипърската турска република. Няколко месеца по-рано обръщение на правителството на кипърските гърци до Общото събрание на ООН довежда до Резолюция 37/253, изискваща „незабавно изтегляне на всички окупационни сили „от Република Кипър“. Тук трябва да се отбележи, че ООН има приети редица резолюции в подкрепа на гръцко-кипърската позиция, които призовават за обединение на острова и напускане на некипърските войски¹⁹, но нито една от тях не оказва особен ефект върху политиката на Турция.

Вероятно нарасналото геополитическо значение на Република Турция след края на Студената война дава надежди на кипърските турци, че ще могат да получат повече облаги. Същевременно появата на държави, отцепващи се от СССР им дава основание да смятат, че Севернокипърската турска република може да получи международно признание. Това в съчетание с търсенето на изравняване на статута на кипърските турци с кипърските гърци подтиква Денкташ и неговите поддръжници решават да обявят независимост²⁰. И до днес обаче Турция си остава единствената държава, която признава Севернокипърската турска република²¹. По инициатива на Великобритания Съвета за сигурност на ООН приема Резолюция 541, в която иска отмяна на декларацията за независимост и призовава останалите страни да не признават новата държава²².

Въпреки непризнаването кипърските турци, благодарение на Република Турция, успяват да получат статут на наблюдател в различни организации. Техните аргументи биват представени най-вече пред Организацията Ислямската конференция. Освен това правителството на кипърските турци изпраща свои представители във Вашингтон, Лондон,

¹⁶ **Yiangou, C.** Solving the Cyprus Problem: An Evolutionary Approach. – The Cyprus review, Vol 26, issue 2, 2014, p. 131.

¹⁷ **Hale, W.** Turkish Foreign Policy, pp. 114 – 115.

¹⁸ **Foukas, V., Tackie, A.** Cyprus: The Post-Imperial Constitution, New York, 2009, p. 16.

¹⁹ **Bahcheli, T., Bartmann, B., Srebrnik, H.** De Facto States, p. 169.

²⁰ Ibid., p. 170.

²¹ Бангладеш декларира готовността си да я признае, но скоро след това се оттегля от идеята, вероятно под американски натиск.

²² **Bahcheli, T., Bartmann, B., Srebrnik, H.** De Facto States, p. 171.

Брюксел, Ню Йорк, Исламабад, Баку и Абу Даби. Те обаче получават пълен дипломатически статут единствено от Турция. Въпреки това представителите на кипърските турци в тези градове успяват да лобират за своите интереси²³.

Липсата на признание води до тежки икономически загуби за кипърските турци. Те нямат достъп до Световната банка и Международния валутен фонд, а чуждестранните инвеститори отбягват рискови сделки в регион с несигурно бъдеще. Не би било пресилено да се каже, че държавата на кипърските турци съществува благодарение на икономическата помощ, изразяваща се в субсидии и инвестиции, на Република Турция. Чрез нейната помощ доходите на кипърските турци се увеличават многократно – през 1977 г. доходът на глава от населението е 1 444 щатски долара, той се удвоява до 3 477 долара през 1990 г. и достига 4000 долара до 2002 г. Турция също така инвестира в инфраструктурни проекти и предоставя кредити и помощи за развитие под различни форми. Икономическите постижения на кипърските турци обаче са затъмнени от впечатляващия икономически растеж на юг, където БВП на глава от населението стига 13 000 щатски долара²⁴.

Турция е единствената държава, която извършва редовни полети до територията, управление на кипърските турци. Това оказва най-силен негативен ефект в сферата на туризма, тъй като единствените чуждестранни посетители в страната са от Турция²⁵. За сравнение с Република Кипър може да се посочи, че тя, през 2000 г., е приела 2 686 000 туристи, а Севернокипърската република едва 433 000 туристи²⁶.

Икономическата зависимост на Севернокипърската република неминуемо се отразяват и в политическата сфера, където тя остава зависима от турската държава през целия разглеждан период.

Един от най-ярките примери за влиянието на Турция в преговорите по Кипърския въпрос е от 1984 г. Тогава турският президент генерал Кенан Еврен призовава Денкташ да се откаже от искането си за ротационен президент и да намали териториалните си претенции до по-малко от 30 % от общата територия. Денкташ се съгласява и по този начин се стига до една от най-обещаващата възможност за постигане на споразумение за федерална държава на острова. Надеждите са „попарени“ от

²³ Ibid., p. 170.

²⁴ Ibid., p. 173.

²⁵ Ibid., p. 170.

²⁶ Ibid., p. 174.

лидера на кипърските гърци Спирос Киприану, който през януари 1985 г. отказва да подпише споразумението²⁷.

С идването на власт в Кипър на Георгос Василиу²⁸ през 1990 г. преговорите отново са подновени. Те не постигат успех, тъй като Денкташ започва да говори, че кипърските турци имат правото на самоопределение, което не се харесва на кипърските гърци²⁹.

Важно значение за развитието на Кипърския въпрос има подобряването на отношенията между Турция и САЩ по време на войната в Персийския залив през 1991 г. Скоро след нея инициатива поема Турция, като Тургут Йозал предлага да започнат четиристранни преговори между Гърция и Турция плюс лидерите на кипърските гърци и турци. Тази идея е отхвърлена от гърците, но има позитивно въздействие върху Турция, тъй като се създава впечатление, особено в генералния секретар на ООН Бутрос Бутрос-Гали, че тя може да играе позитивна роля за разрешаването на конфликта³⁰.

След неуспешните разговори от 1991 г. генералният секретар на ООН предлага през 1992 г. „Set of ideas“ като рамково споразумение. На негова основа Денкташ и Василиу започват разговори в Ню Йорк. Дватама лидери не се срещат „лице в лице“, а посредничеството се извършва от генералния секретар на ООН. Преговорите продължават до 14 август 1992 г., когато отново попадат в „задънена улица“ поради несъвместими териториални претенции и различия по отношение на „трите свободи“. Тук трябва да се отбележи, че в него са определени значителни териториални придобивки за кипърските гърци. В крайна сметка обаче предложението е отхвърлено и от двете страни³¹.

Разговорите са подновени между 28 септември и 11 октомври 1992 г., но и тогава не се постига съгласие. Липсата на напредък в преговорите подтиква Бутрос-Гали вместо да търси решение, да предложи поредица от „мерки за изграждане на доверие“, по които двете страни да постигнат съгласие. Те включват повторното отваряне на летището в Никозия, затворено от 1974 г., както за кипърските гърци, така и за кипърските турци, както и връщането на Вароша – южно предградие на Фамагуста, окупирано от турската армия през 1974 г., в което кипърските турци никога не се установяват. Тези предложения първоначално са

²⁷ Ibid., p. 171.

²⁸ Георгиос Василиу е избран за президент на Република Кипър през февруари 1988 година.

²⁹ Hale, W. Turkish Foreign Policy, pp. 194 – 195.

³⁰ Ibid., pp. 194 – 195.

³¹ Bahcheli, T., Bartmann, B., Srebrnik, H. De Facto States, p. 172.

приети и от двете страни, но с течение времето те се разделят относно детайлите за тяхното изпълнение³².

Въпреки че не участва пряко в преговорите, Европейският съюз оказва сериозно влияние върху политиката на Турция по Кипърския въпрос. То е най-силно през 90-те и първите години на новото хилядолетие. Още от началото на 80-те властта в Турция е в ръцете на Тургут Йозал, който има силни проевропейски настроения и предприема активни стъпки към сближаване с Европейския съюз, чиято цел е постигането на пълноправно членство. Тук трябва да се отбележи, че той е един от малкото турски лидери през разглеждания период, който се радва на стабилно мнозинство, чрез което управлява повече от 10 години. Това неминуемо оказва влияние върху възможността му да предприема и реализира съществени своите мащабни политики.

През 90-те години постепенно за Турция става ясно, че без разрешаване на Кипърския въпрос тя няма да бъде приета в ЕС. Една от първите крачки, която предприема Съюза срещу Севернокипърската република е от юли 1994 г., когато Европейският съд забранява нейния износ на стоки към страните членки. Това е сериозен удар, тъй като нейният износ е ориентиран основно към ЕС и най-вече към Великобритания. Турция се опитва да ограничи щетите като поема големи разходи за реекспорт на севернокипърските стоки. Въпреки това нейните възможности са ограничени, особено предвид икономическата криза, която настъпва в страната в края на 90-те години. Кипърските турци веднага предприемат ответни действия, но в политическата сфера, единствената, в която имат възможност за натиск. Така на 29 август 1994 г. депутатите гласуват за отмяна на две резолюции от 1984 и 1985 г., в които се посочва, че „създаването на федерална държава на острова е единственото решение на кипърския проблем“³³. Така в следващите години кипърските турци ще виждат решение на проблема не толкова в една „федерация“, а по-скоро в създаването на една „конфедерация“.

Тази позиция на кипърските турци е съгласувана с Турция, която по това време също се отдръпва от идеята за федерация. Това до голяма степен е резултат от сближаването на кипърските гърци с Гърция и ЕС. В отговор на него от края на 90-те години, Турция засилва действията си по укрепване на връзките със Севернокипърската турска република. През юли 1997 г. двете държави обявяват решимостта си да засилят и задълбочат сътрудничеството си като създадат икономически и финансов съюз между тях и подобрят транспортните връзки помежду си. Едно от най-важните действия в тази посока е обявяването на концепцията

³² Hale, W. Turkish Foreign Policy, p. 195.

³³ Bahcheli, T., Bartmann, B., Srebrnik, H. De Facto States, p. 172.

за обща отбрана, според която всяка атака срещу Севернокипърската турска република ще се счита за атака срещу самата Турция³⁴. В съзвучие с тази политика Република Турция започва да включва кипърски турци в своите делегации и мисии в чужбина³⁵. На 31 август 1998 г. Денкташ, с подкрепата на Турция, официално призовава за създаването на конфедерация от две държави. Предсказуемо кипърските гърци отхвърлят призива като външният им министър заяви, че „конфедерацията е по-лоша от разделянето“³⁶.

През годините ясно се наблюдава, че напрежението по Кипърския въпрос нараства с изострянето на конфликта между Турция и Гърция. Така например спорът за териториалните води достига гореща точка през юни 1995 г.³⁷ Тук трябва да се отбележи, че двете държави засилват военния си потенциал – гърците укрепват военните си сили в Беломорието, въпреки демилитаризацията по Договора от Лозана, а турците през 1975 г. реконструират своята Четвърта армия като „Беломорска армия“. Тя дори е изключена от ангажиментите на Турция към НАТО³⁸. Този сблъсък е пренесен и на Кипър, където има няколко инцидента в охраняваната от ООН зелена линия.

Прави впечатление, че инициативите на трети страни по Кипърския въпрос често пъти идват вследствие именно на нараснало напрежение между Гърция и Турция. Така например САЩ, която няма интерес от влошаване на отношенията между двете страни, засилва своята активност след острата конфронтация между Гърция и Турция в средата на 90-те. Тогава те включват архитекта на Дейтънското споразумение Ричард Холбрук в преговорите. Според него Турция държи на членството в ЕС, поради което тя би се съгласила на федерация, ако Съюзът даде ясен график за присъединяването на турската държава към Съюза³⁹. Европейският съюз обаче отказва да включи Турция в списъка на държави, с които ще води преговори за присъединяване (вкл. Република Кипър), приет на срещата на върха през 1997 г.

На среща на НАТО в Мадрид през юли същата година гръцкото и турското правителство изразяват своя ангажимент за мирни отношения, зачитане на взаимния суверенитет и съществуващите международ-

³⁴ **Carkoglu, A. Rubin, B.** Turkey and the European Union: Domestic Politics, Economic Integration and International Dynamics, London, 2003 p. 56.

³⁵ **Larrabee, S., Lesser, I.** "Turkish Foreign Policy", pp. 79 – 80.

³⁶ **Bahcheli, T., Bartmann, B., Srebrnik, H.** De Facto States, p. 173.

³⁷ Тогава турският парламент обявява, че декларация на Гърция за ограничение от 12 мили ще бъде разглеждана като *casus belli*.

³⁸ **Hale, W.** Turkish Foreign Policy, p. 116.

³⁹ **Bahcheli, T., Bartmann, B., Srebrnik, H.** De Facto States, pp. 175 – 176.

ни договори. Това намаляване на напрежението между двете държави веднага рефлектира върху Кипърския въпрос с възстановяване на преговорите. Под егидата на ООН се провеждат серия от срещи, първо в САЩ, през юли 1997 г., а през август и в Швейцария.

По време на тях ясно проличава индиректното значение на Европейския съюз за разрешаването на конфликта. Разговорите преминават без успех, защото Денкташ възразява срещу очакваното откриване на преговори за присъединяване между Кипър и ЕС без никакво представителство на кипърските турци. Всички шансове напредък по Кипърския въпрос са „стопени“ и поради решението на срещата на върха на ЕС в Люксембург през декември 1997 г., потвърждаващо изключването на Турция от процеса на разширяване⁴⁰.

Въпреки важността на Европейския съюз за Турция, тя не оттегля подкрепата си за Северенотипърската република в края на 90-те години. Причина за това е новото схващане в турската външна политика. До средата на 90-те години турската страна поставя акцента в своята политика върху защитата на кипърската турска общност на острова. От средата на 90-те обаче Еджевит започва да разглежда Кипърския въпрос и от гледна точка на национална сигурност на самата Турция. Тя гледа на Кипър като на важен пункт за отбраната на Анадола, тъй като ако той стане гръцки анадолийското крайбрежие ще бъде обградено от гръцки острови. Той служи и за защитата на каспийския петрол, който се очаква да тече през тръбопровода Баку-Джейхан. Като потвърждение за опасенията на Турция през януари 1997 г. напрежението в Източното Средиземноморие рязко се покачва след като правителството на Клиридис обявява, че разполага с 48 ракети S-300 за противовъздушна отбрана, които биха могли да поразяват цели на територията на Турция и Северен Кипър. Турция веднага отговаря на предизвикателството като нейният външен министър Тансу Чилер заплашва, че турските военновъздушни сили ще унищожат ракетите, ако те бъдат инсталирани. Така, под американски натиск Клиридис решава да отстъпи⁴¹. Подобни провокации затвърждават схващането в Турция, че островът не трябва да бъде контролиран от враждебна сила, особено от Гърция. Един от начините за постигане на това е да се поддържа статуквото, в което Кипър е разделен и Турция поддържа силно военно присъствие там⁴².

Подобряването на отношенията между Гърция и Турция в края на 90-те години достига връхна точка през 1999 г. Тогава Турция е раз-

⁴⁰ Hale, W. Turkish Foreign Policy, p. 196.

⁴¹ Hale, W. Turkish Foreign Policy, p. 196.

⁴² Larrabee, S., Lesser, I. „Turkish Foreign Policy“, p. 79 (доказателство и реакцията за ракетите).

търсена от мощно земетресение и Гърция бързо изпраща спасителни екипи на помощ. Това сближаване е предшествано от рязко влошаване на отношенията покрай аферата Йоджалан⁴³. Бързата реакция на гръцкото правителство с уволнението на висшестоящи служители и оставката на външния министър обаче дава положителен знак за Турция. Така през 2000 г. гръцкият и турският външен министър, за първи път от 40 години, си разменят посещения. Подобряването на отношенията е демонстрирано дори в областта на отбраната. През април 2001 г. Гърция обявява промени във военната си доктрина, с което слага край на състоянието на мобилизация обявено от 1974 г. Освен това Атина решава да намали доставките на оръжие с 4,4 милиарда щатски долара. Турция също прави подобен жест като намалява разходите за отбрана с 19,5 милиарда долара. Зад решението и на двете държави стоят и икономически съображения, но въпреки това те допринасят за подобряване на общия климат⁴⁴.

Това поредно стопляне на отношенията между Гърция и Турция веднага дава тласък и на преговорите относно Кипър. През ноември 1999 г. Рауф Денкташ се съгласява да се присъедини към Клиридис в нов кръг преговори под егидата на ООН. Те не постигат успех, тъй като Денкташ настоява за „конфедерация“ или по-свободна форма на обединение от „федерацията“, изисквана от гърците, които се страхуват, че формулата „конфедерална“ може да даде възможност на кипърските турци да се отделят в самостоятелна държава. Точно тогава Европейският съвет, заседаващ в Хелзинки през декември 1999 г., изпраща позитивен знак на Турция, решавайки, че тя може да бъде включена като кандидат за евентуално бъдещо членство в ЕС на същата основа като останалите страни кандидати. Шансът за постигане на споразумение по Кипърския въпрос обаче е помрачен от решението на Съвета да може да приеме Република Кипър и без да е постигнат напредък по Кипърския въпрос. Ролята на Гърция за това решение е голяма, тъй като тя заплашва да блокира разширението на ЕС в Източна Европа, ако това не бъде прието.

В този момент Турция не отхвърля принципа на присъединяване на Кипър, но настоява то да бъде предшествано от вътрешното уреждане на бъдещето на страната. Тя същото така смята, че Турция и Кипър трябва да влязат едновременно в ЕС. В крайна сметка обаче правителството на Еджевит не успява да окаже някакво влияние върху полити-

⁴³ Абдула Йоджалан е лидер на Кюрдската работническа партия. Гърция, за да се противостои на Турция търси сближение с кюрдите. Турция разбира, че гръцкото посолство в Найроби е готово да даде убежище на Йоджалан и успява да го арестува на летището. Виж повече в **Larrabee, S., Lesser, I.** „Turkish Foreign Policy“, pp. 83 – 84.

⁴⁴ **Larrabee, S., Lesser, I.** „Turkish Foreign Policy“, p. 85.

ката на Съюза. С оглед на решението от Хелзинки в Турция се засилва настроението, че кипърският проблем трябва да бъде решен възможно по-скоро, защото „спъва“ по-широки външнополитически интереси на страната⁴⁵.

В опит да „разтопи ледовете“ през 2002 г. ЕС предлага на Северно-кипърската турска република 206 млн. евро за периода 2004 – 2006 г. Тези средства страната трябва да инвестира в намаляване на икономическата разлика между северната и южната част на острова. Това предложение със сигурност би имало позитивен ефект, тъй като една от основните причини за изостаналостта на Севера в сравнение с Юга е невъзможността на кипърските турци да кандидатстват за средства по различни фондове. То обаче е отхвърлено от Денкташ с мотива, че така се цели подкопаване на цялостната позиция на кипърските турци по въпроса за обединението. Обикновените кипърски турци започват да се опасяват, че влизането в ЕС ще застраши тяхната сигурност, въпреки неминуемите икономически ползи. Те смятат, че свободното движение и пазар ще позволят на по-богатите кипърски гърци да изкупят имотите на по-бедните кипърски турци като по този начин ги превърнат в малцинство на север⁴⁶.

В началото на новото хилядолетие ООН също се активизира. Преговорите между Клиридис и Денкташ са „лице в лице“ и се извършват с посредничество на Алваро де Сото, специален съветник по Кипър на генералния секретар на ООН Кофи Анан. Приемайки директните разговори Денкташ демонстрира желание за намирането на решение, но подобно на предходните и тези разговори не достигат до споразумение. Въпреки това Кофи Анан поема инициативата и предлага нов план през ноември 2002 г. В него се предвижда създаването на двузонална федерация, известна като Обединена република Кипър, с единен споделен суверенитет, забраняващ разделянето и обединението с която и да е друга държава. Според него страните гаранти по договора от 1960 ще продължат да изпълняват тези функции. Предвижда се двукамерен федерален законодателен орган, включващ Камара на депутатите от 48 членове с представителство на всяка общност в съответствие с нейния дял от населението и минимум 12 кипърски турци. Горната камара или Сенатът ще бъдат съставяни от 48 членове, но с равен брой представители на кипърските гърци и турци. Федералното правителство, наричано президентски съвет, ще има шест членове с право на глас и трима без право на глас, като членовете ще бъдат съставени пропорционално от всяка общност. То ще избира президент и вицепрезидент, по един от

⁴⁵ Hale, W. Turkish Foreign Policy, p. 197.

⁴⁶ Bahcheli, T., Bartmann, B., Srebrnik, H. De Facto States, p. 177.

всяка общност, които ще се сменят на всеки 20 месеца. При териториална корекция територията на кипърските турци ще бъде намалена до 28 процента от острова и ще има график за изтегляне на чужди войски, за да останат единствено 950 гръцки и 750 турски войници. Правото на заселване и на собственост между двете съставни държави ще бъдат ограничени за определен период или докато Турция стане пълноправен член на ЕС⁴⁷.

Турция изразява пълна подкрепа за Плана Анан като се надява споразумението да бъде прието навреме за срещата в Копенхаген на Европейския съвет през декември, за да демонстрира желанието си за членство. Въпреки това Рауф Денкташ блокира плана. Той се радва на добър имидж на енергичен защитник на правата на кипърските турци и на турските интереси, а през годините успява да създаде много връзки с влиятелни турци от различни сфери от живота, включително сред военните и политиците, които му позволят подобни своеволни действия⁴⁸.

На срещата, проведена в Копенхаген, е подчертана необходимостта от постигането на споразумение за Кипър и е потвърдено решението от Хелзинки. Европейският съвет приема, че Републиката на Кипър може да бъде приета в ЕС на 1 май 2004 г., дори ако не е постигнала споразумение относно държавното формирование на острова⁴⁹.

Надежда за разрешаване на конфликта се появява през декември 2003 г., когато партията на Рауф Денкташ губи позиции в парламента, а през януари 2004 г. лидерът на опозиционната Републиканска турска партия Мехмет Али Талат става министър-председател. Новото правителство се ангажира с постигането споразумение с кипърските гърци до 1 май 2004 г. в сътрудничество с Турция. Датата е важна, тъй като на нея Република Кипър ще влезе в ЕС и ако кипърските турци не се присъединят тогава, то кипърските гърци ще имат силен съюзник зад своя „гръб“ и ще имат възможност да блокират евроинтеграцията на Турция.

Решено е първо двете страни да постигнат съгласие на политическо ниво, а след това планът да бъде представен за одобрение от обществото чрез два отделни референдума от двете страни на острова⁵⁰. Така се провеждат серия от преговори в търсене на пълно приемане на текста на Плана Анан. Въпреки различните критики към него от двете страни е решено референдумът да се проведе на 24 април 2004 г.

На него кипърските турци гласуват „за“ Плана Анан с 65% и избираелната активност от 87%. Той им дава възможност да се присъединят

⁴⁷ Hale, W. Turkish Foreign Policy, p. 198.

⁴⁸ Bahcheli, T., Bartmann, B., Srebrnik, H. De Facto States, p. 180.

⁴⁹ Hale, W. Turkish Foreign Policy, p. 199.

⁵⁰ Ibidem.

към Европейския съюз като равнопоставени партньори на кипърските гърци и да се сложи край на тяхната международна изолация. Решението на ЕС да приеме Република Кипър без значение от постигането на споразумение по Кипърския въпрос изиграва важно значение. Те смятат, че влизайки сами в ЕС ще могат да постигнат по-добри клаузи. Те са против някои елементи от Плана като участието на Турция като страна-гарант, бавното изтегляне на турските войски от острова, както и постепенното връщане на правото на собственост в територията на Севернокипърската турска република.

Важно значение изиграва и емоционално телевизионно обръщение на президента Пападопулос, който на 7 април призовава народа си да гласува „против“ Плана Анан. Кипърските гърци правят точно това – планът е отхвърлен със 76% при 89% избирателна активност⁵¹.

Отказът на кипърските гърци от това споразумение подхранва допълнително недоверието на кипърските турци в тях, тъй като те виждат в това отказ от решение, основано на равенството между двата етноса⁵².

В своя доклад до СС на ООН генералният секретар на ООН Бутрос-Гали отбелязва, че има „дълбока криза на доверието между двете страни“, визирайки кипърските гърци и кипърските турци, която затруднява намирането на решение на проблема. Липсата на доверие е породена от страховете на двете общности. Кипърските гърци се опасяват, че кипърските турци в крайна сметка ще намерят начин да се отделят от една федерална държава и де юре ще разделят острова на две държави. От своя страна кипърските турци се притесняват от доминацията на кипърските гърци. Тук идва ролята на турската армия, която създава усещане за сигурност в кипърските турци и тревога в кипърските гърци. Това се оказва и един от решаващите фактори кипърските гърци да отхвърлят Плана Анан. Важна роля заема и самото противоборство между Гърция и Турция, което се прехвърля и по отношение на Кипър⁵³.

В заключение може да се каже, че единствената причина Севернокипърската турска република да съществува и до днес е подкрепата на Република Турция. Нейното съществуване коства на турската държава огромен финансов ресурс, имиджови щети и влошаване на отношенията с редица държави. Това е „цената“, която страната плаща, за да си осигури влияние на така стратегически разположения остров Кипър и да подкрепи своето малцинство на него.

Парадоксално, но за Турция Кипър остава от една страна национална кауза и бастион на стратегически интереси. От друга страна обаче

⁵¹ Hale, W. Turkish Foreign Policy, p. 200.

⁵² Yiangou, C. Solving the Cyprus Problem, p. 133

⁵³ Ibid., pp. 131 – 132.

Турция твърди, че разрешаването на кипърския проблем е единствено отговорност на кипърските гърци и турци. В резултат на тази двупосочна политика Турция едновременно иска да се вземат предвид нейните интереси по отношение на всяко решение по отношение на Кипър и отрича, че има каквато и да е роля за постигане на решение в Кипър, освен че декларира, че насърчава всички усилия за постигане на споразумение⁵⁴. Това се вижда най-ясно след решението на Европейския съд по правата на човека от 28 юли 1996 г. В него ЕСПЧ обявява, че Турция (а не правителството на кипърските турци) носи отговорност за забраната на достъп на кипърски гръцки бежанец до своя имот в Северен Кипър. Според решението на съда Турция трябва да изплати обезщетение на този човек. Анкара отхвърля решението с аргумента, че Севернокипърската турска република, а не тя представлява законната власт в Северен Кипър. Този случай създава опасен прецедент, който може да доведе до стотици хиляди подобни иски⁵⁵.

Съществуването на Севернокипърската турска република се гарантира от турските войски на острова. Това, в съчетание с икономическата ѝ зависимост от Турция, неминуемо води до политическа такава. Въпреки това има моменти през разглеждания период, в които кипърските турци си позволяват своеволия. Тези сблъсъци обаче не променят кардинално и дълготрайно традиционния синхрон между действията на Севернокипърската турска република и Турция.

⁵⁴ **Carkoglu, A., Rubin, B.** Turkey and the European Union, p. 53.

⁵⁵ **Bahcheli, T., Bartmann, B., Srebrnik, H.** De Facto States, pp. 179 – 180.

**„ИСТИНСКИ СВОБОДЕН Е ОНЗИ НАРОД,
ОНАЗИ ДЪРЖАВА, ГДЕТО ИМА ГРАЖДАНИ
С ХАРАКТЕР, ГДЕТО ИМА ГРАЖДАНИ С УБЕЖДЕНИЯ,
ГОТОВИ ДА ПОЛОЖАТ КОСТИТЕ СИ
ЗА ТЕЗИ УБЕЖДЕНИЯ!“**

Ученически конкурс за есе, посветен
на 120-годишнината от смъртта на Константин Стоилов

Константин Стоилов

„ИСТИНСКИ СВОБОДЕН Е ОНЗИ НАРОД, ОНАЗИ ДЪРЖАВА, ГДЕТО ИМА ГРАЖДАНИ С ХАРАКТЕР, ГДЕТО ИМА ГРАЖДАНИ С УБЕЖДЕНИЯ, ГОТОВИ ДА ПОЛОЖАТ КОСТИТЕ СИ ЗА ТЕЗИ УБЕЖДЕНИЯ!“

Ева-Йоана СТАМАТОВА

Х клас, Математическа гимназия „Акад. Кирил Попов“, гр. Пловдив

Да живееш в страна, чийто господар е Злокобното мълчание. Да дишаш смрадта на робското примирение и вечното послушничество да е твоят верен спътник. Да се влачиш в калта на Падението със защита уста, да се взираш в мрака на грозната реалност със страха на отцепена от стадото овца. Това, в моите представи, носи смисъла за един непотребен живот, живот, обграден от мъглата на Малодушието, обагрен с грозните нюанси на сивотата. Страна, в която на всяка къща стърчи белият флаг, страна, чиито граждани са загубили желание да говорят, да бранят идеалите си и да се противопоставят на неправдата – това е пуста държава, в която надават глас единствено опиянените от неприкосновеността си скотовъдци.

Човешките същества са дарени със способността да убеждават, свободата да мислят и силата да чувстват крилата на надеждата на собствените си плещи. Те са бойните единици, които трябва да рушат светове и да изграждат нови чрез острия усет за всеобща справедливост. Защото един е лозунгът, който трябва да следваме и пропагандираме неотлъчно: *Както е потребен за земните животни въздух, а за рибите вода, така също за човека е потребна, най-пред всичко свобода.* (Любен Каравелов)

Историята познава множество личности, осланяли се на чувството си за съвършеност, пропили мисълта си с хуманистичните идеи и ценности. Такива хора се превръщали в недостижими демократи за времето си, надскочили настоящето, обърнали гръб на безсъвестния диктат. Те достигали висините заради непрекословната вяра в гражданската съвест на своите съотечественици. Не били тиранични диктатори, а

умели слушатели на безброй възгледи. Ставали бранители на жертвите на родните несгоди и изградили свят на лична неприкосновеност и борба в името на свободата на словото. Такава светла личност в нашата многовековна българска история е д-р Константин Стоилов.

Константин Стоилов е магнетична фигура, допринесла за развитието на икономиката и просперитета на българската общност. Неговият брилянтен ум, съчетан с проникателните мисли за важните житейски устои го превръщат в умел пълководец към стремглавия разцвет. Неговите речи са същински проповеди към всеки един уважаващ себе си политик. В тях Стоилов имплантира значението на понятията „етика“, „доверие“, „честност“ и „почтителност“ и ги поставя в основите на успешното управление. Той открива важността в гражданската позиция, в откровеността на собствените убеждения и смелостта те да бъдат изричани на глас. Защото веднъж потънали в примирението и безпристрастието, животът в политически свободна страна се превръща в тиранично господство на алчните кръвопийци на системата. Корените на Стоиловите възгледи са дълбоко вплетени и прикрепени към почвата на висшата нравственост и пълното свободолубие.

Промяната настъпва с Пробуждането. Без гражданската съвест държавата ще претърпи необратим застой. Свободата на словото и готовността за действия ще бъдат забулени от черния воал на забравата. Фантомът на загубената перспектива ще ни донесе вестта за краха на идеала, ще пристигне с повея на десетки гласове, скупчили се около ален покров. Въздухът ще се насити със смрадта на хилядите изоставени копнежи, илюзии, мечти.

Приспособяването към тази грозна реалност е въпрос на време. Хората имат невероятната способност да се примиряват със зловещата съдба и да притъпяват чувството си за празнота. Но безгласността и липсата на хоризонт ще ги превърне в странници, търсещи несъществуващия оазис сред безкрайната пустинна шир. Що за живот е вечно скитане из пясъците без цел, без посока, без смисъл?

Свободата е онзи кораб, който отнася пътешественика към непознатите земи. Свободата е онази страст, която живее в художника при създаване на гениалното творение. Свободата е онзи полет в света на утопията. Без нея животът е низ от сиви спомени, оварварени от жестокия убиец на приказния мираж. Убежденията, вярата и ревностната защита на собствените каузи показват пътя на неприкосновеността. А всички тези каузи биват окрилени от една мисъл: *Само онзи може да каже, че е човек, който говори и мисли по своята воля.* (Любен Каравелов)

„ИСТИНСКИ СВОБОДЕН Е ОНЗИ НАРОД, ОНАЗИ ДЪРЖАВА, ГДЕТО ИМА ГРАЖДАНИ С ХАРАКТЕР, ГДЕТО ИМА ГРАЖДАНИ С УБЕЖДЕНИЯ, ГОТОВИ ДА ПОЛОЖАТ КОСТИТЕ СИ ЗА ТЕЗИ УБЕЖДЕНИЯ!“

Александър ГЕОРГИЕВ

Х клас, Математическа гимназия „Акад. Кирил Попов“, гр. Пловдив

Събранията и събитията, които се случват, биха били безсмислени, без да има кой да ги посещава. Най-красивите стихове биха били просто думи нацапани върху лист хартия, ако нямаше кой да ги чете. Най-мъдрите философи биха останали прости селяни като всички други във времевата линия, ако нямаше кой да ги чуе. И най-великите държави биха били пусти очертания на картите на историците, ако ги нямаше хората, борили се за и изградили нациите. Също както не е нужно да си поет, за да четеш стихове или както не е нужно да си философ, за да чуеш какво казват философите, така не е нужно да си висш държавник или генерал в армията, за да осъзнаваш искрено принадлежността си към своя род и да се бориш за него. Манерхайм правилно е казал преди един век, че няма полза от крепости, артилерия, подкрепления или чужда помощ, ако обикновеният войник не осъзнае, че той трябва да защитава държавата си. Неуместно някои свързват дадена нация с едно парче земя, определено от границите, разделящи го от другите парчета земя. Нацията е съставена от хората, готови да се борят за принадлежността си към и нея и да протестират срещу всеки опит на някой амбициозен висшестоящ да я събори дали отвън, или отвътре. За да процъфти свободата, преди всичко трябва националното самосъзнание да е будно у народа.

Но свободата е нещо силно недоразбрано. Докато някои протестират и искат да обърнат демокрацията в свободия, други, потиснати, живеят с наведена глава. Не е ли свободата еднаква за всички? Защо някои се обръщат към идеите на Ганди за вечен мир и движение за свобода, а други прилагат „дипломацията“ на личности като Троцки и Петьофи? Защото царете или стават зли или умират преди да седнат на

трона, а империите не се славят с добродушието и човечността си, а дори някои съвременни държави, уж обявили се демократични и либерални – също. Истинската сила, както казва Сталин, идва от дългата цев, а за свободата, според един негов съвременник от Великобритания, хората ги очаква, както казва едноименната реплика, само кръв, мъка, пот и сълзи. Да, индийците приемат Ганди за своя баща основател, но през сипайския метеж и съответно последвалите англо-индийски войни никак не се уповават на неговите мечти за вечна мир и любов. Колкото и да ни се иска свободата да се постигаше по ненасилствен начин, тя има много врагове, от които гражданите трябва активно и съвестно да я пазят. От краха на свободните държави се раждат най-страшните диктатури. От развалините на паднали демокрации са се издигнали режими като тези на Хитлер или Франко. Разединението на една нация предвещава само насилие и мъка за хората, които работят за властта на малък кръг от управляващи. Българският народ изпитва отровите на разединението още от Средните векове. Разделението на земите между няколко царства и липсата на сътрудничеството между православните християнски държави на Балканите довеждат до гибелта на българската държавност за малко по-малко от 5 века. Няма ли народа една обща идея за свободата, в която да вярва и за която да се обедини в борбата, този народ е обречен на изчезване. Заслушвайки се в думите на малкото мъдри и интелигентни хора, популяризирали темата за съществуването на българска нация в рамките на империята, а дори и на по-дръзките, които са си позволявали да говорят за свобода, българите бавно и мъчително са осъзнали нуждата от борба за независимост. А основите на независимостта са били положени с кръвта на въстаналите. Много рядко в историята хората, които започват революция, доживяват да я видят реализирана. Но хората след тях я доживяват и, като обърнат поглед назад, трябва да могат да си спомнят миналите събития и да възпитават децата си в духа на загиналите идеалисти и мечтатели за свобода, за да не бъдат никога забравени делата, които не трябва да бъдат.

А преходът не е постигнат с гръмки лозунги и паради, а с разпространяването на книги и вестници от човек на човек. Журналистиката е била главният способ на българина през Възраждането да се запознае с идеите на революцията и борбата за създаването на нова българска държава. Печатът има много силно влияние върху мисленето на хората, защото дори и най-простият селянин, който, разбира се, може да чете, може да разбере идеите, изказани във вестниците и списанията, които се създават за масовата публика. Премахването на цензурата и пълната свобода на печата са задължителни, за да се защити идеологията и ценностната система на хората. Когато едно правителство успее да на-

ложи пълна цензура и издаването само на държавни вестници, то става много лесна манипулация върху народа. Свободата изисква и свобода на словото, и правото на свободно мнение, и правото на критика върху управлението. Навлизането на нови идеи в обществото гарантира подобрене в държавния живот, а цензурата предвещава само стагнация и последвала деградация. Днес обаче журналистиката е на „смъртното си легло“. Идеите, които се изказват, нямат нищо общо с националния дух, а по-скоро се „изсмукват от пръстите“ интересни истории, които да задържат вниманието на забързания и стресиран работник. Едва ли вестниците през първите години на държавата са включвали заглавия, подобни на „Славейков нарече учителите си парфюмирани контета и умствено боси възпитатели“, „Кръстьо Кръстев хванат с любовница“, „Каравелов обратен ли е?“, „Райна Княгиня с едни гърди напред“, „Има ли афера между Ляпчев и жената на Мушанов?“, „Намериха пришълци в гардероба на Баба Тонка“ и прочие. Но точно такива „теми“ обхваща пресата днес. В желанието си да създадат интригуващи заглавия, журналистите пропагандират невежество и морална безпътица като главно положение в страната, а хората правят да изглеждат като умствено осакатени. Нежеланието или невъзможността на пресата да се отърси от профанния си характер с последно споменатите теми заедно с чистата и искрена простотия, която разпространява, има за стремеж да доведе до пълното морално падение на обществото. Имаме щастието да живеем в информационната ера, когато цялото знание на света можем да намерим в библиотеката или в мрежата, а упорито опитваме да се върнем към времената на невежеството и обскурантизма. Това връщане към миналото може единствено да разруши свободата и да наложи като държавно управление диктатура на неинтелигенцията.

Българският народ е изминал дълъг път на падения и възход, преди да стигне до това, което е днес. Още от VII век и идването му на Балканите до самия си край през XIV век, присъствието на българите плаши и сразява всичките им съседи. От малобройните маджарски и хазарски племена до най-великите държави на Средновековието, всички се кланят пред силата и храбростта на българския народ. Българското ханство, още в началото на съществуването си, получава безброй почести и подаръци от другите държави – в знак на мир и уважение към българския народ. Наш е единственият неримски владетел, който получава титлата цезар (кесар на гръцки) – наследник на императора. Три пъти българската войска намира себе си пред портите на града на царете – столицата на най-силната средновековна държава – Източната Римска империя. Гръцките летописци пишат за нас като за братя и спасители по време на мир, а по време на война – като за страшни и непо-

бедими воители. Източната Римска империя на много пъти преговаря с и отстъпва огромни територии на България в името на запазването на мира. В огромните си амбиции и постоянно военно дело обаче, България отслабва и бива ефективно покорена, но българският дух се запазва и след по-малко от 2 века българската държава се възражда и започва нов възход, който ще продължи чак до началото на XIV век. Заобиколена от слаби съседи на запад и север, развалините на Византия на юг, а на изток от риба, няма кой да възпре българите да разширят териториите си до величието на старото царство и да разпространят влиянието си из цяла Европа. От този период са някои от най-великите ни победи през Средновековието. В битка българите пленяват самия император на новосъздадената от кръстоносците Латинска империя. Заради многото си победи срещу трите държави, създадени на териториите на старата Източна Римска империя, Калоян остава в историята като „ромеубиецът“. Българите печелят и битки срещу западноевропейските кръстоносци, които до този момент са смятани за непобедими. Децентрализацията последвала в средата и края на XIV век отслабва държавата и я оставя уязвима срещу новите владетели на Балканите – османските турци. Последната голяма война за запазването на българската държава е навлизането на кръстоносците на Януш Хунияди и освобождаването на част от старите български земи макар и за кратко. Унгарските и полските войски са отблъснати и тази загуба за българите остава в историята като последния кръстоносен поход. Следва едно четиривековно затишие в борбата за българската държава. През XIX век идеята за освобождение се възражда у хората, благодарение на много фактори. Отслабващото положение на Османската империя на Балканите, въстанията, довели до освобождението на Гърция и Сърбия, въстанията в Босна, зараждането на национализма като идеология предвещават бъдещата промяна в мирогледа на българите и началото на възраждането. Кримската война е надеждата за освобождението, но тя бива загубена от руснаците, което стабилизира политическото положение на Османската империя. Когато освобождението не се състои, в следващите 20 години се подготвя най-мощното българско въстание, обхващащо села в по-голямата част от земите, населени с българи. То се проваля, но жестокостите по потушаването дават отзвук в цяла Европа и шанс на руснаците за реванш. Последвалата Руско-турска война освобождава България, но я разделя между едно княжество, една интегрирана в държавата на султана област и една част от територията, населена с българи която остава в рамките на империята. На това се дължат амбициите ни и бойният дух, които ще определят политиката ни на милитаризация и агресия към съседните ни държави с цел обединение на всички българи в една дър-

жава. Един велик французин казва, че Прусия не е държава с армия, а армия с държава, а един още по-велик германец казва, че България е като Прусия на Балканите. Ако Волтер, който твори много преди Третата българска държава, изгражда метафората за бойния дух и военна сила на Прусия, която остава все така валидна и в края на XIX век, то Бисмарк си позволява да направи връзката с България, когато вижда военното могъщество на новосъздадената държава на Балканите. Силно милитаризирана и разярена от несправедливостите по българските земи, тя е готова със силата на оръжието да следва интересите си.

Волтер и Бисмарк обаче виждат България само на картата и анализират геополитическите причини за поведението на нацията. Едва ли те биха разбрали любовта на българите към сънародниците си, останали под властта на империята, а по-късно и разделени от несправедливите договори от Версай. Не биха разбрали омразата към поробителите и господарите. Не биха разбрали, че за българина най-свято и желано е свободата и съпричастието към неговите братя и сестри. Този дух, за жалост, си остава в миналия век. Като куче в колиба, погрозняло и омършавяло от глад и унижения, само напомня за величието и славата на свирепите си и могъщи прадеди. От Прусия на Балканите се превръщаме в Австрия на Балканите – разболяла се от слабости и нечестности, загубила много територии, загубила много сълзи и национална гордост. Най-висшата ценност за българина днес са закусвалнята, казанът с алкохол и нощните заведения, а вместо национални герои, възхвалява страстните певици и пустото богатство. Плиткоумието и простацината са пуснали корени в ценностната почва и са превзели мисленето. Защо българите се отричат от общия възход и предпочитат индивидуалното падение? Защо ни наричат задния двор на Европа? Защо за нас вече победа е достойната загуба? Защо позволяваме света да се ръководи от лоши хора с вратовръзки и роднински връзки? Пред българския народ стои поредната борба за освобождение – този път духовно. За да не е роб на суетата и незнанието, българинът трябва да преосмисли ценностите си. Историята трябва да се помни, за да е жив българският дух. Истинската свобода започва първо от ума на човека. Когато той осъзнае дълга си към нацията и запазването ѝ и успее да създаде промяната в миросгледа на останалите, когато накара хората също да се замислят и да продължат борбата за свобода, тогава този човек е спасил родината.

XVI НАЦИОНАЛНИ СТУДЕНТСКИ НАУЧНИ ЧЕТЕНИЯ
ЕВРОПЕЙСКО КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО

Доклади от студентската конференция в Пловдив
28 – 29 ноември 2020 година

Предпечатна подготовка: Цветелина Сотирова
Печат и подвързия: УИ „Паисий Хилендарски“
Пловдив, 2021

ISSN 2367-5160